

hereditati
STUDIA
universitatis

LETNIK 8
ŠTEVILKA I
LETO 2020

STUDIA UNIVERSITATIS HEREDITATI

Znanstvena revija za raziskave in teorijo kulturne dediščine

Letnik 8, številka 1, 2020

Glavna in odgovorna urednica

dr. Zrinka Mileusnić (Fakulteta za humanistične študije Univerze na Primorskem, Koper)

Izvršni in tehnični urednik revije, oblikovanje in prelom

dr. Jonatan Vinkler (Fakulteta za humanistične študije Univerze na Primorskem, Koper)

Uredniški odbor

dr. Vesna Bikić (Arheološki institut Beograd, SANU), dr. Valentina Brečko Grubar (Fakulteta za humanistične študije Univerze na Primorskem, Koper), dr. Jadranka Cergol (Fakulteta za humanistične študije Univerze na Primorskem, Koper), dr. Zdravka Hincak (Filozofski fakultet, Sveučilište u Zagrebu), dr. Matej Hriberšek (Filozofska fakulteta, Univerza v Ljubljani), dr. Katja Hrobat Virloget (Fakulteta za humanistične študije Univerze na Primorskem, Koper), dr. Alenka Janko Spreizer (Fakulteta za humanistične študije Univerze na Primorskem, Koper), dr. Petra Kavrečič (Fakulteta za humanistične študije Univerze na Primorskem, Koper), dr. Irena Lazar (Fakulteta za humanistične študije Univerze na Primorskem, Koper), dr. Tea Perinčič (Pomorski i povijesni muzej Hrvatskog primorja Rijeka), dr. Marcello Potocco (Fakulteta za humanistične študije Univerze na Primorskem, Koper), dr. Maša Sakara Sučević (Pokrajinski muzej, Koper), dr. Peter Sekloča (Fakulteta za humanistične študije Univerze na Primorskem, Koper), dr. Alenka Tomaž (Fakulteta za humanistične študije Univerze na Primorskem, Koper), dr. Jonatan Vinkler (Fakulteta za humanistične študije Univerze na Primorskem, Koper), dr. Jana Volk (Fakulteta za humanistične študije Univerze na Primorskem, Koper), dr. Paola Visentini (Museo Friulano di Storia Naturale, Udine)

Izdajatelj: Univerza na Primorskem – Založba Univerze na Primorskem
(za Fakulteto za humanistične študije Univerze na Primorskem)

© 2020 Založba Univerze na Primorskem

Zanjo: prof. dr. Klavdija Kutnar, rektorica

Titov trg 4

SI-6000 Koper

ISSN 2350-5443

DOI: [https://doi.org/10.26493/2350-5443.8\(1\)](https://doi.org/10.26493/2350-5443.8(1))

---

studia universitatis hereditati

hereditati
STUDIA
universitatis

LETNIK 8
ŠTEVILKA I
LETO 2020

hereditati

hereditatis

Vsebina/Contents

- Neža Čebren-Lipovec*
9 In memoriam Stane Bernik (1938–2019)
- Boris Kavur*
13 François Bordes in rojstvo (popolne) tipologije kamnitih orodij
Francois Bordes and the Birth of the (perfect) Stone Tools Typology
- Andrej Jazbec*
31 Poskus branja zgodovine kulturne krajine na Krasu
An Attempt to read the History of the Karst Cultural Landscape
- Ivana Pandžić and Slaviša Perić*
51 Preliminary report of archaeological research at the Kastel site in Banja Luka in 2019
- Mohamed Riban*
63 Two stelae from the Egyptian Museum CG: 22018, 22050
- Andrej Mečulj*
79 Helenistični nagrobni steli Decima Fulvija Doroteja v Koprju in Pole Orcivije v Mestnem muzeju starožitnosti »J.J. Winckelmann« v Trstu
The Hellenistic Grave Stelae of Decimus Fulvius Dorotheus in Koper and Pola Orcivia in the J.J. Winckelmann Museum in Trieste
- Gregor Pobežin*
97 Napis Vergerijev v koprski stolnici – kratka zabeležka in rekonstrukcija napisnega polja
The Inscription of Vergerii from the Koper Cathedral: a Short Epigraphic Note with the Reconstruction of the Damnatio Memoriae

hereditati

hereditatis

In memoriam Stane Bernik (1938–2019)

Neža Čebrov Lipovec
Univerza na Primorskem, Slovenija
neza.cl@fhs.upr.si

Decembra 2019 se je poslovil Stane Bernik, vsestranski intelektualec, umetnostni in arhitekturni zgodovinar, konservator, kritik, publicist in pedagog, utemeljitelj tako slovenske likovne kritike kot konservatorstva.

Rodil se je v Prizrenu, osnovno šolo obiskoval v Sarajevu, nato pa se šolal v Ljubljani. Študiral je arhitekturo, a se nato prepisal na umetnostno zgodovino, kjer je leta 1964 pri profesorju dr. Nacetu Šumiju diplomiral z raziskavo o urbanizmu Kopra, Izole in Pirana, ki je leta 1968 izšla kot monografija *Organizem slovenskih obmorskih mest – Koper, Izola, Piran*. Doktoriral je nato 1989 z nalogo »Izhodišča sodobne slovenske arhitekture«. A Stane Bernik je svojo intelektualno širino in prodornost pokazal že od zgodnjih šestdesetih let dalje. Bil je ustanovitelj in dolgoletni urednik revije *Sinteza* (1964-1994), ki je združevala vsa področja likovnega ustvarjanja – od klasičnih področij (slikarstvo, kiparstvo, arhitektura) do tedaj novih področij (fotografija in oblikovanje). Revija, ki je obravnavala najsodobnejše teme in pereča raziskovalna ter družbena vprašanja, je gostila raznolike in ugledne pisce, s svojimi povzetki v angleščini in francoščini pa je to vedenje suvereno prenašala v mednarodni prostor; tako je postala eden temeljev razvoja in promocije slovenske likovne umetnosti tako v Jugoslaviji kot izven nje. S svojimi prispevki pa je Bernik postavil standard kritičnemu delu.

V šestdesetih in sedemdesetih letih je z raziskovalnim, s kuratorskim in publicističnim de-

lom slovensko sodobno umetnost postavil na enakovredno mesto ostalim obdobjem. Ob knjigi *Novejša slovenska arhitektura* (1968) je referenčno delo *Slovenska arhitektura, urbanizem, oblikovanje in fotografija* (1979), nastalo ob prelomni razstavi »Slovenska umetnost 1945–1979«, slednja je za vsa nadaljnja desetletja predstavljala temeljno referenco. Leta 2004 je objavil monografijo *Slovenska arhitektura 20. stoletja*, kjer je združil številne izsledke iz različnih člankov v »Sintezi« ter s katalogom podprl 114 izbranih reprezentativnih objektov. Kljub nekaterim kritikam to delo do danes ni bilo presežno in ostaja temeljna referenca. Ob mednarodnem udejstvovanju v AICA (*Association Internationale de Critiques d'Art*) in CIHA (*Comité International d'Histoire de l'Art*) je za slovenski prostor pomemben Bernikov angažma pri organiziranju slovenske delovne skupine za zaščito modernistične arhitekture DOCOMOMO (*Documentation and Conservation of the Modern Movement*), ki je danes plodna platforma valorizacije in reševanja tega dragocenega korpusa arhitekture.

Drugo vplivno področje Bernikovega udejstvovanja sta bila oblikovanje in fotografija, ki se jima je posvečal v profesorskem delu od Sarajeva (1974) do Ljubljane. Na ljubljanski Akademiji za likovno umetnost in oblikovanje je od leta 1984 dalje vodil katedro za razvoj in teorijo oblikovanja, slednjič pa postal tudi njen dekan. Na področju oblikovanja je sodeloval pri razstavah in promociji izdelkov (Mächtigov ki-

osk S-67, Kogojev počivalnik) ter dosegel, da je oblikovanje dobilo enakovredno mesto med nagrajenimi področji v okviru Prešernovih nagrad. Dolgoletno kritiško delo na področju fotografije je strnil s sodelovanjem pri pregledni razstavi »150 let slovenske fotografije«. Bernik je bil avtor številnih monografij in predstavitev umetnikov in arhitektov (mednje sodijo Silvester Komel, Jože Spacal, skupina Kras in Vojteh Ravnikar, Miloš Bonča, Milan Mihelič, Ivan Picelj, Bernard Bernardi, Zlatko Ugljen, Tomaž Kržišnik, Matjaž Vipotnik idr.). Bil je predsednik Slovenskega umetnostnozgodovinskega društva ter urednik *Zbornika za umetnostno zgodovino*, ki mu je v času svojega urednikovanja dal novo podobo in nove vsebine.

Neprecenljive pa so njegove zasluge za razvoj slovenskega konservatorstva, posebej na območju obmorskega dela Slovenije. Temeljno delo je postavil s svojo diplomsko nalogo o urbanizmu treh slovenskih obmorskih mest, ki je nastala leta 1964, a je kot monografija izšla šele leta 1968. To je bil čas velikih premikov v urbanizmu »slovenske obale«, saj je ravno leta 1963 izšel *Regionalni plan slovenske obale*, ki je vključeval tudi leta 1959 zasnovani načrt za Koper, šele leta 1964 pa je post festum nastal tudi asanacijski načrt za Koper, ki naj bi bil izhodišče slednjemu. Bil je to čas hegemonije takrat najvplivnejšega »obalnega« arhitekta Eda Mihevca, ki je bil od konca petdesetih let dirigent urbanističnega razvoja obalnega pasu slovenskega dela Istre. Mihevc in sodelavci so za obmorska mesta načrtovali novo podobo v času, ko je to območje doživljalo temeljno narodnostno-demografsko in politično-ekonomsko metamorfozo. Preoblikovanje srednjeveško-baročnih beneških mestec v slovenska socialistična mesta je bilo izvedeno z radikalnimi rezi: predvsem Koper naj bi dobil moderno podobo z nizom novodobnega obzidja iz stolpnic okoli mestnega jedra. Jedro pa bi bilo, z izjemo glavnega križa ulic, povsem na novo pozidano. Velikopotezni in rušilni načrt bi bil lahko izveden do konca, če ne bi prav po zaslugi Staneta Bernika doživel javne in utemeljene kritike. Bernik je kot urednik *Sinteze* julija 1966 v Kopru

organiziral javno tribuno, kjer so nekateri avtorji načrta na eni strani ter kritiki na drugi razpravljali o problematiki modernih načrtov za Koper. Vsebina tega javnega posveta je bila objavljena v *Sintezi* leta 1967 in še danes priča o lucidni in na celostnem razumevanju utemeljeni Bernikovi kritiki Mihevčevega urbanizma ter odnosa do ambientalne dediščine v starih mestnih jedrih. V monografiji *Organizem slovenskih obmorskih mest – Koper, Izola, Piran*, ki je torej izšla leto kasneje (1968), je Bernik Mihevčev urbanizem in novogradnje označil kot »stolpničarstvo« v vlogi »ohranitve nekdanje ritmizirane koprskve vedute«, ki pa predstavlja »romantično nedonošeno izpoved«. Avtorjem urbanističnih načrtov je očital nepoznavanje in nerazumevanje konkretnega urbanega prostora. Trdil je, da so Mihevčevi posegi historično mestno tkivo negirali in »postavili na glavo prispevek sodobnega časa«. Bernikova knjiga je še danes, več kot pol stoletja kasneje, temeljno in referenčno delo, ki do današnjih dni ni bilo preseženo. Z analizo urbane morfologije treh mest je Bernik ustvaril ne le prvo slovensko celostno besedilo o novoprijojenem območju Istre, temveč je postavil jasen metodološki okvir, kako celovito obravnavati urbane aglomerate in ohranjati njihove arhitekturne in ambientalne vrednosti.

Vsled zaustavitve gradnje novega Kopra po Mihevčevih načrtih in pod vplivom Bernikove knjige je v začetku sedemdesetih let 20. stoletja koprski urbanizem dobil povsem nove usmeritve, saj je novi *Valorizacijski načrt za Koper* leta 1971 pripravil prav Stane Bernik s sodelavci. Njihovo delo je v naslednjem desetletju (leta 1987) pripeljalo do razglasitve koprskega mestnega jedra kot spomenika naselbinske dediščine. Poleg analize Kopra je Bernik oblikoval tudi sorodni temeljni monografiji za Črnomelj in Kočevje, ki sta služili neposredno kot izhodišče za konservatorsko valorizacijo in prenovu. V svojem konservatorskem poslanstvu ohranjanja mest pa je Bernik pomembno prispeval tudi k valorizaciji Izole, ko je konec sedemdesetih let sodeloval pri metodološko izjemno sodobnem in interdisciplinarnem projektu evidentiranja in vrednoten-

ja dediščine Izole, ki so ga skupaj izvedli arhitekti in etnologi.

In nenazadnje, Bernikova zasluga je, da se je ohranila Plečnikova hiša v Ljubljani in njena dediščina. Za svoje konservatorske zasluge je leta 2016 prejel Steletovo nagrado, Sonja Ana Hoyer pa ga je upravičeno poimenovala za prvega konservatorja slovenskih obmorskih mest.

Univerza na Primorskem si šteje v veliko čast, da je bil ob njegovi 80-letnici, novembra 2018, na Fakulteti za humanistične študije in v soorganizaciji Slovenskega umetnostnozgodovinskega društva organiziran mednarodni simpozij »Umetnost in arhitektura istrskih mest«, kjer je predaval tudi Stane Bernik sam.

hereditati

hereditatis

François Bordes in rojstvo (popolne) tipologije kamnitih orodij Francois Bordes and the Birth of the (perfect) Stone Tools Typology

Boris Kavur
Univerza na Primorskem, Slovenija
boris.kavur@upr.si

Le malo arheologov je v drugi polovici dvajsetega stoletja tako vplivalo na razvoj metodologije arheološkega dela ter interpretacije prazgodovine kot François Bordes. Na eni strani je sicer pomembna njegova raziskovalna usmeritev v izboljšanje terenskih tehnik raziskav, predvsem pa je revolucionarna njegova standardizacija tipoloških opisov kamnitih orodij oziroma razvoj statističnih metod za primerjavo rezultatov analiz iz posameznih kontekstov. Prav na osnovi njegovega dela razumemo, da je potrebno opazovati dva vidika variabilnosti arheoloških zapisov – formalno tipološko variabilnost kamnitih orodij znotraj konteksta ter variabilnost v relativnih pogostnostih tipih orodij med različnimi plastmi oziroma najdišči. Danes, ko so številne njegove interpretacije zastarele oziroma neustrezne, se moramo zavedati kontekstov, v katerih so nastale, ter raziskovalnih vprašanj, na katera so pomagale odgovoriti.
Ključne besede: stara kamena doba, kamnita orodja, tipologija orodij, tehnologija izdelave orodij, zgodovina arheologije

Few archaeologists in the second half of the twentieth century influenced the development of the methodology of archaeological work and the interpretation of prehistory as much as François Bordes. On the one hand, his research orientation towards the improvement of field research techniques is important, but above all his standardization of typological descriptions of stone tools and the development of statistical methods for comparing the results of analyzes from individual contexts are revolutionary. It is on the basis of his work that we understand the need to observe two aspects of the variability of archaeological records - formal typological variability of stone tools within the context and the variability in the relative frequencies of these types of tools between different layers or sites. Today, when many of his interpretations are outdated or inadequate, we need to be aware of the contexts in which they arose and the research questions they helped answer.

Keywords: Palaeolithic, stone tools, tool typology, technology of tool production, history of archaeology

Uvod, dolg skoraj stoletje

Razmišljujoč o starokamenodobni arheologiji ne smemo pozabiti, da srednji paleolitik ne predstavlja kulturnega obdobja v arheološki sistematiki materialnih ostankov hominidov, ki so čakali, da bi postali moderni, ampak je širok in variabilen pojav – tako v času,

prostoru kot tudi v različnih okoljih (Kuhn 1995, 5). Prav zaradi svoje kompleksnosti je desetletja predstavljal eno izmed področij raziskav, na katerem so se oblikovale in falsificirale velike teorije, ki so zaznamovale arheologijo druge polovice prejšnjega stoletja, pravzaprav predstavlja prav tisto področje, na katerem sta bili rojeni tako so-

dobna kamenodobna arheologija kot tudi teoretična arheologija.

Ker do sredine 19. stoletja ni bilo raziskovalne metodologije oziroma arheološke teorije (oziroma sploh ni bilo prazgodovinske arheologije kot take), ki bi omogočala opisovanje kamnitih orodij onkraj lapidarnih etnografskih paralel in funkcionalnih hipotez, postavljenih na osnovi njihove oblike, so kulturne delitve mlajšega pleistocena, oziroma najdišč, temeljile predvsem na analizah favnističnih ostankov. Tako je prelomni interpretacijski okvir leta 1869 ustvaril Gabriel de Mortillet, ko je po paleontoloških shemah Edouarda Larteta opisal francoski paleolitik – njegov opis je prvi temeljil samo na stratigrafskih opazovanjih in opisovanjih arheoloških ostankov. Po najdišču iz vasi Peyzacle-Moustier v doline reke Vézère je obdobje poimenoval »Epoque de le Moustier« in ga uvrstil med acheuléen in solutréen (Dibble in Rolland 1992, 2). Nekaj let kasneje, leta 1883, je v pojasnilu kot moustérienske opredelil vse tiste kamnite industrije, ki so podobne najdbam z najdišča Le Moustier ter imajo kamnita orodja večinoma izdelana na odbitkih (Beyries 1987, 5). Ločil jih je od prejšnjih obdobji chelléena in acheuléena zaradi odsotnosti predhodno najprepoznavnejših oblik orodij, to je pestnjakov. Mlajša obdobja pa je ločil predvsem zaradi boljše obdelave orodij iz kamna ter izdelave orodij iz kosti. Za obdobje naj bi bile po njegovi delitvi značilni enostransko obdelane moustérienske konice, strgala in pestnjaki, ki pa naj bi bili tanjši od staropaleolitskih (Binford in Binford 1983, 71). De Mortilletov pregled je tako podajal enolinijsko razvojno shemo tehnologije oziroma človeške kulture skozi kvartar (Dibble in Lenoir 1995a, 8), poglobitno novost pa so predstavljala njegova sistematična opazovanja fizičnih in tehnoloških lastnosti kamnitih orodij. S slednjimi je v arheologijo jasno uvedel koncepte arheološke tipologije ter kulturnozgodovinskih interpretacij, utemeljenih na tipoloških opazovanjih. Ko pa je s povečanjem količine poznanih najdb na koncu prejšnjega in v začetku tega stoletja zazdelo, da so srednjepaleolitske industrije dokaj homogene po vsej Evropi,

se je povsod prevzela francoska kulturna (in tudi tipološka) terminologija (Beyries 1987, 5).

Po de Mortilletu je prve poskuse sistematične opisovanja (in razlaganja) moustériena v Franciji v začetku tega stoletja objavil Victor Commont, ki je raziskoval paleolitik pokrajine ob reki Sommi v severni Franciji. Na osnovi svojih opazovanj rečnih teras in puhlic ter tedaj poznane in popularne sheme alpskih poledenitev je sestavil kronološki sistem razvoja francoskega moustériena. Definiral je obstoj »toplodobnega« moustériena, ki ga je zaznamovala prisotnost toplodobne favne in ki naj bi obstajal v zadnjem interglacialu (moustérien à faune chaude). Temu naj bi sledil starejši moustérien (moustérien ancien), za katerega naj bi bili značilni veliki levallois odbitki, trikotni pestnjaki, strgala in orodja z izjedo. Temu naj bi sledil srednji moustérien (moustérien moyen) z daljšimi in tanjšimi odbitki levallois, vseboval pa naj bi tudi redke pestnjake ter veliko strgal. Najmlajši pa naj bi bil mlajši moustérien (moustérien supérieur), ki naj bi vseboval še tanjše in daljše odbitke levallois, prav tako pa naj bi vseboval več strgal (predvsem strgala s stopnjevito školjkasto retušo), vendar nobenih pestnjakov (Tuffreau idr. 1981, 294). Njegova shema delitve je bila še vedno zasidrana v starejših geoloških konceptih, ki so namesto variabilnosti predvidevali enolinijski razvoj od starejšega do mlajšega paleolitika (Dibble in Rolland 1992, 2; Dibble in Lenoir 1995a, 9), vendar pa je pokazal visoko stopnjo razumevanja oziroma upoštevanja tehnološke in tipološke specifičnosti kamnitih orodij. Kljub zagonu kulturnega evolucionizma v začetku 20. stoletja so s koncem Commontovega delovanja prav tako zamrle ideje o linearnem razvoju kamnitih orodij.

Kmalu po Commontovih objavah in v duhu evolucionistične teorije abbéja Henryja Breuila je Denis Peyrony podal teorijo o obstoju dveh istočasnih orodnih tradicij znotraj moustériena – različni glede na tipologijo kamnitih orodij naj bi predstavljali izdelke dveh paralelnih rodov (Bordes 1950b, 394). Definiral je klasični (tipični) moustérien, ki naj bi vseboval mnogo strgal in moustérienskih konic ter mo-

ustérien z acheulénsko tradicijo, ki naj bi vseboval pestnjake in nože s hrptom (Beyries 1987, 6). Predvsem pri slednjih je povezal orodne tipe, za katere je že leta 1910 Gaston Lalanne ugotovil, da se v orodnih inventarjih nahajajo skupaj. Sočasnost teh dveh tradicij je dokazoval s sočasnostjo favne na najdiščih Le Moustier in La Ferrassie, ki pa sta imeli izrazito različna kamnita orodja (Mellars 1969, 141).

Kasneje je v svojih delih Peyrony idejo o dveh vzporednih orodnih tradicijah ter dveh rodovih razširil tudi na mlajši paleolitik – na aurignacien in spodnji perigordien, ki naj bi bila izdelka dveh različnih človeških ras (ene z najdišča Combe-Capelle in druge z najdišča Cro Magnon). Prva rasa naj bi izdelovala kamena orodja s hrptom (châtelperrien in gravattien v Evropi ter capsian v Afriki – sem naj bi zraven skeleta s Combe-Capelle sodile še najdbe skeletnih ostankov z Mecha-El Arbi, Aïn Métherchem in skelet iz Olduvaja, ki ga je odkril Hans Reck), druga rasa pa aurignacien (Lacorre in Lacorre 1953, 260–63; Harrold 1988, 158).

Podobno je tudi abbé Henry Breuil možnost vzporednega obstoja dveh ras dokazoval na najdbah starejšega paleolitika, kjer je definiral kulturo z orodji na odbitkih, ki naj bi bila izdelek ene, in kulturo z orodji na odbitkih in pestnjaki, ki naj bi bila izdelek druge rase. Obe, clactonien in acheuléen, naj bi bili po njegovem prepričanju sočasni (Bordes 1950b, 394; Tuffreau idr. 1981, 296). Razlagal je, da naj bi se iz clactonien razvila tayacien in levalloisien. Skupaj z acheulénom naj bi te tri kulture povzročile razvoj različnih variant »jamskega moustériena« (Dibble in Rolland 1992, 3; Dibble in Lenoir 1995a, 9).

V tem obdobju se je avtorjem, kot so bili H. Breuil, D. Peyrony in M. Burkit zdelo, da orodni inventarji variirajo v času in prostoru, kar jih je lahko vodilo k ideji, da različni orodni skupki s svojim prostorom razširjenosti predstavljajo različne sociokulturne enote (rase, ljudstva, rodove) (Isaac 1989, 339). Peyrony je za kronološko opredelitev najdišč iz orodnih zbirov izbral orodja, ki jim je pripisoval večjo pomembnost pri kulturni in kronološki opredelitvi. Po vzorcu, ki se

je uporabljal v paleontologiji, kjer so za določeno obdobje vodilni posamezni fosili, je ta značilna orodja imenoval »vodilna orodja« – fossil directeurs (Rigaud in Simek 1987, 53). Zaradi prevelike vneme pri najlepše izdelanih orodjih je včasih zavrgel slabše izdelana in s tem napačno prikazal celoten kulturni inventar. Tako je najdbe iz plasti II do V na najdišču Combe-Capelle Bas opredelil kot moustérien tipa La Ferrassie. M. Bourgon pa je na osnovi nizkega indeksa levallois najdbe iz Peyronyjeve plasti IV opredelil kot moustérien tipa La Quina (Dibble in Lenoir 1995a, 22–23). Revizijska izkopavanja so pokazala, da je Peyrony iz orodnega inventarja izbral le močno retuširana lepa strgala, ki jih je naknadno analiziral in shranil. H. Dibble in M. Lenoir sta pri reviziji ugotovila, da je treba vso najdišče v resnici kulturno uvrstiti v tipični moustérien po Bordesovi shemi (Dibble in Lenoir 1995b, 167–173).

Desetletji množice interpretacij

Ta kratek pregled dogajanja v prvi polovici stoletja kaže prepričanje znanstvenikov, da sta obstajali dve vzporedni kulturni tradiciji, katerih nosilca sta bili dve različni vrsti ljudi. To je veljalo v antropologiji do leta 1927, ko je v londonskem Royal Anthropological Institute na češkem rojeni ameriški fizični antropolog A. Hrdlička predstavil predavanje »Neandertalsko obdobje človeštva«, kjer je zatrdil, da je nosilec moustériena samo neandertalec. Napadal je idejo, da so neandertalce zamenjali moderni ljudje, ki naj bi bili nosilci aurignacien, ampak je trdil, da se moustérien razvil v aurignacien oziroma da so se neandertalci razvili v anatomsko moderne ljudi (Tattersall 1995, 50).

Povojno obdobje je zaznamovalo vedno večje oddaljevanje od geoloških konceptov in vzpostavitev arheološke sistematike z neodvisno kronološko in kulturno delitvijo. Začelo se je leta 1956, ko je Gordon Childe kritiziral paleolitske raziskave. Po njegovem mnenju je bilo nevzdržno, da je arbitrarna kronološka delitev paleolitskih kultur temeljila na delitvi pleistocena, ki pa v svoji osnovi ni kulturne narave. Predlagal je

tudi drugačno poimenovanje za paleolitske kulture. Menil je, da bi bilo treba starejši in srednji paleolitik združiti v archaeolithic, kjer so orodja izdelana iz jeder in odbitkov, ter v mlajši paleolitik in mezolitik, ki naj bi predstavljala tako miolithic kot leptolithic, kjer so orodja narejena iz klin (Rolland 1990, 350). V tem času je prišlo tudi do delitve interesnih področij. Če so pred sredino petdesetih let vsi raziskovalci moustérien obravnavli kot stopnjo med starejšim in mlajšim paleolitikom, se je na začetku petdesetih let pojavila skupina raziskovalcev, ki so se usmerili k raziskovanju notranje dinamike nekega kulturnega obdobja. Prvi, ki se je natančneje ukvarjal s to problematiko, je bil M. Bourgon, ki pa je žal umrl leta 1951, tako da je njegovo delo o moustérienu v Perigordu posthumno leta 1957 izdal F. Bordes (Dibble in Lenoir 1995a, 21). Obdobje raziskovanj, ki je prihajalo, je najbolje opisala Bourgonova misel: »*Les hommes préhistoriques ont oublié de simplifier la préhistoire.*«

Leto dni za tem, ko je Bordes izdal svoj *Essai de classification des industries »moustériennes«*, je L. Pradel pri pregledu tega delil na dva dela – na moustérien in levalloisien (Pradel 1954, 35) –, pri čemer je njegov opis levalloisienega temeljil na objavi François Bordesa. Ta je predelal shemo sedmih stopenj levalloisienega Breuila (Bordes, 1953c, 226–234) iz katere je prve tri stopnje uvrstil v riški glacial, stopnjo IV v interglacial Riss/Würm in zadnje tri stopnje v starejši Würm. V stopnji VI naj bi se v orodnih inventarjih nahajalo le še malo pestnjakov, v stopnji VII pa že veliko mlajšepaleolitskih elementov (Breuil in Kelly 1954, 24–25). Sam termin levalloisien je leta 1931 definiral H. Breuil za industrije iz public v dolini reke Somme, ki jih je V. Commont opredelil kot moustérien. Po Bordesu naj bi se pojavil v riškem glacialu pred pojavom jamskega moustériena (*moustérien des grottes*), ki naj bi po Peyronyju vseboval obliko s pestnjaki in drugo brez njih, kar je bil spet odsev korenin iz clactonienega in acheuléna (Dibble in Lenoir 1995a, 9). Bordes ga je delil na tri dele, glede na pozicijo najdišč na terasah Somme (Bordes 1953c, 226–27) – starejši levalloisien (stopnji I in II), srednji levalloisien

(stopnji III in IV) in mlajši levalloisien (stopnje V do VII).

Po kulturni delitvi naj bi stopnja V še sodila v acheuléen, stopnji VI in VII, kjer spremljajoči pestnjaki postajajo redki, pa je bila sočasna že z jamskim moustérienom. Pri tem je opazil, da se v jamskem moustérienu včasih nahajajo orodni inventarji z več fasetiranimi taloni kot v levalloisieniu. To razliko je pojasnil s številom neretuširanih odbitkov levallois na najdiščih. Ti odbitki so v puhličnih najdiščih pogosti, v jamah pa jih je malo (Bordes 1953c, 226–34). Pri tem je tudi obračunal s starim prepričanjem Commonta, ki je fasetiran talon odbitka enačil s tehniko levallois. Bordes je dokazal, da vsi odbitki levallois nimajo fasetiranega talona in da vsi odbitki s fasetiranim talonom niso izdelani s tehniko odbijanja levallois (Bordes 1988, 26). Nekaj mesecev za tem je definiral oblike odbitkov levallois (Bordes 1953d, 311) – prave odbitke levallois ovalne oblike, kline levallois, ki so v resnici podaljšani odbitki, ter konice levallois, ki so trikotni odbitki. Prav tako je opomnil, da bi bile konice psevdolevallois lahko produkti popravila jeder (Bordes, 1953d, 313).

Tako se je znašel pred problemom, ko kljub prisotnosti tehnike levallois v jamah ni bilo pravega levalloisienega. Zato je izdelal shemo, kjer je primerjal oblike moustériena in levalloisienega ter ugotovil, da gre za tri zvrsti, ki se pokrivajo oziroma vsaka zvrst moustériena ustreza eni obliki levalloisienega (Bordes 1953c, 228–234) – tipični moustérien ustreza levalloisieniu VII (Le Moustier plast J, Houpeville »série claire«), moustérien z acheulénsko tradicijo ustreza levalloisieniu V (Gare de Couze spodnja plast, Houpeville »série rousse«) ter nazobčani moustérien, ki ustreza levalloisieniu. Žal pri osnovni definiciji ni podal, kot pri drugih dveh, natančnejših referenčnih najdišč in plasti. Pravzaprav je bil slednji v njegovem opusu vedno nekoliko obstranskega pomena oziroma manj diskutiran, kar se je preneslo tudi na njegove kritike in naslednike. V ozadju več desetletij trajajočega problema najverjetneje tiči dejstvo, da je svojo veliko razpravo o nazobčanem moustérienu objavil v reviji

ki za francosko, pa tudi mednarodno, prazgodovino ni bila najreferenčnejša za preučevanje paleolitika – v *Arheološkem vestniku* (Bordes 1962–1963, 43–49).

Opazujoč objave lahko sledimo razvoju Bordesovih misli ter samo dinamiko objavljanja, ki je bila izjemno hitra. Medtem ko se je članek, v katerem je uporabljal različne zvrsti moustériena nahajal v 4 zvezku *Bulletin de la Société préhistorique française* (Bordes 1953c), je natančnejšo definicijo moustérienskih skupin podal v zvezku 7–8 iste revije (Bordes, 1953e, 457–66). S starejšim levalloisienom pa je obračunal že prej, ko je ugotovil, da pred zadnjim glacialom ne obstaja kultura levalloisien, ampak le tehnika levallois, ki je sestavni del razvitga acheuléna oziroma dela te kulture. Ne obstaja namreč najdišče, ki bi bilo starejše od Würma in bi vsebovalo le levalloisien ter nobenega pestnjaka (Bordes 1952b, 556).

Ostala mu je le še razlaga obitkov levallois, ki so po njegovem mnenju predstavljali polizdelke in ne orodij. Plana najdišča, kjer je bilo veliko odbitkov, je razložil z dejstvom, da so ljudje živeli v krajih, kjer je bilo veliko kremenca, kot nomadi in so namenoma puščali polizdelke na krajih, kamor so se občasno vračali. Kajti bilo jih je lažje predelati v orodja, kot pa jih ves čas nositi s sabo. Drugače naj bi bilo v jamah, kjer so živeli bolj ustaljeno življenje in so ostajali na enem kraju dlje časa. Zato niso nosili s sabo veliko orodij in so jih vedno znova obdelovali, ko so se vračali v jamo. Na osnovi tega je menil, da moramo pričakovati, da bodo na ozemlju, bogatem s kremenom, odkrili več najdišč z levalloisienom na planem, medtem ko se bo v jamah nahajal moustérien. Iz tega je izpeljal, da način življenja določa tehnologijo izdelave kamenih orodij in ne tradicija (Bordes 1953c, 232). Prav tako pa je menil, da bi bile te variacije lahko tudi posledica sezonskega načina življenja oziroma da bi bil levalloisien na platojih okoli Les Eyzies lahko odraz poselitve poleti, pozimi pa je vreme ljudi potisnilo v jame v dolini, kjer so za sabo pustili moustérien (Bordes 1953c, 233). Ne zgolj metodološko, ampak tudi interpretativno je povzročil pomik naprej – posledično sta H. Dibble in M. Lenoir opozorila, da smo že

pri prvi veliki Bordesovi objavi te problematike priča dejstvu, da je za variabilnost v orodnih inventarjih najprej krivil način življenja in ne kulturne tradicije ter se s tem oddaljil od Breuilove sheme, ki je levalloisien in moustérien postavljala kot dve ločeni kulturi (Dibble in Lenoir 1995a, 10).

Tehnologija odbijanaj levallois je bila prepoznana kot ena izmed najbolj izstopajočih značilnosti srednjega paleolitika vse od časa originalne definicije moustériena Gabriela de Mortilleta s konca 19. stoletja. Osrednja in diagnostična značilnost slednje je bila težnja po kontroli oziroma predpripravi oblike in velikosti odbitka, ki je bila dosežena z natančno pripravo jedra. Gre za vprašanje, ki se mu je posvečal celo življenje, predvsem zaradi zavedanja, da je zaradi množice oblik odbitkov in jeder koncept z leti postajal vse konfuznejši (Bordes 1952b; Bordes 1955a). V svojem zadnjem delu je poskusil še zadnjič opozoriti, da je tehnika levallois, ki omogoča izrabo številnih oblik predpripravljenih jeder ter producira številne oblike odbitkov – od »klasičnih« širokih ovalnih konvergirajočih odbitkov, izvirajočih iz centripetalno obdelanih jeder, do bolj podolgovatih koničastih oblik, ki jih lahko opisujemo kot konice levallois ali celo kline, pač glede na to, kašne morfološke kriterije uporabljamo za definicijo (Bordes 1980).

Prav tako pa ni zanemarjal pomena dostopnosti surovine v pokrajini pri vlogi izdelave tipov kamenih orodij. Po njegovem mnenju bi pleme, ki je izdelovalo orodja levallois in se je preselilo na ozemlje s kvalitetnim kremenom, še naprej izdelovalo omenjena orodja, v primeru pa, da bi se preselilo v pokrajino, kjer taki viri niso bili dostopni, bi s to tradicijo prenehalo in levallois odbitki bi izginili iz arheološkega zapisa (Bordes 1950b, 413). Delno je tako prepričanje sovpadalo z mnenjem, da naj bi podnebje definiralo način obnašanja in preko tega tudi način izdelave orodij. Avtorji pred Bordesom, ki so zaradi pomanjkanja sistema za definicijo variabilnosti jamski moustérien pojmovali kot dokaj monotono industrijo brez variacij, so to lastnost opisovali kot posledico hladnega in vlažnega podnebja, v kate-

rem naj bi bila stiska ljudi zelo velika in se zaradi tega tehnika izdelovanja orodij ni razvijala (Pradel 1950, 256). Potrditev svojih hipotez je Bordes videl v Commontovih izsledkih iz Picardije iz leta 1913. Commont je na najdiščih Roisel, Marlers in Busigny opazil, da so orodja na krajih, kjer je več kremenca, manj izrabljena in retuširana. V nasprotju pa so na najdiščih, kjer so viri surovine oddaljeni, majhna, močno retuširana in izrabljena ter zelo podobna tistim v jamah Spy, Le Moustier in La Ferrassie (Bordes 1953c, 233).

Večji kot v resnici

Bordes je ustvaril sodobno sistematiko razmišljanja v paleolitski (ter analitski) arheologiji druge polovice 20. stoletja. Najprej je kot neustrezne pokazal ključne interpretacije arheologije in antropologije začetka stoletja – ovrigel je teorijo o paralelnem obstoju dveh kulturnih tradicij s tem, da je prikazal stratigrafske težave v Breuilovih zaključkih. Zaključil je, da so industrije s pestnjaki delo vrste *Homo sapiens* iz interglaciala, medtem ko so orodja na odbitkih nastala v glacialu (Bordes 1950b, 395–397). V zamenjavo je predlagal teorijo razvoja zvrsti moustériena, ki ga je ponazoril v obliki grma, v katerem se iz izvorne točke industrije cepijo ter dosega svojo maksimalno razvejanost (Bordes 1950b, 409–411). V tej točki se je ujel v lastno mrežo – izdelovalca pestnjakov je poimenoval *Homo sapiens*, pri čemer se je oprijel teorije, da naj bi se pripadniki te vrste v Evropi nahajali že od starejšega pleistocena dalje (Piltown, Swanscombe, Fontéchevade) in obstajali vzporedno z neandertalci (Pottier 1951, 343). Teorija, da je staropaleolitski hominid anatomsko moderen, je vsebovala predpostavko o vzporednem obstoju, ki jo je Bordes izgnal iz arheologije. Istočasno so antropologi namreč že sprejeli njegove argumente in stara prepričanja preoblikovali v model, po katerem staropaleolitski hominidi, ki so modernemu človeku sicer anatomsko podobni, ne predstavljajo več naših neposrednih prednikov. Prav tako to niso niti neandertalci, ampak so oboji le stranski veji v razvoju človeka (Jullien 1951, 473). Tako je pod Bordesovim vplivom antropologija

iz dveh vzporednih linij razvoja človeka naredila prikaz v obliki grma s stranskimi vejami, ki so prikazovale potek razvoja človeka.

Svoje prepričanje v zvezi s srednje- in mlajšepaleolitskimi hominidi je Bordes razložil dve leti kasneje. Pri tem se je spet skliceval na očiten razvoj na kraju samem, pri katerem naj bi se iz moustériena razvil mlajši paleolitik. Za ta prikaz je jasno, da zveza, kot jo je podal A. Hrdlička, ki je enačil moustérien in neandertalce, ne drži, podprl pa je njegove ideje o razvoju modernega človeka iz neandertalca. Po Bordesovem mnenju namreč ni res, da orodja na odbitkih delajo samo neandertalci in orodja na klinah samo moderni ljudje, saj so fosili, kot je Fontéchevade, ki niso ne pravi *Homo sapiens* pa tudi ne neandertalci, izdelovali orodja na odbitkih. Prav tako naj bi bil moderni človek iz Combe-Capelle, po Bordesovem mnenju, odkrit v plasti z industrijo z močnimi srednjepaleolitskimi značilnostmi (Bordes 1952a, 442–45). Zato je menil, da »ti ljudje niso padli z neba popolnoma oboroženi s périgordiansko industrijo.«. Kar pomeni priznanje prehoda iz srednjega v mlajši paleolitik v zahodni Evropi, kjer je poznana celo prehodna industrija (périgordien I), namesto da bi po starem načelu »*Ex oriente lux*«, ki morda drži za neolitik, izvor te spremembe iskali v oddaljenih in neznanih krajih, kot sta Iran in Pamir (Bordes 1952a, 444). Pri tem je razvidno, da je kljub odpravi paralelizma v arheologiji verjel, da je antropološki paralelizem obstajal ter da je ob koncu srednjega paleolitika eno izmed ljudstev prevladalo nad ostalimi in izrinilo starejše moustérienske skupine. V svojih poznih delih pa je, kot je napisal v zborniku konference Unesca, ki ga je sam uredil in je bil posvečen okoljskim spremembam ter izvoru *Homo sapiens*, domneval, da so prehodi iz srednjega paleolitika potekali sinhrono na vsaj šestih krajih po svetu (Bordes 1971; Bordes 1972a; Bachelierie idr. 2012).

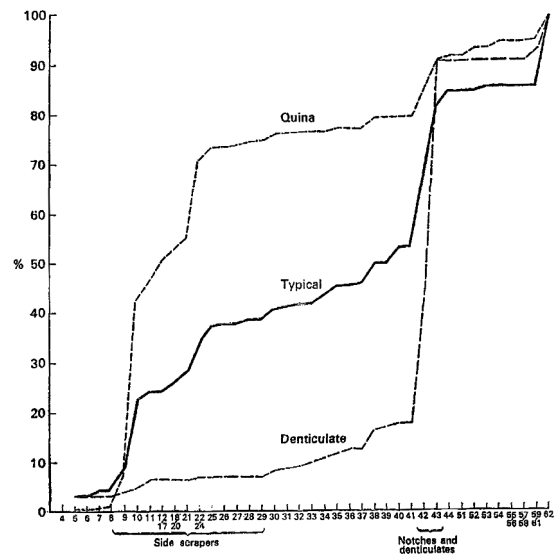
Največje uspehe pa je dosegel, ko je sestavil in kasneje skupaj z Bourgonom dopolnil standardizirano tipološko listo kamenih orodij z opisi tehnologij za izdelavo teh tipov. Bila je tako široko zasnovana, da je še danes uporabna tudi za

opisovanje moustériena z območij, ki jih niso zalejele njune študije (Dibble 1988, 181). Prva tipologija je vsebovala samo 40 tipov orodij, 12 tipov pestnjakov in 9 tipov jeder (Bordes 1950c, 26), kasneje pa sta jo zaradi neustreznosti razširila na 61 tipov (Bordes in Bourgon 1951a, 3–23). Pravzaprav so sklepi, ki so vodili k nastanku tipološke liste kamenih orodij iz starejšega in srednjega paleolitika, nastajali počasi skozi serijo člankov, kjer je pod naslovom »*Notules de Typologie paléolithique*« obravnaval posamezne probleme izdelave in tipologije orodij (Bordes 1953b, 224–26; Bordes 1953d, 311; Bordes 1954, 336–38). Kasneje je k njegovi tipologiji Alain Rodrigue pripomnil le to, da bi bilo treba zamenjati vrstni red tipa 4 (retuširana konica levallois) in tipa 5 (konica psevdolevallois). S tem bi se v skupini levallois (skupina I) zbrala vsa orodja brez retuširanega roba, v moustérienski skupini (skupina II) pa vsa orodja z retuširnim robom (Rodrigue 1989, 100).

V svoji razpravi o razdelitvi moustériena je leta 1953 definiral tri glavne skupine, pri čemer je drugo in tretjo razdelil na dva dela glede na relativno število strgal v 75 orodnih inventarjih s 40 najdišč (Bordes 1950c, 25–28; Bordes 1953e, 458). Nekoliko drugačno štiridelno delitev sta naredila že dve leti prej z Bourgonom (Bordes in Bourgon 1951a, 22–23), ko sta ga razdelila na moustérien v pravem pomenu besede, ki vključuje tipični moustérien in moustérien z acheulénsko tradicijo; charentien, ki vključuje moustérien tipa La Quina in moustérien tipa La Ferrassie; nazobčani moustérien ter tayacien, ki je predwürmski moustérien.

Relativno število strgal predstavlja indeks strgal, ki pomeni odstotek strgal od vseh tipološko definiranih orodij v orodnem inventarju. S tako metodologijo je težišče raziskav s posameznih orodij, ki so jih v predhodnem obdobju pojmovali kot vodilne tipe, razširil na celotne inventarje kamenih orodij oziroma na relativne zastopanosti posameznih tehnoloških in tipoloških elementov v teh skupkih. Tako je namesto prisotnosti in odsotnosti fosilnih tipov uporabljal relativno zastopanost skupin tipov (Dibble

1988, 181). Kljub svojim interpretacijam je Bordes v bistvu podpiral mnenje, da je mogoče določena orodja uporabiti kot vodilne tipe. Vendar je to mogoče le znotraj posameznih regij oziroma, kot je to on imenoval, »prazgodovinskih provinc«, v katerih so regionalne kronologije dobro definirane in je znana pozicija posameznih tipov orodij znotraj teh kronologij. S tem je ugovarjal mnenju A. Vayson de Pradenna in H. Moviusa, ki sta tako možnost zanikala. Vayson je namreč v svojem pregledu leta 1922 namesto celotne oblike orodja uporabil zgolj oblikovanje delovnega roba, kar ga je vodilo do sklepa, da se isti »tipi« pojavljajo v celotni kameni dobi in zato niso kronološko uporabni (Vayson 1920, 455–72). Movius, ki pa je arheologijo pojmoval kot neke vrste »paleo etnologijo«, ki je v svoji zasnovi družboslovna znanost in ne premore svojega metodološkega aparata za določanje relativne starosti, je menil, da lahko za določanje starosti arheoloških orodij uporabimo le geološke podatke o

Slika 1. Slika prikazuje kumulativne krivulje treh glavnih zvrsti moustériena jugozahodne Francije po Bordesu. Spodnja krivulja kaže nazobčani moustérien, srednja tipičnega in zgornja moustérien tipa La Quina. (Na vertikalni osi so nanešeni odstotki seštevka orodij v orodnem inventarju, na horizontalni osi pa so navedene številke orodnih tipov.) (Mellars 1996a, 173)

stratigrafiji (Bordes 1950a, 242–45). Zaradi tega je bilo nujno, da je Bordes skušal definirati delitve predmeta preučevanja – moustérien.

Še najnatančneje bi Bordesovo metodologijo delitve zvrsti moustériena opisali, če bi trdili, kot N. Rolland, da njegove zvrsti temeljijo na polimodalnosti grafov distribucij strgal in dodatkov specifičnih oblik orodij (pestnjakov, nazobčanih orodij, mlajšepaleolitskih elementov) (Rolland 1990, 360).

Kot je vidno v spodnji tabeli, je Bordes v prvo skupino uvrstil orodne inventarje, ki so imeli več kot 55 % strgal, v drugo tiste z 22 do 40 % strgal in v tretjo tiste z manj kot 13 % strgal. Znotraj vsake skupine je ločil dve podskupini na osnovi prisotnosti tehnike odbijanja levallois oziroma pestnjakov. V prvi skupini, ki jo je poimenoval charentien, je ločil moustérien tipa La Ferrassie od moustériena tipa La Quina. Za prvega je značilen indeks levallois od 25 do 30% in več, ki ga vedno spremljata tudi visok indeks fasetiranih talonov in laminarni indeks (Bordes 1953e, 460–66; Bordes 1961, 805–6; Bordes in de Sonneville-Bordes 1970, 61–63; Dibble 1988, 182–83; Dibble in Lenoir 1995a, 10).

Skupine	Zvrsti kulture	Indeks strgal	Tipološke značilnosti	Tehnološke znač.
I	tip La Quina	> 55 %	prečna strgala	nizek II., IIam
I	tip La Ferrassie	> 55 %	dvojna, konvergentna strgala	visok II., IIam
II	tipični	22–40 %	malo pestnjakov	
II	MAT-A	22–40 %	veliko pestnjakov	
III	na-zobčani	3–13	malo pestnjakov	
III	MAT-B	3–13	veliko pestnjakov	

Razlike med moustérienom z acheulénsko tradicijo tipa A in tipa B (MAT-A in MAT-B) je definirala s tem, da prvi vesbuje več pestnjakov in manj nožev s hrbtom, drugi pa več no-

žev s hrbtom in manj pestnjakov, kasneje pa je dodal še prehodni MAT AB, ki ga je definirala v Pech de l'Azé I v plasti A5 in v Pech de l'Azé IV v plasti F3 (Bordes 1968, 105; Bordes 1975, 294; Bordes 1981, 77). Do tega prehoda naj bi prišlo v fazi Périgord II v Würmu II. Prav tako je trdil, da je pri mlajšepaleolitskih tipih razvojna težnja od atipičnih v MAT-A proti tipičnim v MAT-B. Prav tako se v MAT-A nahajajo še posamezna strgala tipa La Quina in okoli 20 % nazobčanih orodij ter orodij z izjedo (Bordes in Bourgon 1951a, 10–23). Izjemo predstavlja industrija v plasti F in Le Moustier, kjer je veliko strgal, veliko nazobčanih orodij in tudi noži s hrbtom. Zaradi tega je sklepal, da bi se morda lahko zgodilo, da so pri izkopavanjih plasti F pridružili tudi spodnji del plasti G, kjer se nahaja nazobčani moustérien (Bordes 1981, 78). Opazil je, da se proti pričakovanjem MAT nahaja tudi v Würmu II (Bordes in Bourgon 1951a, 10–23; Bordes 1953e, 465; Bordes 1961, 804; Bordes in de Sonneville-Bordes 1970, 63–66; Reynolds 1990, 264). Najlepše mu je uspelo definirati razvojne trende od MAT-A proti MAT-B v sklopu plasti F na najdišču Pech de l'Azé IV. Pri primerjavi plasti F1 (najstarejša) do F 4 se je pokazalo (Bordes 1975, 301–4), da število mlajšepaleolitskih elementov narašča od starejše proti mlajši plasti (od 6,5 na 17 %), da se indeks levallois zmanjšuje (od 9,3 na 5,4%), da se zmanjšuje tudi indeks fasetiranih talonov (od 27,6 na 21,3) in da se večja števila nožev s hrbtom (od 1,2 na 8,5 %).

Predpostavljala je evlucijsko povezavo iz MAT v chatelperronien na osnovi razvoja moustérienskega noža s hrbtom, ki je izdelan na odbitku, v chatelperroniensko konico, ki je izdelana na klini (Bordes 1961, 804). Prav tako pa se geografske razprostranjenosti pokrivajo, nobeden od slednjih se ne pojavlja vzhodno od Rhône in oba segata le v severno Španijo (Mellars 1973, 273). Podobno idejo o nadaljevanju MAT v châtelperronien, oziroma po njihovi terminologiji še périgordien I, so v okviru bilinearne teorije o razvoju paleolitika v začetku petdesetih let videli M. Veyrier, E. Beaux in J. Combier, ki so postavili industrijo iz Grotte de Néron kot pre-

hodno med tipičnim moustérienom in aurignacienom, kar naj bi bilo podobno tudi poziciji industrije iz Abri Audi, ki naj bi bila prehodna oblika med MAT in périgordienom I (Veyrier, Beaux in Combiér 1951, 78).

Pri opisu moustériena tipa La Quina je Bordes opozoril na povečanje števila nazobčanih orodij v njegovih zadnjih fazah, kar je razložil kot vračanje k izvorni obliki v plasti 3 na najdišču La Micoque. Kronološko ga postavi v Würm I v Combe-Capelle Bas in v Würm II v Combe Grenal (Bordes 1968, 102; Bordes 1981, 78). Že v prvih objavah pa je ugotovil, da je moustérien tipa La Quina mlajši del charentiena (Bordes in Bourgon 1951a, 12–23; Bordes 1953e, 465).

Kot značilnost moustériena tipa La Ferrassie je podal veliko število strgal, ki pa jih je manj kot v moustérienu tipa La Quina. To naj bi bilo posledica tehnike odbijanja levallois, ki producira tanke odbitke, na katerih je nemogoče izdelovati debela strgala. Prav tako je nemogoče izdelovati prečna strgala na dolgih odbitkih levallois. V svoji zadnji objavi tik pred smrtjo se je nagibal k temu, da bi moustérien tipa La Ferrassie opisal kot levallois facies moustériena tipa La Quina. Tu je tudi opozoril na težavo ločevanja moustériena tipa La Ferrassie od tipičnega moustériena, obogatenega s strgali. Kronološko je moustérien tipa La Ferrassie postavil v Würm I v Combe-Capelle Bas in v Würm II v Combe Grenal (Bordes 1981, 79).

Nazobčani moustérien je za Bordesa predstavljal »pepelko« moustériena. To industrijo je opisal predvsem zaradi majhnega števila retuširanih orodij ter dejstva, da je število orodij včasih veliko in drugič spet majhno. Iz tega je sklepal, da je v tej kulturi količina orodij ciklično nihala. Definiral jo je predvsem z odsotnostjo posameznih elementov v orodnih skupkih (Bordes 1968, 102). Nahaja se v Würmu I v Pech de l'Azé ter v Würmu I in II v Combe-Grenal (Bordes 1953e, 463; Bordes 1981, 78–79). Zanimivo je dejstvo, da je pri svojih velikih pregledih večinoma zanemaril podatke o nazobčanem moustérienu, ki jih je dobil pri izkopavanjih – tako je v članku o najdbah iz previsa Armand Chadour-

ne opozoril na dejstvo, da se v slednjem vendarle nahaja nekaj razvojnih teženj. Pokazalo se je namreč, da je v končnem nazobčanem moustérienu opazna težnja k mikrolitizaciji, ki jo je ugotovil v plasti A (Bordes, Fitté in Blanc 1954, 232). V plasti A–B je vseboval veliko strgal, kar je razložil z možnostjo kontaminacije iz plasti B, ki je pripadala charentieniu (str. 234). Prav tako je opazil, da končni nazobčani moustérien vsebuje veliko mlajšepaleolitskih elementov, ki zamenjujejo srednjepaleolitske, ter nože s hrbtom in slabo izdelane pestnjake. Ti kažejo na tesno povezanost z MAT (str. 244). Pri tem je opozoril, da se nazobčani moustérien nahaja nad charentienom (Abri Cadourne, Combe-Grenal, Haute-Roche, Grotte du Hyène) in tudi pod njim (Pech de l'Azé II, La Gane, La Ferrassie plast A). To ga je tako zmedlo, da ga je opredelil kot verjetno konvergenco degeneriranih kultur – kot slepo ulico moustériena (str. 248). V svojih zgodnjih delih je sicer zapisal, da se nazobčani moustérien nahaja na koncu moustériena (Bordes in Bourgon 1951a, 23), vendar je kronološko pozicijo kasneje zanemaril.

Kot najznačilnejši plasti tipičnega moustériena je opisal plasti B in J najdišča Le Moustier, pri čemer je pripomnil, da gre pri plasti J verjetno za tri plasti, od katerih je ena verjetno MAT. Časovno se tipični moustérien nahaja v Würmu I (Combe-Grenal 54, 552, 50, 36) in v Würmu II (Combe-Grenal 31, 30, 29, 28, 7) (Bordes 1953e, 461; Bordes 1981, 79). Znotraj slednjega je prikazal variabilnost na primeru plasti 4c2 z najdišča Pech de l'Azé II in plasti X z najdišča Pech de l'Azé IV. Obe sta kronološko uvrščeni v fazo v Würm I – prva vsebuje večje število nazobčanih orodij, druga pa več strgal in ima tudi višji indeks levallois. Na osnovi kronološke pozicije je sklepal, da sta oba orodna inventarja izdelek istih ljudi, za minimalne razlike v tipološkem sestavu pa naj bi bile krive različne dejavnosti, ki so se vršile na teh dveh krajih (Bordes 1975, 301–4).

Svojim skupinam je v poznih delih, po letu 1975, kot posebnost dodal še asinipodien, ki je poznan le v fazi Périgord II iz Würma I v Pech de l'Azé IV v plasti J3a. Vsebuje le malo strgal,

srednje število orodij z izjedami, malo nazobčanih orodij, dosti nožev z naravnim hrptom in dosti majhnih odbitkov levallois ter odbitke tipa Kombewa. Ime asinipodien je izpeljal iz Pêch – *podium* in Azé – *asinus*. Zaradi majhnosti orodij so nekateri avtorji to industrijo poimenovali tudi mikromoustérien, Bordes pa je to zavračal, češ da gre pri mikromoustérienu v resnici za industrije, kjer so odbitki majhni zaradi velikosti izhodiščne surovine. Izjemi sta asinipodien in najdbe iz Jabruda, ki jih je A. Rust opisal kot mikromoustérien. Pri teh dveh industrijah velikost orodij ni posledica velikosti surovine, ampak gre za odločitev izdelovalcev, da bodo naredili majhna orodja (Bordes 1975, 297–301; Bordes 1981, 99–100).

Kljub temu da je bila za Bordesa tipološka lista zgolj orodje za klasifikacijo kamenih orodij in ne model arheološke resničnosti (Sackett 1988, 416), so ga etnološke primerjave navedle k domnevi, da so različne zvrsti moustériena po njegovi definiciji ostanki delovanj različnih ljudstev z individualnimi kulturnimi potezami. Na osnovi nepravilnega enačenja »orodnega inventarja« z »materialno kulturo« je podal domnevo o istočasnem bivanju različnih etničnih skupin (Rigaud 1989, 143), pri čemer naj bi bile te skupine majhne, teritorialno vezane, napol ali popolnoma sedentarne in z močno zavestjo o lastni identiteti, ki je tipe orodij pomagala ohraniti nespremenjene skozi čas (Rolland 1990, 361). Do tega sklepa prišel, ko je podal tri hipoteze o variabilnosti moustériena. Po prvi naj bi bili različni tipi moustériena povezani s sezonskimi vzorci življenja, kjer bi vsaka zvrst predstavljala opravila v nekem letnem času, vendar je, ker je v istih kulturnih plasteh odkril ostanke iz različnih letnih časov, to hipotezo opustil. Po drugi hipotezi naj bi vsaka zvrst predstavljala adaptacijo na drugačno okolje, kar bi pomenilo, da so bile spremembe industrij pogojene s spreminjanjem podnebja. Vendar je tudi to hipotezo opustil, ker je v geoloških plasteh, ki so bile odložene v enakih razmerah, odkril različne industrije oziroma so se iste zvrsti vezale z različno klimo. Da pa ne gre za razlike v širšem okolju, je sklepal po tem,

da je dobil podobne rezultate tudi pri primerjavi z Afriko, ki bi po njegovem prepričanju morala imeti radikalno drugačno podnebje. Tako mu je ostala na voljo le še hipoteza, po kateri je vsak tip moustériena ostanek druge skupine ljudi, od katerih ima vsaka svojo tradicijo izdelave orodij, kajti razlike v načinu življenja so mu dale rezultate le pri moustérienu s tehniko odbijanja levallois in so pokazale, ali je industrija levalloisien ali ne. Tako je sklep, da gre za različne rodove, podkrepil brez dokazov tudi z domnevno, da so ljudje, ki so izdelovali nazobčani moustérien, najraje lovili konje (Bordes 1953e, 465–66; Bordes 1961, 806–10; Bordes in de Sonneville-Bordes 1970, 71; Binford in Binford 1983, 72–73).

Prav tako pa je glede na tehnologijo odbijanja in tipološki sestav kamenih orodij pokazal, da sta si blizu MAT in nazobčani moustérien. Na drugi strani pa je sestavil tudi podobna para med srednjim in mlajšim paleolitikom, ki naj bi bila po njegovem mnenju, čeprav ni imel dokazov za sočasno bivanje zadnjih nosilcev moustériena in »prvih périgordiencev in aurignaciencev«, odraz vpliva mlajšega paleolitika na moustérien. Tako je povezal MAT in châtelperonien ter moustérien tipa La Quina in aurignacien (Bordes 1953e, 466).

Zaključek

Osrednja oseba, ki je v največji meri vplivala na potek raziskovanja srednjega paleolitika v drugi polovici tega stoletja, je bil François Bordes, ki je za razliko od predhodnih avtorjev v svoje delo (in objavljanje), ki ima osnovne sestavine znanstvenega analitskega pristopa, uvedel izjemno sistematično. Izoliral je fenomen, ga opisal, klasificiral, analiziral njegovo variabilnost in podal sintezo (Jelinek 1988, 199). Zanj je bil moustérien tehnološko-tipološka raven v kulturnem razvoju človeštva, ki je bila dosežena sočasno po vsem starem svetu (Rigaud 1989, 145). Njegova tipologija kamenih orodij je bazirala na spremembah orientacije orodja (tehnologija izdelave) in obliki delovnega roba orodja (tehnologija obdelave) (Binford 1973, 245), predvsem pa ga lahko šteje mo za začetnika statistične obdelave podatkov v

arheologiji (Brodar 1962–1963, 51). Slednja mu je omogočila premik od takrat aktualnih kvalitativnih primerjav, utemeljenih na analizah vodilnih tipov, k objektivnim kvantitativnim primerjavam paleolitskih industrij (Jelinek 1982, 786). Formalizacija opisov predmetov, ki jo je ustvaril s pregledno tipologijo, analitična klasifikacija ter opis značilnosti so postali predmet raziskave semiologije, obdelava kvantificiranih podatkov, ki je omogočala izdelavo struktur, ki so omogočale interpretacijo (histogrami, kumulativni diagrami, poligoni ...), pa je bila problem statistike in progresivno prihajajoče informatike (Djindjian 2016, 128).

Predvsem pa je opozoril na dejstvo, da je potrebno klasifikacijo artefaktov razširiti na celo serijo formalnih oziroma tehnoloških spremenljivk ter ne omejiti zgolj na tiste, ki jim pripisujemo največjo diagnostično vrednost. Bordezijska sistematika je pokazala, da je arheološki zapis, oborožen s preglednimi tipološkimi listami ter relativno enostavnimi, vendar učinkovitimi tehnikami statističnega opisovanja, veliko kompleksnejši, kot so to predvidevali tradicionalni pristopi. Še najpomembneje pa je, da ni bil več dojeman kot enostavno linearno zaporedje stereotipnih industrij ampak namesto tega kot kompleks polimorfnih industrijskih kompleksov različnih značilnosti v istem času na različnih prostorih (Sackett 2014, 6).

Posledično je bil v njegovih delih moustérien redefiniran kot polimorfen kompleks štirih različnih orodnih kompleksov oziroma tipov skupkov, odkritih interstratificiranih na najdiščih v Perigordu, kar naj bi bila posledica njihove kvazisočasnosti. Interpretacija, ki je vsakemu predstavila domnevnega prednika ter včasih celo domnevala, da gre za različne etnične skupine ali plemena, je bila v ostrem nasprotju s predpostavkami ameriške, antropološko izurjene, arheologije, ki je v slednjih raje videla skupke prostorsko ločenih dejavnosti. Najostrejša, hkrati pa tudi najkonstruktivnejša reakcija na njegovo interpretacijo polimorfične variabilnosti je bila t. i. moustérienska debata med njim in Lewisom Binfordom (in Sally Binford). Izpostavljeno je

bilo eno izmed poglavitnih vprašanj prazgodovinske (in vsake druge) arheologije – kako lahko v arheološkem zapisu ločimo med podatki, ki kažejo dejavnosti in etnije, naloge ter skupine, oziroma kako ločiti med tem, kar se je počenjalo, in tem, kdo je to počenjal.

Prav raziskovalni napori Bordesa, to njegovo izboljšanje terenskih tehnik raziskav, standardizacija tipoloških opisov ter razvoj kronoloških metod za določitev starosti, so vodili do prve vseobsegajoče sinteze francoskega srednjega paleolitika. Prav na osnovi njegovega dela danes razumemo, da je potrebno opazovati dva vidika variabilnosti arheoloških zapisov – formalno tipološko variabilnost kamnitih orodij znotraj konteksta ter variabilnost v relativnih pogostnostih tih tipov orodij med različnimi plastmi oziroma najdišči (Dibble 1987, 34). V desetletju po objavi so njegovo metodologijo opisovanja orodij ter njihovega statističnega vrednotenja sprejeli številni strokovnjaki po svetu, bila pa je deležna tudi redkih kritik (Pradel 1954; Brodar 1962–1963), pri čemer avtorji niso v tolikšni meri kritizirali same metode, kot so svarili pred njeno preradikalno in lokalno neprilagojeno uporabo, na kar pa je pravzaprav opozoril že sam avtor (Bordes 1950c; Bordes 1953a).

Bordesova aktivna domišljija, ki mu je omogočala absolutno vživetev v svet prazgodovine je bila najvidnejša v njegovem literarnem delu (Djindjian 2016, 128). Pod psevdonimom Francis Carsac je zaslovel v literarnem svetu kot avtor številnih znanstvenofantastičnih romanov in novel, ki jih je objavil večinoma v 50. in 60. letih. Na drugi strani pa ga moramo pojmovati tudi kot enega izmed očetov eksperimentalne arheologije. Ne zgolj tehnološko zaradi izjemne sposobnosti izdelovanja kamnitih orodij, ampak predvsem epistemološko zaradi njegovih kontroliranih eksperimentov, s katerimi je preučeval vplive različnih strategij odbijanja na obliko gotovih orodij kot tudi na vrste odpadkov, ki so nastale pri njihovem izdelovanju (Bordes 1947). Prav tako je potrebno omeniti, da je organiziral prvo veliko srečanje strokovnjakov v Les Eyzies-de-Tayacu leta 1964, kjer so se prvič srečali fran-

coski, kanadski in ameriški prazgodovinarji ter razpravljali ne zgolj o njegovi analitični metodi, ampak so z izvajanjem poskusov predvsem začrtali temelje eksperimentalne arheologije (Jelinek 1965; Texier in Meignen 2012, 136).

Slika 2. Francois Bordes in Don Crabtree. Prvič sta se srečala 1964 v Les Eyziesu ter nato sodelovala celo življenje.

Bordesova monografija oziroma priročnik *Typologie du paléolithique ancien et moyen* je od prve izdaje leta 1961 doživel številne ponovne izdaje v francoskem jeziku. Kljub preživelosti mnogih konceptov, kritik in dopolnitev njegove tipologije se imajo tehnološki in tipološki opisi posameznih orodnih tipov še vedno za temeljni priročnik študija srednjega paleolitika. Tak pomen potrjujejo številne »prevedene« tipologije, ki so njegove primere zamenjale z lokalnimi. Za nas je vsekakor najpomembnejša temeljna publikacija Vide Pohar (1979), ki je v tipologijo kot razlagalne primere vnesla številne najdbe s slovenskih najdišč. Podobno pa je za Hrvaško naredil tudi Ivor Karavanić, ki je leta 1992 objavil predlog osnovnih strokovnih nazivov s tipologijo (Karavanić 1992), tri leta pozneje pa je prevedel še celotno tipološko listo (Karavanić 1995). Ključen prispevek k dopolnitvi ter hkrati ohranitvi Bordesove tipološke misli vsekakor predstavlja posodobljen priročnik *Handbook of Paleolithic Typology. Vol. 1, Lower and Middle Paleolithic of Europe*, ki sta ga objavila A. Debénath in H. Dibble (1994). Objava v angleškem jeziku je

poskrbela za dokončno razširitev klasične tipološke metodologije opisovanja v takrat že debelo poprocesualni arheološki svet, ki je nagovarjal teme daleč onkraj tradicionalnih obsesij s tipologijo in taksonomijo oziroma v katerem so posamezni avtorji celo vehementno zahtevali zamenjavo Bordesove tipologije (Bisson 2000). Gre pravzaprav za potrditev njune trditve, da tipologija, ki jo je izdelal Bordes, predstavlja standardno orodje za opisovanje starejše- in srednjepaleolitskih kamnitih orodij v večjem delu starega sveta. Slednje kot tako omogoča komunikacijo med različno usmerjenimi raziskovalci. Posledično sta zagovarjala uporabo terminologije ter napovedala, da je posamezne interpretacije potrebno nadgraditi oziroma zamenjati (Dibble in Debénath 1991, 222). Zgolj dve leti kasneje pa je izšel prikaz neandertalske zapuščine (s poudarkom na zahodni Evropi), ki ga je napisal Paul Mellars. Prav količina citiranosti Bordesovega dela v *grand oeuvre* moustérienske arheologije jasno kaže pomen njegovega dela za nadaljnji razvoj raziskav srednjega paleolitika ter prazgodovinske arheologije nasploh (Mellars 1996). V njegovi biografiji je Paul Pettit opozoril, da brez njegovega dela Binford ne bi bil zmožen formulirati teorij o obnašanju neandertalcev ter zagnati promocije nove arheologije, Mellars ne bi mogel razviti svojih kronološko-kulturnih sekvenc, Dibble pa ne razlagati dinamike sprememb kamenih orodij ... (Pettit 2009, 203) Čeprav je bil zadnji velikan prejšnjega stoletja, se je dobro zavedal pomena poljudnoznanstvene prezentacije rezultatov dela oziroma je prav v tem žanru lahko dominiral zaradi svoje izjemne literarne nadarjenosti. Tako moramo njegovo odločitev, da je knjigo *A Tale of Two Caves* (1972b) objavil zgolj v angleškem jeziku, razumeti kot nagovor širšega občinstva. Hkrati pa je za antropološko izobraženo javnost, ki se je nagibala na Binfordovo stran razprave z jasnejšo in predvsem enostavnejšo dikcijo, pojasnil kompleksne rezultate svojih terenskih raziskav (Bordes 1955b; Bordes in Bourgon 1950; Bordes in Bourgon 1951b).

***

Na koncu moramo navesti še dve monografiji, ki se v največji meri posvečata Bordesovemu delu – prva je doktorska disertacija Jeana-Patricka Loiseauja z naslovom »François Bordes (1919–1981) et la construction de la Préhistoire dans la seconde moitié du XXe siècle«, ki se ukvarja predvsem z epistemološkimi vidiki njegovega dela oziroma ga opazuje s pozicije zgodovine znanosti (Loiseau 2014). Druga knjiga z naslovom *François Bordes et la Préhistoire*, ki sta jo uredila F. Delpèch in J. Jaubert, pa je objava prispevkov s kongresa, ki so ga leta 2009 organizirali v Bordaux (Delpèch in Jaubert 2012).

Povzetek

Le malo arheologov je v drugi polovici dvajsetega stotletja tako vplivalo na razvoj metodologije arheološkega dela ter interpretacije prazgodovine kot François Bordes. Na eni strani je sicer pomembna njegova raziskovalna usmeritev v izboljšanje terenskih tehnik raziskav, predvsem pa je revolucionarna njegova standardizacija tipoloških opisov kamnitih orodij oziroma razvoj statističnih metod za primerjavo rezultatov analiz iz posameznih kontekstov. Prav na osnovi njegovega dela razumemo, da je potrebno opazovati dva vidika variabilnosti arheoloških zapisov – formalno tipološko variabilnost kamnitih orodij znotraj konteksta ter variabilnost v relativnih pogostnostih tih tipov orodij med različnimi plastmi oziroma najdišči. Danes, ko so številne njegove interpretacije zastarele oziroma neustrezne, se moramo zavedati kontekstov, v katerih so nastale, ter raziskovalnih vprašanj, na katera so pomagale odgovoriti.

Formalizacija opisov predmetov, ki jo je ustvaril s pregledno tipologijo, analitična klasifikacija ter opis značilnosti so postali predmet raziskave semiologije, obdelava kvantificiranih podatkov, ki je omogočala izdelavo struktur, ki so omogočale interpretacijo (histogrami, kumulativni diagrami, poligoni ...), pa je bila problem statistike in progresivno prihajajoče informatike.

Njegova raziskovalna usmeritev, ki obsega vse od na podlagi praktičnih raziskav razvitega izboljšanja terenskih tehnik arheoloških izkopavanj do standardizacije tipoloških opisov kamnitih orodij ter razvoja kronoloških metod za določitev starosti, je vodila do prve vseobsegajoče sinteze francoskega srednjega paleolitika. Prav na osnovi njegovega dela danes razumemo, da

je potrebno opazovati dva vidika variabilnosti arheoloških zapisov – formalno tipološko variabilnost kamnitih orodij znotraj konteksta ter variabilnost v relativnih pogostnostih tih tipov orodij med različnimi plastmi oziroma najdišči. V desetletju po objavi so njegovo metodologijo opisovanja orodij ter njihovega statističnega vrednotenja sprejeli številni strokovnjaki po svetu, bila pa je deležna tudi redkih kritik, pri čemer avtorji niso v tolikšni meri kritizirali same metode, kot so svarili pred njeno preradikalno in lokalno neprilagojeno uporabo, na kar pa je pravzaprav opozoril že sam avtor. Danes poznavanje dela F. Bordesa predstavlja eno izmed ključnih poglavij pri razumevanju zgodovine raziskav stare kamene dobe kot tudi pri razvoju sodobne arheološke teorije.

Summary

Few archaeologists in the second half of the twentieth century influenced the development of the methodology of archaeological work and the interpretation of prehistory as much as François Bordes. On the one hand, his research orientation towards the improvement of field research techniques is important, but above all his standardization of typological descriptions of stone tools and the development of statistical methods for comparing the results of analyzes from individual contexts are revolutionary. It is on the basis of his work that we understand the need to observe two aspects of the variability of archaeological records - formal typological variability of stone tools within the context and the variability in the relative frequencies of these types of tools between different layers or sites. Today, when many of his interpretations are outdated or inadequate, we need to be aware of the contexts in which they arose and the research questions they helped answer.

Formalization of object descriptions created by an transparent typology, analytical classification and description of characteristics became the subject of research in semiology, and the processing of quantified data, which enabled the production of structures that allowed interpretation (histograms, cumulative diagrams, polygons...), was a problem of statistics and progressively upcoming informatics.

His research orientation, which includes everything from practical research developed improvement of field techniques of archaeological excavations, standardiza-

tion of typological descriptions of stone tools and development of chronological methods for determining the age, led to the first comprehensive synthesis of the French Middle Paleolithic. It is on the basis of his work that we understand today that it is necessary to observe two aspects of variability of archaeological records - formal typological variability of stone tools within the context and variability in relative frequencies of these types of tools between different layers or sites. In the decade since its publication, his methodology for describing tools and their statistical evaluation has been adopted by numerous experts around the world. But it also received rare criticism, with the authors not criticizing the method as much as warning against its too radical and locally unadopted use, which, in fact, was pointed out by the author himself. Today, knowing the work of F. Bordes is one of the key chapters in understanding the history of Palaeolithic research as well as in the development of modern archaeological theory.

Literatura

- Bachelier, F., N. Teyssandier, J.-G. Bordes, R. Lippé in V. Guillomet-Malpassari. 2012. »François Bordes et l'interprétation du changement entre le paléolithique moyen et le paléolithique supérieur.« *V François Bordes et la Préhistoire*, ur. F. Delpech in J. Jaubert, 281–91. Pariz: Éditions du Comité des travaux historiques et scientifiques.
- Beyries, S. 1987. *Variabilité de l'industrie lithique au moustérien*. BAR International Series 328. Oxford: Archeopress.
- Binford, L. R. 1973. »Interassemblage Variability – The Mousterian and the »Functional« Argument.« *The Explanation of Culture Change: Models in Prehistory*, ur. C. Renfrew, 227–54. Gloucester Crescent: Duckworth Press.
- Binford, L. R., in S. R. Binford. 1983. »A Preliminary Analysis of Functional Variability in the Mousterian of the Levallois Facies.« *V Working at Archaeology*, ur. L. R. Binford, 71–124. New York: Academic Press.
- Bisson, M. S. 2000. »Nineteenth Century Tools for Twenty-First Century Archaeology? Why the Middle Paleolithic Typology of François Bordes Must Be Replaced.« *Journal of Archaeological Method and Theory* 7 (1): 1–48.
- Bordes, F. 1947. »Etude comparative des différentes techniques de la taille du silex et des roches dures.« *L'Anthropologie* 51 (1–2): 1–29.
- Bordes, F. 1950a. »A propos d'une vieille querelle: peut-on utiliser les silex taillés comme fossiles directeurs?« *Bulletin de la Société Préhistorique Française* 47 (5): 242–45.
- Bordes, F. 1950b. »L'évolution buissonnante des industries en Europe occidentale. Considérations théoriques sur le paléolithique ancien et moyen.« *L'Anthropologie* 54 (5–6): 393–420.
- Bordes, F. 1950c. »Principes d'une méthode d'études des techniques de débitage et de la typologie du paléolithique ancien et moyen.« *L'Anthropologie* 54 (1): 19–34.
- Bordes, F. 1952a. »Stratigraphie du loess et évolution des industries paléolithiques dans l'Ouest du bassin de Paris. II – Évolution des industries paléolithiques.« *L'Anthropologie* 56, 405–52.
- Bordes, F. 1952b. »Technique Levallois et 'Levalloisien ancien'.« *L'Anthropologie* 56: 554–56.
- Bordes, F. 1953a. »Typologie et statistique. Observations sur la note de Mlles Alimen et Vignar.« *Bulletin de la Société Préhistorique Française* 50 (1): 74–78.
- Bordes, F. 1953b. »Notules de typologie paléolithique. I – Outils Moustériens à fracture volontaire.« *Bulletin de la Société Préhistorique Française* 50 (4): 224–26.
- Bordes, F. 1953c. »Levalloisien et Moustérien.« *Bulletin de la Société Préhistorique Française* 50 (4): 226–34.
- Bordes, F. 1953d. »Notules de typologie paléolithique. II – Pointes levalloisiennes et pointes pseudo-levalloisiennes.«

- Bulletin de la Société Préhistorique Française* 50 (5-6): 311-13.
- Bordes, F. 1953e. »Essai de classification des industries 'Moustériennes'.« *Bulletin de la Société Préhistorique Française* 50 (7-8): 457-66.
- Bordes, F. 1954. »Notules de typologie paléolithique. III – Pointes moustériennes, racloirs convergents et déjetés, limaces.« *Bulletin de la Société Préhistorique Française* 51 (7): 336-38.
- Bordes, F. 1955a. »Observations sur la note de M. H. Kelley sur la technique de taille 'levalloisienne'.« *Bulletin de la Société Préhistorique Française* 53 (1-2): 113-14.
- Bordes, F. 1955b. »La stratigraphie de la Grotte de Combe-Grenal, commune de Domme (Dordogne). Note préliminaire.« *Bulletin de la Société Préhistorique Française* 52 (7): 426-29.
- Bordes, F. 1961. »Mousterian Cultures in France.« *Science* 134 (3482): 803-10.
- Bordes, F. 1962-1963. »Le Mousterien a denticules.« *Arheološki vestnik* 13-14: 43-49.
- Bordes, F. 1968. *Le Paléolithique dans le monde*. Pariz: L'Univers des connaissances.
- Bordes, F. 1971. »Physical Evolution and Technological Evolution in Man: A Paralellism.« *World Archaeology* 3 (1): 1-5.
- Bordes, F. 1972a. »Du Paléolithique moyen au Paléolithique supérieur: continuité ou discontinuité?« V *The Origin of Homo Sapiens*, ur. F. Bordes, 211-18. Pariz: Unesco.
- Bordes, F. 1972b. *A Tale of Two Caves*. New York: Harper & Row.
- Bordes, F. 1975. »La gisement du Pech de l'Azé IV. Notes préliminaire.« *Bulletin de la Société Préhistorique Française* 72, *Etudes et travaux* 1: 293-308.
- Bordes, F. 1980. »Le débitage Levallois et ses variantes.« *Bulletin de la Société Préhistorique Française* 77 (2): 45-49.
- Bordes, F. 1981. »Vingt-cinq ans après: le complexe Moustérien revisité.« *Bulletin de la Société Préhistorique Française* 78 (3): 77-87.
- Bordes, F. 1988. *Typologie du Paleolithique ancien et moyen*. Pariz: Presses du CNRS.
- Bordes, F., in M. Bourgon. 1950. »Le gisement du Pech de l'Azé-nord, prise de date et observations préliminaires.« *Bulletin de la Société Préhistorique Française* 47 (6-8): 381-83.
- Bordes, F., in M. Bourgon. 1951a. »Le complexe Moustérien: Moustériens, Levalloisien et Tayacien.« *L'Anthropologie* 55 (1): 1-23.
- Bordes, F., in M. Bourgon. 1951b. »Le gisement du Pech de l'Azé-nord. Campagnes 1950-1951: Les couches inférieurs à Rhinoceros Mercki.« *Bulletin de la Société Préhistorique Française* 48 (11-12): 520-38.
- Bordes, F., in D. de Sonneville-Bordes. 1970. »The Significance of Variability in Palaeolithic Assemblages.« *World Archaeology* 2 (1): 61-73.
- Bordes, F., P. Fitte in S. Blanc. 1954. »L'Abri Armand Chadourne.« *Bulletin de la Société Préhistorique Française* 51 (5-6): 229-54.
- Breuil, H., in H. Kelley. 1954. »Le paléolithique ancien.« *Bulletin de la Société Préhistorique Française* 51 (1): 9-26.
- Brodar, M. 1962-1963. »Pripomba k statističnim metodam za klasifikacijo paleolitskih kultur.« *Arheološki vestnik* 13-14: 51-59.
- Debénath, A., in H. L. Dibble. 1994. *Handbook of Paleolithic Typology, Vol. 1: Lower and Middle Paleolithic of Europe*. Philadelphia, PA: University Museum, University of Pennsylvania.
- Delpech, F., in J. Jaubert, ur. 2012. *François Bordes et la Préhistoire*. Pariz: Éditions du Comitédés travaux historiques et scientifiques.
- Dibble, H. L. 1987. »Reduction Sequences in the Manufacture of Mousterian Implements of France.« V *The Pleistocene Old World: Regional Perspectives*, ur. O.

- Soffer, 33–45. New York; London: Plenum Press.
- Dibble, H. L. 1988. »Typological Aspects of Reduction and Intensity of Utilisation of Lithic Resources in the French Mousterian.« V *Upper Pleistocene Prehistory of Western Eurasia*, ur. H. L. Dibble in A. Montet-White, 181–96. Philadelphia, PA: The University Museum, University of Pennsylvania.
- Dibble, H. J., in A. Debénath. 1991. »Paradigmatic Differences in a Collaborative Research Project.« V *Perspectives on the Past: Theoretical Biases in Mediterranean Hunter-Gatherer Research*, ur. G. A. Clark, 217–26. Philadelphia, PA: University of Pennsylvania Press.
- Dibble, H., in M. Lenoir. 1995a. »The Development of the Research Design for the Current Excavation.« V *The Middle Paleolithic site of Combe-Capelle Bas (France)*, ur. H. Dibble in M. Lenoir, 7–26. Philadelphia, PA: The University Museum, University of Pennsylvania.
- Dibble, H., in M. Lenoir. 1995b. »Summary of the Industrial Sequence.« V *The Middle Paleolithic site of Combe-Capelle Bas (France)*, ur. H. Dibble in M. Lenoir, 162–73. Philadelphia, PA: The University Museum, University of Pennsylvania.
- Dibble, H. L., in N. Rolland. 1992. »On Assemblage Variability in the Middle Paleolithic of Western Europe.« V *The Middle Paleolithic: Adaptation, Behaviour and Variability*, ur. H. L. Dibble in P. Mellars, 1–28. Philadelphia, PA: The University Museum, University of Pennsylvania.
- Djindjian, F. 2016. »The Revolution of the Sixties in Prehistory and Protohistory.« V *History of Archaeology: International Perspectives*, ur. G. Delley, M. Díaz-Andreu, F. Djindjian, V. M. Fernández; A. Guidi in M.-A. Kaeser, 125–44. Oxford: Archeopress.
- Harrold, F. B. 1988. »The Chatelperronian and the Early Aurignacian in France.« V: *The Early Upper Paleolithic*, ur. J. F. Hoffecker in C. A. Wolf, BAR International Series 437, 157–91. Oxford: Archeopress.
- Isaac, G. 1989. »Squeezing Blood from Stones.« V *The Archaeology of Human Origins*, G. Isaac, 339–51. Cambridge: Cambridge University Press.
- Jelinek, A. J. 1965. »Lithic Technology Conference, Les Eyzies, France.« *American Antiquity* 31 (2): 277–79.
- Jelinek, A. J. 1982. »François Bordes, 1919–1981.« *American Antiquity* 47 (4), 785–92.
- Jelinek, A. J. 1988. »Technology, Typology, and Culture in the Middle Paleolithic.« V *Upper Pleistocene Prehistory of Western Eurasia*, ur. H. L. Dibble in A. Montet-White, 199–210. Philadelphia, PA: The University Museum, University of Pennsylvania.
- Jullien, R. 1951. »Peut-on-parler d'«*Homo sapiens*» au Pleistocene inferieur?« *Bulletin de la Société Préhistorique Française* 48 (9–10), 469–73.
- Karavanić, I. 1992. »Prijedlog osnovnog strukovnog nazivlja za srednji i mladi paleolitik.« *Opuscula archaeologica* 16: 15–35.
- Karavanić, I. 1995. »Strukovno nazivlje za donji i srednji paleolitik.« *Opuscula archaeologica* 19 (1): 7–9.
- Kuhn, S. 1995. *Mousterian Lithic Technology. An Ecological Perspective*. Princeton, NJ: Princeton University Press.
- Lacorre, M. T., in F. Lacorre. 1953. »Les Hommes éponymes d'Aïn Métherchem et Combe-Capelle.« *Bulletin de la Société Préhistorique Française* 50 (4): 258–72.
- Loiseau, J.-P. 2014. *François Bordes (1919–1981) et la construction de la Préhistoire dans la seconde moitié du XXe siècle*. Thèse présentée à l'Université de Bordeaux. Bordeaux: HAL.
- Loiseau, J.-P. 2015. »François Bordes (1919–1981) et la construction de la Préhistoire

- dans la seconde moitié du XXe siècle.« *Bulletin de la Société Préhistorique Française* 112 (2): 378–79.
- Mellars, P. 1968. »The Old Stone Age.« *Archaeological Journal* 125 (1): 369.
- Mellars, P. 1969. »The Chronology of Mousterian Industries in the Périgord Region of South-west France.« *Proceedings of the Prehistoric Society* 35, 134–71.
- Mellars, P. 1973. »The Character of the Middle-Upper Palaeolithic Transition in South-West France.« V *The Explanation of Culture Change: Models in Prehistory*, ur. C. Renfrew, 255–76. Gloucester Crescent: Duckworth Press.
- Mellars, P. 1996a, *The Neanderthal Legacy*. Princeton, NJ: Princeton University Press.
- Pettit, P. 2009. »François Bordes.« V *Great Prehistorians: 150 Years of Palaeolithic Research, 1859–2009*, Special Volume 30 of *Lithics: The Journal of the Lithic Studies Society*, ur. R. Hosfield, F. Wenban-Smith in M. Pope, 201–12. London: Lithic Studies Society.
- Pohar, V. 1979. »Tehnika izdelave in tiopologija staro- in srednjepaleolitskega kamenega orodja.« V *Poročilo o raziskovanju paleolita, neolita in eneolita v Sloveniji* 7, 15–80. Ljubljana : Oddelek za arheologijo Filozofske fakultete Univerze v Ljubljani.
- Pottier, G. 1951. »L'*Homo sapiens* et son ascendance.« *Bulletin de la Société Préhistorique Française* 48 (7–8): 341–44.
- Pradel, L. 1950. »Comportement physique et intellectuel de l'homme pendant le quaternaire.« *Bulletin de la Société Préhistorique Française* 47 (5): 250–58.
- Pradel, L. 1954. »Le Moustérien.« *Bulletin de la Société Préhistorique Française* 51 (8): 35–43.
- Reynolds, T. E. G. 1990. »The Middle-Upper Palaeolithic Transition in Southwestern France: Interpreting Lithic Evidence.« V *The Emergence of Modern Humans. An Archaeological Perspective*, ur. P. Mellars, 262–75. Edinburgh: Edinburgh University Press.
- Rigaud, J.-P. 1989. »From the Middle to the Upper Paleolithic: Transition or Convergence?« V *The Emergence of Modern Humans*, ur. E. Trinkaus, 124–53. Cambridge: Cambridge University Press.
- Rigaud, J.-P., in J. F. Simek. 1987. »Arms Too Short to Box with God.« Problems and Prospects from Paleolithic Prehistory in Dordogne, France.« V *The Pleistocene Old World*, ur. O. Soffer, 47–61. New York; London: Plenum Press.
- Rodrigue, A. 1989. »Note en faveur d'une modification minime de la liste F. Bordes.« *Bulletin de la Société Préhistorique Française* 86 (4): 100.
- Rolland, N. 1990. »Middle Palaeolithic Socio-Economic Formations in Western Eurasia: An Exploratory Survey.« V *The Emergence of Modern Humans. An Archaeological Perspective*, ur. P. Mellars, 347–88. Edinburgh: Edinburgh University Press.
- Sackett, J. R. 1988. »The Mousterian and Its Aftermath.« V *Upper Pleistocene Prehistory of Western Eurasia*, ur. H. L. Dibble in A. Montet-White, 413–26. Philadelphia, PA: The University Museum, University of Pennsylvania.
- Sackett, J. 2014. »François Bordes and the Old Stone Age.« *Bulletin of the History of Archaeology* 24 (3): 1–9.
- Tattersall, I. 1995. *The Fossil Trail: How We Know What We Think We Know about Human Evolution*. New York; Oxford: Oxford University Press.
- Texier, P.-J., in L. Meignen. 2012. »Soixante années de technologie lithique: Étapes marquantes, apports et écueils.« V *François Bordes et la Préhistoire*, ur. F. Delpech in J. Jaubert, 133–39. Paris: Éditions du Comité des travaux historiques et scientifiques.
- Tuffreau, A., A.-V. Munat, J.-J. Pouisségur in J. Sommé. 1981. »Les basses terrasses dans

les vallées du Nord de la France et de la
Picardie: Stratigraphie et Paléolithique.«
*Bulletin de la Société Préhistorique
Française* 78 (10-12): 291-305.

Vayson, A. 1920. »La plus ancienne industrie
de Saint-Acheul.« *L'Anthropologie* 30 (5-
6): 441-96.

Veyrier, M., E. Beaux in J. Combier. 1951.
»Grotte de Néron, à Soyons (Ardèche).
Les fouilles de 1950 – leurs enseignements.«
*Bulletin de la Société Préhistorique
Française* 48 (1-2): 70-78.

Poskus branja zgodovine kulturne krajine na Krasu An Attempt to read the History of the Karst Cultural Landscape

Andrej Jazbec
Zavod za varstvo kulturne dediščine, Slovenija
andrej.jazbec@zvkd.si

V prispevku sta predstavljeni analiza in interpretacija posnetkov lidar površja slovenskega Krasa. Ugotovljeni so bile različne oblike in vzorci parcelacij, domnevno iz obdobja prazgodovine in antike. Ti so bili razvrščeni v skupine glede na obliko parcel in načina delitve zemlje. Narejen je bil poskus predstavitve njihovega sosledja ter s tem rekonstrukcija nastanka in razvoja kulturne krajine.

Gljučne besede: LiDAR, parcelacija, kulturna krajina, Kras, gradišča, prazgodovina, antika

The research paper contains an analysis and interpretation of LiDAR images and data showing different areas of the Slovene Karst region. The images show different shapes and patterns of land (field, parcel) division in this area which probably date from prehistory and antiquity. They have been divided into groups based on the shape of the parcel and method of field division. The paper also attempts to chronologically sequence them and thus reconstruct the beginning and the evolution of cultural landscaping in the aforementioned area.

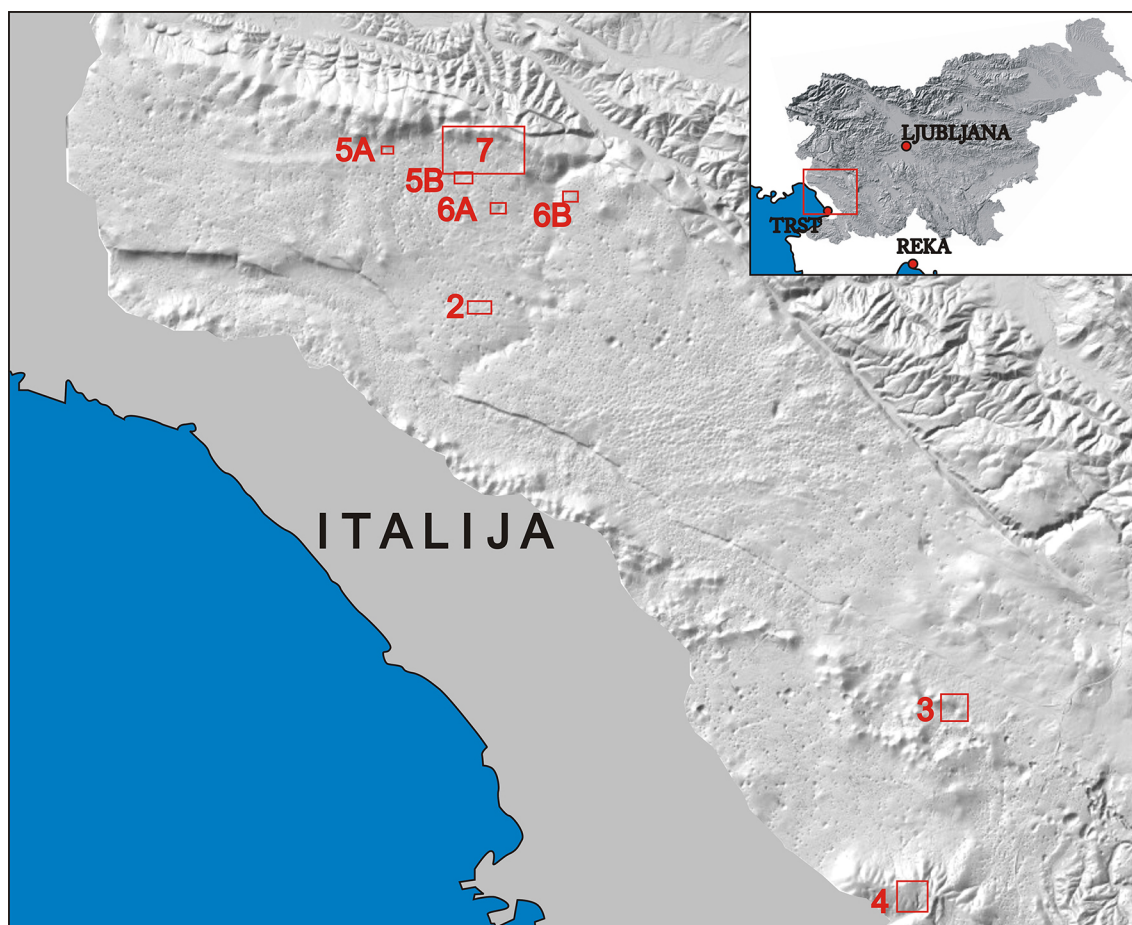
Keywords: LiDAR, field division, cultural landscape, Karst, hilltop settlements, prehistory, antiquity

Prispevek je poskus prepoznavanja in razvrstitve različnih oblik parcelacije iz preteklosti, domnevno iz prazgodovine in antike, in s tem ustvariti prostor za interpretacijo ter globlje razumevanje vzorcev in zakonitosti oblikovanja kulturne krajine in rabe prostora. Obdelana je bila širša okolica Komna s posameznimi primeri z ostalega Krasa. V prispevku so prikazani le izseki, ki bolje predstavljajo oblike in vzorce parcelacije, ki pa se pojavljajo povsod na Krasu. Prav ponavljanje sledov enakih oblik in vzorcev delitve zemlje v različnih kontekstih se razume kot potrditev njihove verodostojnosti.

Kras je pretežno med 200 in 400 m visoka apnenčasta planota, ki je s treh strani ostro zamejena. Strmo se spušča proti Tržaškemu zalivu na jugu in proti Vipavski dolini na severu, kjer jo obrobja venec hribov, visokih do 600 m. Nekoliko blažji je spust v Furlansko nižino na za-

hodu. Manj izrazito je zamejena na vzhodu, kjer prehaja v gričevnato-hribovite Brkine. Po sredini Krasa niz vzpetin deli planoto v dinarski smeri JV–SZ na dva dela, po njih sedaj teče državna meja z Italijo.

Na Krasu je bilo treba v pridobitev obdelovalne površine vložiti veliko dela – otrebiti kamenje na površini ter razbiti/lomiti skale, ki so štrlele iz tal. Iz zemeljskih žepov med skalami pa se je kopala prst in se nanašala tja, kjer je je primanjkovalo. Izpraznjeni žepi so bili zravnani s kamenjem in prekriti s prstjo. Do obdelovalne zemlje in pokrajine, kakršno poznamo danes, je vodila dolga pot. Opravljena je bila postopno, sledile so si (in si še) izboljšave, ki so bile v skladu z danostmi in tudi zmožnostmi/potrebami obdelovalne tehnologije. Težko pridobljeno obdelovalno zemljo je bilo treba zaščititi pred živino in burjo, zato so jo obdali s suhozidi. Nagnje-

LEGENDA:

	Groblje
	1. parcelacija -ovalna polja
	2. parcelacija -polja organskih oblik
	3. parcelacija -polja z ravnimi stranicami
	4. Parcelacija -polja z nepravilnimi stranicami

Slika 1: Slovenski kras z označenimi izseki obravnavanih območij.

ni tereni so bili izravnani v terase (Panjek 2015, 47-53).

Kot je znano, je območje doživelo dva poselitvena in civilizacijska vala. Prvi, tj. staroveški, se začne z mlajšo kameno dobo, konča pa z zatonom Rima. Drugi cikel, ki še traja, pa se je začel s srednjim vekom. V prispevku se osredoto-

čam na parcelacijo, pripisano prvemu ciklusu, ob strani pa puščam domnevne srednjeveške in noveveške posege.

Metodologija

Obliko polj na Krasu velikokrat narekuje razgiban teren, npr. vzpetine, na njih plastnice, predvsem pa vrtače s svojo ovalno obliko. Opažanja so se v prvi vrsti osredotočila na primere, pri katerih je bila za obliko parcel odločilna predvsem volja človeka. Kjer obliko parcel ne narekuje oblika površja, se predpostavlja, da gre za oblike deljenja, parceliranja zemlje, ki so bile v rabi v preteklosti.

Glavni vir podatkov so posnetki zračnega laserskega skeniranja tal (Mlekuž 2011, 87-104) objavljeni na spletni strani Ministrstva za oko-

lje in prostor¹ ter na strani PISO – Prostorski informacijski sistem občin. Posnetki niso bili dodatno obdelani, temveč uporabljeni v navadnem sivinskem senčenju terena. V nekaterih izbranih točkah je bil opravljen tudi ogled na terenu. Predvsem pri prepoznavanju sledov tretje parcelacije z ravnimi linijami so bile zaradi podobnosti s posegi v prostor iz 19. stoletja opravljene preverbe v franciscejskem katastru.

Pri parcelnih mejah so bili sprva upoštevani le sledovi, ki niso povezani z današnjo parcelacijo in se navezujejo na gradišča ter znane rimske ostaline. Ti so najjasnejši in najštevilnejši na predelih, ki v novem veku niso služili kot obdelovalne površine, temveč kot gozd, travniki in predvsem pašniki. Meje polj in njihova notranja ureditev so na posnetkih lidar opazni bodisi kot izstopajoči zidovi ali škarpe, največkrat pa zaradi sesutja le-teh kot nasipi. Lahko so tudi zamejena s potmi. Pojem polje se uporablja v smislu posamezne parcele, največkrat ograjene z zidom. Poti so povečini opazne kot v teren vdrte črte, sledi, če so bile obrobene z zidovi, pa kot dva vzporedna nasipa (Mlekuž 2015, 681).

Opaženo je bilo, da se vzorci, ki so značilni za oblike parcelacije prvega civilizacijskega ciklusa, pojavljajo tudi v sodobni parcelaciji. V nadaljevanju raziskave se je pokazalo, da je smiselno upoštevati tudi dele sedanjih parcelnih mej, predvsem tiste, ki se navezujejo na potek starih, opuščenih struktur in zidov, ter tistih, ki so jim po obliki sorodni.

Beleženje sledov stare parcelacije je bilo opravljeno z izrisovanjem preko posnetkov lidar. Zidovi so bili izrisani s črtami, ki so le v primerih masivnejših nasipov odebeljene in sledijo obrisu. V primeru tretje parcelacije so bile pri izrisovanju skoraj dosledno uporabljane ravne črte, kljub nekoliko drugačnemu stanju v naravi. Vzrok za to je spoznanje, da so bile pri tej obliki parcelacije prav ravne črte osnovno sredstvo za deljenje zemlje. Vzrok za nepravilnosti so lahko kasnejše spremembe, nastale morda s sesipanjem zidov in škarp ter z njihovimi popravili, in nedosledna

vzpostavitev ravnih črt v naravi. To je še posebej opazno, ko se je ta oblika parcelacije prilagajala predhodnim. Pri tej obliki so se sistematično uporabljale tudi vzporedne črte. Ta ugotovitev se je upoštevala tudi pri izrisovanju sledi. Pri tem so bile upoštevane tudi manj izrazite in osamljene sledi, ki jih kot posameznih ne bi bilo možno upoštevati. Verodostojnost jim daje ponavljanje enakih vzorcev in zakonitosti. Sem prištevamo tudi nekatere elemente domnevno naravnega reliefa, npr. plastnice. Te so bile upoštevane le, če so se vklapljale v kontekst določene parcelacije².

Groblje so povečini izrisane okroglo, četudi to niso. Okrogla je domnevno njihova izvorna oblika. Kraševci so starejše groblje in kupe kamenja pri čiščenju polj in travnikov pogosto uporabljali za odlaganje kamenja in s tem spreminjali njihovo prvotno obliko.

Da je določena sled stara, je mogoče sklepati iz konteksta. Predvsem po tem, da se navezuje na stare strukture (npr. gradišča), na staro opuščeno parcelacijo in da je presekana s kasnejšimi, sedanjimi, strukturami pa tudi po tem, ali po obliki spada v katero od predlaganih skupin parcelacije. V primeru poti je to mogoče sklepati tudi po tem, da se na posameznih odsekih pojavljajo deli starejših vzporednih tras.

Glede na obliko so bila polja razdeljena v štiri skupine. Te so: *ovalna polja*, *polja organskih oblik*, *polja z ravnimi stranicami* ter *polja z nepravilnimi stranicami*. Vsaka uporablja povsem svoje oblike in logiko deljenja zemlje. Časovno umeščanje posamezne oblike parcelacije je domneva, ki temelji na sorodnosti in odnosu z gradišči in s poznanimi rimskimi ostalinami ter glede na medsebojne odnose. Glede na pojavljajoče se vzorce in odnose z oblikami parcelacij je mogoče domnevati njihovo sosedje in razvoj. Glede na pojavljanje vzorcev, značilnih za parcelacije v starem veku znotraj konteksta sodobne parcelacije, smemo domnevati na kontinuiteto, na neprekinjeno in ponovno uporabo starejših struktur. Posamezna parcelna meja, zid, pripadajoč starej-

² Človek je svoje posege vedno prilagajal naravnem reliefu in tega svojim posegom. Plastnice, ki so bile upoštevane, po vsej verjetnosti niso povsem »naravne« in za celotno interpretacijo niti niso odločilne.

¹ http://gis.arso.gov.si/evode/profile.aspx?id=atlas_voda_Lidar@Arso.

ši obliki parcelacij, je v kasnejšem obdobju lahko še v celoti ali pa le delno v uporabi.

Vzrokov za to je lahko več. Prvi bi lahko bil lastništvo. Zaradi različnega lastništva meja ni bilo mogoče spreminjati. Drugi bi bil razgibanost terena in potrebno delo. Spreminjanje mej in regulacija se zaradi prevelikega vložka dela enostavno nista splačala, zato se je tudi v večji ali manjši meri ohranila starejša poljska razdelitev.

Rezultati

*Prva parcelacija – ovalna polja*³

Prva oblika parcelacije so verjetno posamezna ovalna polja. Opazni so številni sledovi takih polj. Pogosto so komaj vidni in komaj izstopajo iz terena. Polja so najpogosteje ohranjena le delno, njihovi deli so včasih vključeni v katero od kasnejših oblik parcelacije, lahko tudi v sedanjo parcelacijo. To opazamo predvsem na kamnitejših in bolj razgibanih predelih, slutiti pa jih je tudi znotraj gradišč in sedanjih vasi (o tem več v nadaljevanju). Prav številčnost njihovih sledov in vseprisotnost njihovih delov v vseh drugih, kasnejših, oblikah parcelacije navaja k domnevi o prvobitnosti te oblike parcelacije.

Z gradnjo ovalne ograde se z najkrajšim zidom zaobjame največja površina zemlje. Razmerje med vloženim delom in pridobljeno obdelovalno površino je najugodnejše. To je smiselno, dokler je razpoložljivih površin še na pretek. Vtis je, da površina znotraj polj v tej fazi ni bila bistveno izboljšana. Na kamnitih terenih lahko znotraj ograd vidimo skale in kamenje, na nagnjenih površinah površina ni izravnana v terase. *Ovalna polja* so bila morda v uporabi že pred nastankom gradišč in v njihovi začetni fazi. Ostanke *ovalnih polj* najdemo po celotnem ozemlju, kjer jih ni uničila kasnejša obdelava zemlje. Število in morda tudi površina *ovalnih polj* sta se skozi čas povečevala, dokler se zaradi boljšega izkoristka prostora ni vzpostavil nov model širjenja in združevanja obdelovalnih površin. V nekaterih primerih imamo vtis, da je ograda dvojna. To bi

3 Prva parcelacija sovpada s pojavom domnevnih grobnih grobelj znotraj ovalnih ograd. Njihova gradnja morda sega v sam začetek poljedelstva pri nas, njihova opustitev pa bolj ali manj z zatonom pokopavanja v grobnih grobljah.

lahko pomenilo, da je ob ogradah tekla obzidana pot, ki je lahko z ogrado sočasna ali pa kasnejša, ali pa da je ograda imela obzidan obhod.

V kontekst parcelacije ozemlja z *ovalnimi polji* spadajo še manjše ovalne ograde z grobljo v sredini. Domnevno gre za grobne groblje⁴. Ograde z grobljami imajo gotovo simboličen pomen. V kolikor bi šlo le za čiščenje polj, bi kamenje gotovo naložili v obodne zidove, saj te ograde navadno niso prav velike. Očitno je tudi, da skupine večjih ograjenih grobelj pogosto najdemo na izpostavljenih vidnih mestih, manj zanimivih za kmetijsko obdelavo. Nahajajo se na preglednih mestih, vidnih iz gradišč, ob poteh, ki vodijo v gradišča, ter na zunanjih robovih obdelovalnih površin. Gotovo so tvorile nekakšno simbolno krajino. Pogosto jih je na isti lokaciji več, še posebej na prestižnejših, dobro vidnih mestih. Včasih na mestu ene zraste še druga, največkrat tako, da je starejša vključena v ogrado mlajše, da mlajša prekriva prostor starejše. Oboje kaže na dolgotrajnost prakse gradnje grobelj.

Glede na to, da vse druge oblike parcelacije groblje negirajo in vključujejo v svoje zidove, lahko domnevamo, da sta pojava parcelacije zemlje v *ovalnih poljih* in gradnje grobelj najstarejša in sočasna, kar bi pomenilo, da s spremembo načina pokopavanja sovpada tudi sprememba parcelacije⁵. Obzidanih poti pri tej obliki parcelacije verjetno ni bilo. Gotovo so bile vzpostavljene glavne prometnice, vendar niso bile posebej označene

4 »Za Kras in Istro so bili za bronasto dobo značilni pokopi v majhnih kamnitih gomilah, komaj izstopajočih iz tal (značilnih povsod za to obdobje).« Marchesetti v svojih zapiskih poroča o stotinah tovrstnih gomil v Istri in na Krasu, tudi v nekem gozdu med Sembijani (Sembie) in Knežakom (naveden nepravilno z nemškim imenom kot Graffenbrum, pravilno Graffenbrun). Po Marchesettiju jih vedno najdemo v bližini gradišč. Marchesetti je nekatere izkopal. V vseh so našli skromne grobne prdatke, nekaj kosov črepinj grobe strukture med močno razpadlimi kostmi pokojnika. Ovalne ograde niso omenjene; morda niso bile opažene. Glej Ruaro Loseri 1993, 128. Seveda pa ni nujno, da je vsak kup kamenja grob. Lahko je samo kup kamenja.

5 Prehod iz prve faze parcelacije v drugo predstavlja glede na sliko v pokrajini velik prelom. Nikdar kasneje ni bila nadomeščena in predelana skoraj celotna prostorska infrastruktura. Domnevamo lahko tudi, da so s tem povezane tudi spremembe v družbi. Približno v tem času se spremeni način pokopavanja. Groblje se vključujejo v nove ograde. Večje parcele morda kažejo na drugačno obdelavo (oranje) in na večje posesti ter morda na večjo družbeno razslojenost.

in trasirane, njihov potek pa se je verjetno spreminjal.

*Druga parcelacija – polja organskih oblik*⁶

Polja, združena v to skupino, so različnih oblik, skupne pa so jim nepravilne organske oblike in želja po boljšem izkoristku razpoložljive površine, brez neizkoriščenega vmesnega prostora, ki je ostajal med ovalnimi polji. Namesto stalne gradnje novih ovalnih ograd se je pričelo obstoječa polja združevati v nova, večja, najpogosteje podolgovata polja polovalnih ali nepravilnih organskih oblik. Pri tem se je pogosto uporabilo dele zidov predhodnih *ovalnih polj*, v mejne zidove se je vključevalo obstoječe *grobļe* – pojav, ki je opazen tudi pri vseh kasnejših parcelacijah. Oblika novega polja je bila odvisna od reliefa, dane površine in že obstoječih polj in poti. V grobem jih lahko razdelimo v dve skupini. V prvi so sestavi polj, za katere se zdi, da so se predhodnemu jedru, včasih tudi večjemu *ovalnemu polju*, na obod dodajale nove ograde. Opaziti je težnjo po zaokrožanju posesti navzven. Polja so na zunanjem delu zaokrožena in kdaj obkrožena z obzidanimi potmi. V drugi so skupine polj, kjer pa so obliko polj v večji meri določale poti, ki so vodile iz jedra, ali pa je nagnjen teren narekoval gradnjo teras. V tem primeru so polja prevzela bolj podolgovato, iztegnjeno obliko. Kot omenjeno se pri tej obliki polj pojavi izravnavanje terena v terase (slika 4). Novi obliki polj so verjetno botrovali naraščanje prebivalstva, večji pritisk na krajino in težnja po boljšem izkoristku prostora. Z večanjem potreb so se dodajala nova in nova polja. Zdi se, da so poljske enote večje kot v prejšnji fazi. Z novo obliko deljenja zemlje se izbriše vmesni prostor med *ovalnimi polji*. Poti dobijo stalne trase in so obzidane.

Način razdelitve zemlje s *polji organskih oblik* je zaobjel praktično celotno ozemlje, vsekakor so znotraj tega vsi sedanji obdelovalna zemljišča in travniki, opazen pa je tudi na območjih, ki se ali so se do prve polovice 20. stol. uporabljala le kot pašniki in v gozdu.

6 Domnevno sovpada z železno dobo.

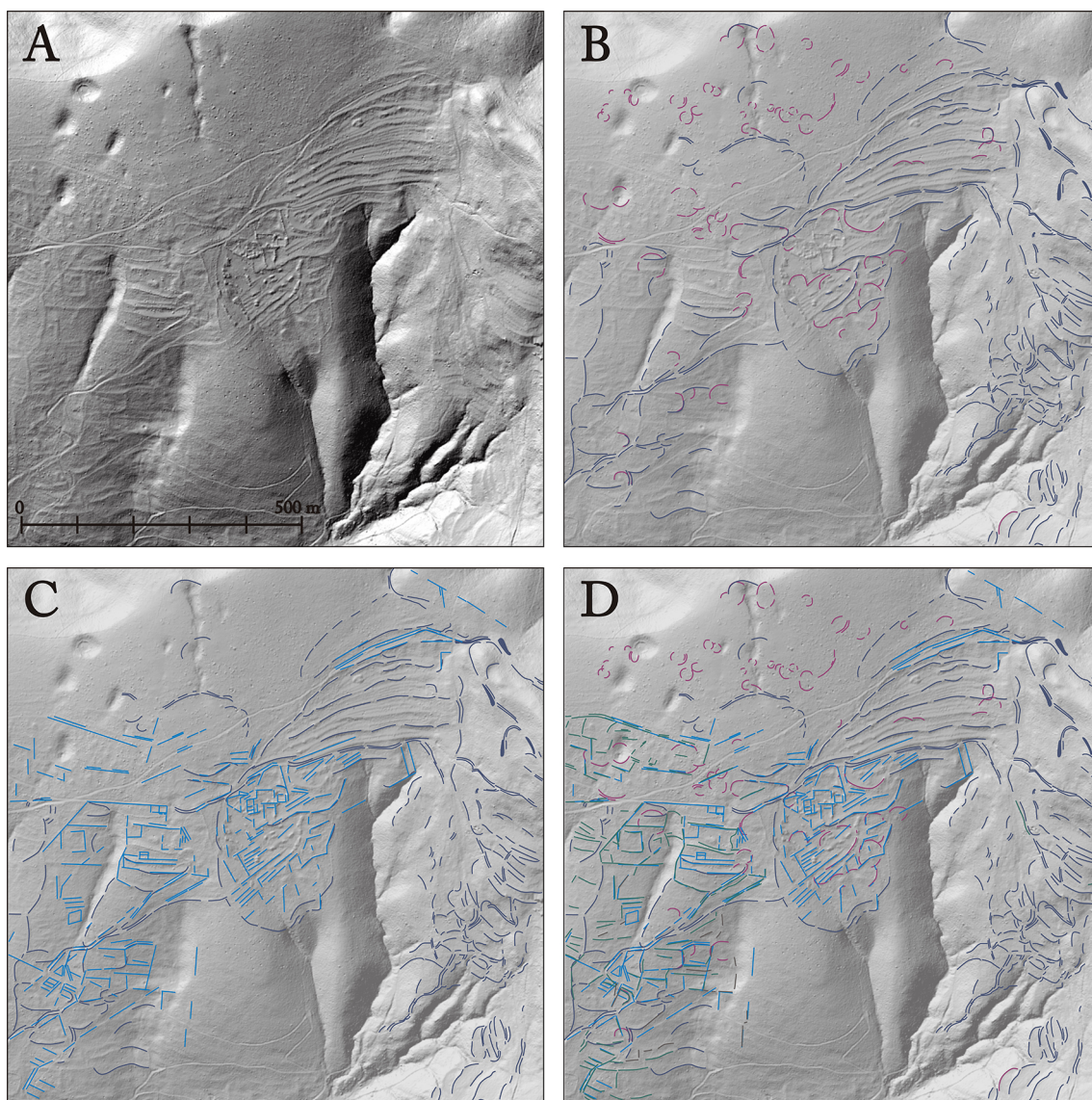
Opisana oblika parcelacije je v znatni meri še vedno prisotna v sedanji parcelaciji zemljišč na Krasu.

*Tretja parcelacija – polja z ravnimi stranicami*⁷

Za parcelacijo *polj z ravnimi stranicami* je značilna težnja po regulaciji, dosledna uporaba ravnih in vzporednih črt pri postavljanju mejnih zidov. Pri delitvi zemlje se za izhodišče za vlečenje osnovnih črt uporablja iz terena izstopajoče poudarke (pogosto skale in kupe kamenja, tudi prazgodovinske grobļe), ki se jih povezuje z ravnimi črtami, ki so lahko precej dolge in pogosto prečkajo več parcelnih enot. Pogosta je uporaba vzporednic, vzorec pa praviloma ni pravokoten, najpogosteje je tloris rombast. Pri bolj razgibani krajini sledi naravnim oblikam, včasih pa vsaj delno predhodni prazgodovinski parcelaciji, vendar z ravnimi črtami z več oglišči. Zelo opazna je težnja po izboljšavi in regulaciji terena. Nagnjeni tereni so razdeljeni v vzporedne terase. Dokaj pogoste so vrtače z reguliranimi pobočji in dnom. Pobočja so izravnana v ploskve, dno ima ravne stranice, katerih potek se prek vzporednic in nadaljevanja ravnih črt vklaplja v širši vzorec (slika 6). Posamezne poljske enote so praviloma precej majhne, vendar so to verjetno tudi delitve znotraj posesti oz. regulacije ali izboljšave terena, npr. terase. Ta oblika parcelacije je pokrila celotno ozemlje, njene sledi najdemo praktično povsod. Posamezni parcelacijski sklopi so – verjetno zaradi razgibanosti terena in predhodne parcelacije ter lastništev – precej omejeni, usmeritev vodilnih črt je pri vsakem drugačna.

V to obliko parcelacije bi po obliki spadal tudi že opisan poskus rimske državne parcelacije, *centuriacije* (Mlekuž 2017), tj. nove parcelacije v pravilnem rastru, ki – kot ugotavlja Mlekuž – po vsej verjetnosti na Krasu ni bila uspešna zaradi razgibanosti in zelo različne rodovitnosti ter uporabnosti terena.

7 Gre za domnevne rimske posege v prazgodovinsko krajino.

Slika 4: Izsek pokrajine z lokacijo *Mandrje* zahodno od gradišča *Veliko gradišče* pri Vrhoplju pri Hrpeljah. Na sliki 4A je posnetek lidar p, na sliki 4B so izrisani ostanki prvih dveh faz parcelacije. Na sliki 4C so izrisani prepoznani ostanki tretje faze parcelacije, *polj z ravnimi stranicami*. Na sliki 4D so izrisane vse štiri faze domnevne staroveške parcelacije.

*Četrta parcelacija – polja z nepravilnimi stranicami*⁸

Zadnja opažena oblika je bolj kot vseprisotna sistematična parcelacija, opisana v prejšnjih primerih, omejena na posamezne posege v starejši vzorec. Zanj so – v primerjavi s prejšnjimi

– značilni opazni masivni zidovi, ki zelo pogosto potekajo po temeljih starejših. Ker sledijo zidovom različnih oblik iz različnih predhodnih obdobij, so tudi polja, ki jih omejujejo, zelo različnih oblik. Zidovi so v pokrajini zarisani nerodno, okorno. Ovalne oblike niso povsem ovalne kot pri prvi parcelaciji, temveč nepravilne, okorne, ponekod rahlo oglate, zalomljene, ponekod

⁸ Čas njihovega nastanka je verjetno pozna antika.

vdrte. Isto velja za krivulje, ko sledi drugi fazi parcelacije, prav tako ravne črte niso povsem ravne, ko ta faza sledi potezam polj z ravnimi stranicami⁹.

V to skupino bi po obliki sodila tudi t. i. *škatlasta polja* (Mlekuž 2015, 684). Pojavljajo se predvsem na nagnjenih predelih ob nekaterih bolj odmaknjenih gradiščih. Najdemo jih tudi na lokaciji *Mandrje* v bližini *Velikega gradišča* in ob gradišču *Sv. Martin* pri Škrbini. Navadno proge zemlje med škarpami in zidovi, ki tečejo vzporedno s pobočjem, delijo nanje pravokotni kratki masivni zidovi, kar poljem daje značilen škatlast videz¹⁰ (slike 2D, 3D, 7C). V to skupino bi lahko uvrstili tudi zidove, ki ponekod omejujejo bližnjo obdelovalno zemljo gradišč, kot npr. *Sv. Martin* pri Škrbini (slika 7C).

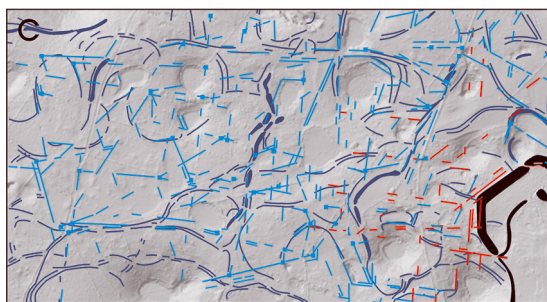
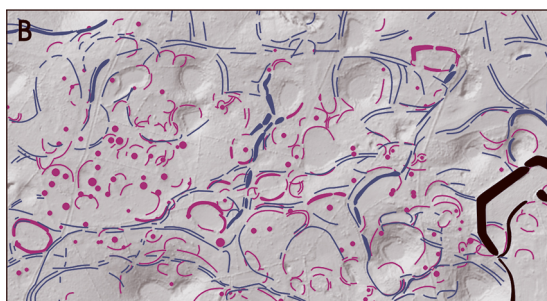
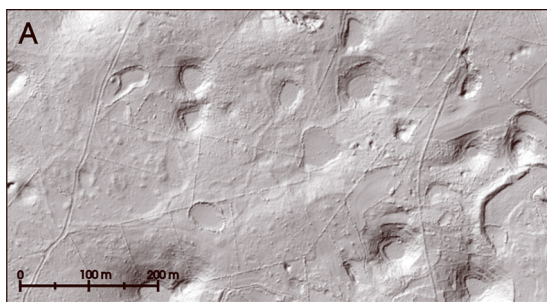
Primeri

Na sliki 2 je območje zahodno od gradišča *Debela griža*¹¹ pri Volčjem Gradu. Sicer dokaj ploska površina je preluknjana s številnimi vrtačami, kaže pa številne sledove človeških posegov. Površje prekriva le malo prsti, več je le v vrtačah. Pred pogozdovanjem in opustitvijo v 20. stol. so bili tu predvsem pašniki. V desnem spodnjem kotu so vidni okopi gradišča. Ohranjeni so številni sledovi *ovalnih polj* (slika 2B). Potek zidov pri večini od njih ni pogojen z reliefom površja. Pri nekaterih je opazna delno ohranjena dvojna ograda oziroma domnevna obhodna pot. Tiste z večjimi grobljami najdemo predvsem v bližini vijugaste obzidane poti iz druge faze parcelacije, *polj organskih oblik*, ki obide gradišče na

⁹ Iste značilnosti opazimo tudi pri sedaj aktualni parcelaciji, predvsem na bolj zakraselih in razgibanih terenih, kot npr. severno od Škrbine (slika 7).

¹⁰ Najdemo jih le na bregovih v bližini nekaterih gradišč, ki so povečini bolj odmaknjena in v hribovitem območju. Najverjetneje so poznoantičnega izvora, iz časa preseljevanja ljudstev, ko so bila gradišča ponovno obljudena. Njihovi prebivalci so se bali preveč oddaljiti od zavetja in so zato obdelovali le bližnje bregove. Ti so bili kasneje zaradi težavne obdelave verjetno ponovno opuščeni.

¹¹ »Prazgodovinsko gradišče z obrambnim obzidjem, na severu in jugu celo dvojnim; ves obseg zunanega nasipa meri 850 m, notranjega 680 m. Po sredini vodi rimska pot v smeri sever – jug. Datacija: pozna bronasta doba, železna doba, rimska doba.« Vir: Register nepremične kulturne dediščine (<http://giskd6s.situla.org/giskd/>).

Slika 2: Izsek pokrajine zahodno od gradišča *Debela griža* pri Volčjem gradu. Na sliki 2A je posnetek lidar, na sliki 2B so izrisani ostanki prvih dveh faz parcelacije, *ovalnih* in *organskih* polj. Na sliki 2C so izrisani prepoznani ostanki tretje faze parcelacije, *polj z ravnimi stranicami*, zidovi, katerih potek sledi obzidju gradišča, so izrisani z rdečo. Na sliki 2D so izrisane vse štiri faze domnevne staroveške parcelacije.

severu. Vidne so številne obzidane poti, predvsem v smeri vzhod – zahod, pripadajoče drugi fazi parcelacije. Te so poleg površja narekovala obliko polj druge faze. Največkrat so nepravilne ovalne in polovalne oblike ali pa zavzemajo prazen prostor med potmi. V precejšnji meri je bilo mogoče razbrati parcelacijo *polj z ravnimi stranicami*, ki uporablja ravne črte in vzporednice (slika 2C). S kvadratki so označene točke, ki so služile kot izhodišča za parcelno mrežo. Opazni so deli zidov tretje faze, katerih potek se navezuje na obzidje gradišča, bodisi tako, da so z njim vzporedni, ali pa imajo za izhodišče domnevne vhode v gradišče. Na sliki 2D so prikazane vse štiri faze parcelacije. Opaziti je, da zidovi četrte faze parcelacije *polj z nepravilnimi stranicami* sledijo potezam zidov prejšnjih faz. Še posebej je to razvidno v primeru velike masivne ograde nepravilne oblike na levi strani slike. Njeno nenavadno obliko si lahko razložimo le s prilagajanjem starejšim parcelnim mejam. Potek njenih zidov deloma sledi poteku ovalnih polj – deloma so to polja organskih oblik ter polja z ravnimi stranicami. Glede na to, da se nahaja sredi območja, ki je bilo v zadnjem obdobju namenjeno paši, je možno, da je služila kot obora za živino. V vdolbini znotraj nje bi lahko bil kal.

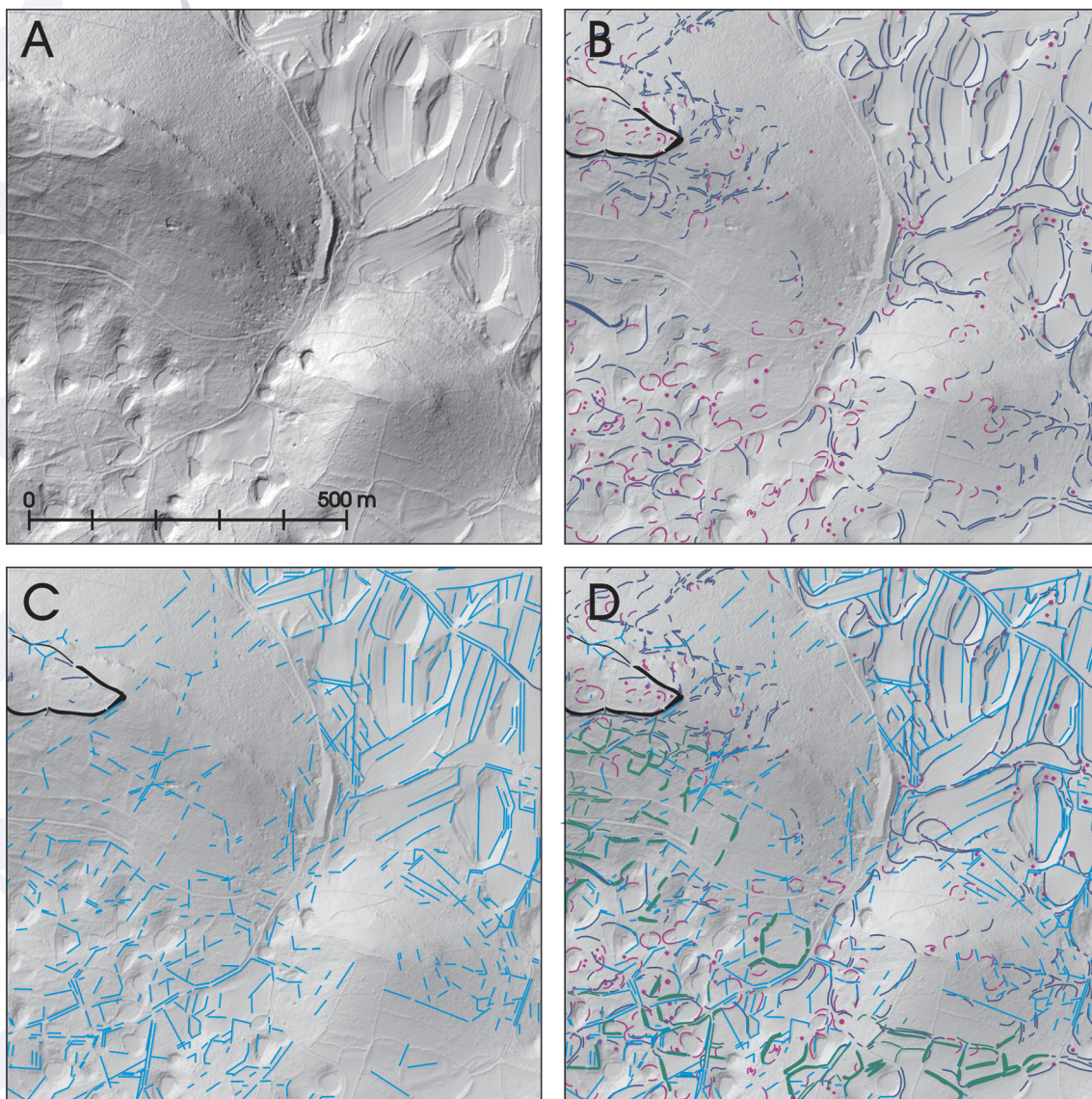
Na sliki 3 je razgibano območje severno od Povirja. Na vzpetini v levem zgornjem kotu so vidni vzhodni okopi *gradišča Tabor pri Povirju*¹². Na gričih in južno od njih so opazni ostanki *ovalnih ograd*. Posamezni deli so vidni tudi med njivami v zgornjem levem kotu izseka. Najdemo jih tudi znotraj gradišča. Dokaj številne so *groblje* z ostanki *ovalnih ograd*, ena je vrh sosednjega *Srednjega vrha* jugovzhodno od gradišča. Posebno na območju z najboljšo obdelovalno površino (v zgornjem desnem kotu izreza) je zelo dobro ohranjena parcelacija *polj organskih oblik*. Povečini so nepravilne podolgovate oblike, prilagajajo se razgibanem terenu in deloma poteku

poti. Prav razgiban teren je bil tudi vzrok, da so se ohranila do danes, saj s svojo obliko optimalno izkoriščajo razpoložljivi prostor. V svojo mrežo vključujejo tudi ostanke *ovalnih polj*. Dvigljena obzidana pot, ki diagonalno prečka polje med gričema, se lepo vklaplja v vzorec in verjetno izvira iz istega časa. V fazo *polj organskih oblik* bi po zasnovi sodili tudi okopi gradišča (slika 3B). Podoben vzorec poljske razdelitve je delno viden tudi drugod na obravnavanem območju. Dobro ohranjeni so tudi sledovi *polj z ravnimi stranicami*. Na severovzhodnem delu z najboljšo obdelovalno zemljo se povečini prilagajajo predhodni parcelaciji, katere posamezni deli so delno izravnani in popravljeni. Drugod je bila vzpostavljena nova parcelacija, ki je od prejšnje ohranila le potek poti. Na severovzhodnem pobočju *Srednjega Vrha* so opazni ostanki delno izravnanih teras, morda vinograda. Ostanke zidov, ki jih lahko uvrstimo v fazo *polj z nepravilnimi stranicami*, najdemo predvsem južno od obeh vzpetin. (slika 3D).

V nadaljevanju pogledimo *Mandrje* pri Vrhpolju pri Hrpeljah (slika 4). Tu so ostanki rimske naselbine¹³. Lokacija se nahaja na blagem južnem pobočju grebena neposredno pod prazgodovinskim gradiščem na vrhu vzpetine, ki se po njem imenuje *Veliko gradišče*. V primerjavi s prejšnjima primeroma je tu teren veliko bolj »čist«, manj je bilo posegov v prostor, predvsem novoveških. Vrh grebena so opazni raztreseni ostanki *ovalnih polj*, številna imajo znotraj sebe groblje. Posebno v osrednjem in vzhodnem delu našega izseka so zelo lepo opazne zasnove *polj organskih oblik* (slika 4B). Skupina polj na obsežnem rahlo nagnjenem platoju se združuje v zaokroženo ovaljasto obliko. Znotraj nje so vidni deli predhodnih ovalnih polj. Več vodravno nanizanih enot morda kaže na postopno rast skupine, lahko pa je vzrok notranje razdelitve nagnjenost terena. Severovzhodno od nje je na nekoliko bolj nagnjenem terenu v terasah raz-

12 »Gradišče s 3. utrjenimi vrhovi, obdanimi z enotnim obzidjem. Ob vzhodu gradišča je prazg. žgano grobišče, v Gorenji jami je najdeno okostje latenskega bojevnika. Rimsko poselitve dokazujejo ostanki stavb na Strmci, srednjeveško pa stolp na Taboru. Datacija: pozna bronasta doba, železna doba, rimska doba, srednji vek.« Vir: Register nepremične kulturne dediščine (<http://giskd6s.situla.org/giskd/>).

13 »Staro naselbinsko območje, izpričano v izročilu, je potrjeno z obstojem antičnodobne kulturne plasti, ki jo je zaslediti na površini. Obsežne ruševinske groblje dokazujejo sistem urbane zasnove. Datacija: rimska doba.« Vir: Register nepremične kulturne dediščine (<http://giskd6s.situla.org/giskd/>).

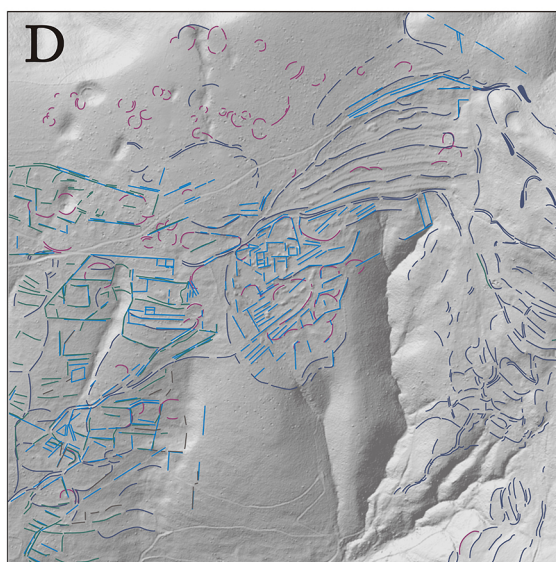
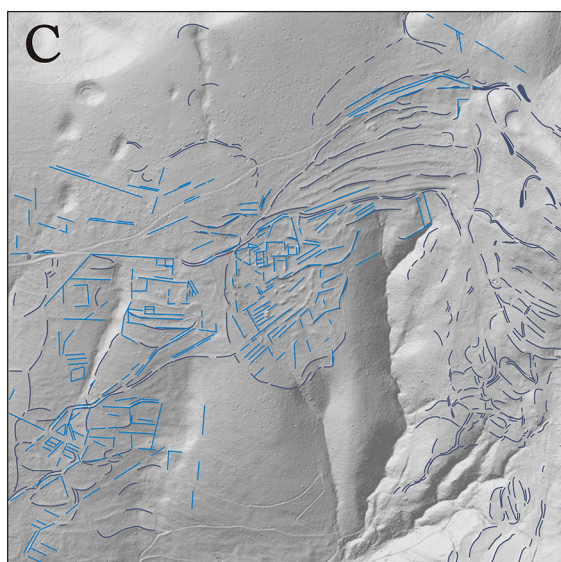
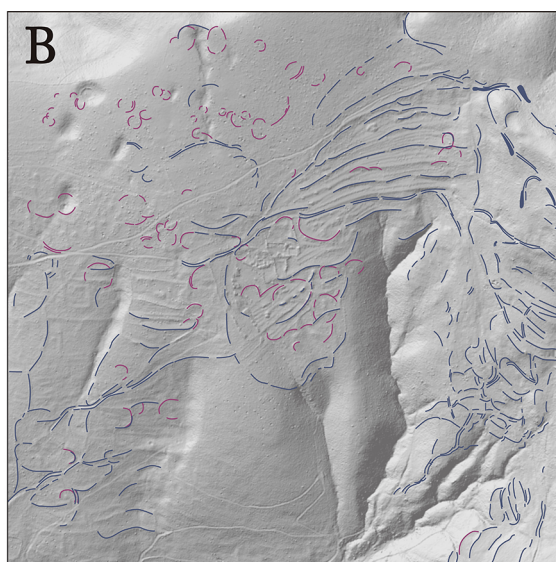
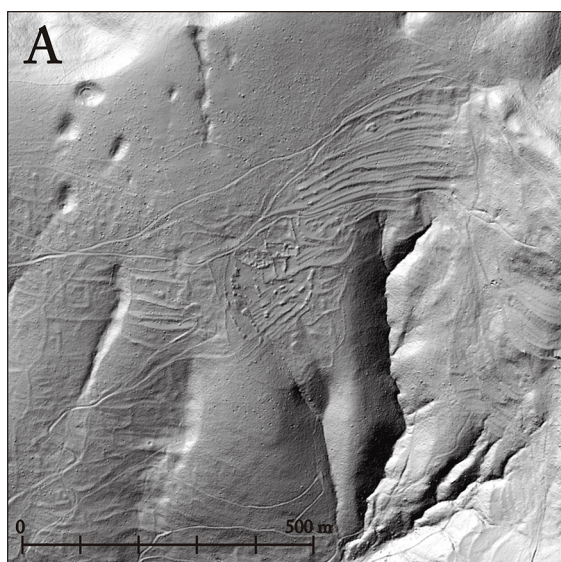

Slika 3: Izsek pokrajine vzhodno od gradišča *Tabor nad Povirjem*. Na sliki 3A je posnetek lidar, na sliki 3B so izrisani ostanki prvih dveh faz parcelacije. Na sliki 3C so izrisani prepoznani ostanki tretje faze parcelacije, *polj z ravnimi stranicami*. Na sliki 3D so izrisane vse štiri faze domnevne staroveške parcelacije.

porejena druga skupina polj. Nagnjen teren in ujetost med dve poti, ki vodita proti vrhu *Velikega gradišča*, sta narekovala podolgovate polovalne, jezikaste oblike. Naprej proti vzhodu, na položnejši polici neposredno pod vrhom *Velikega gradišča*, je tretja skupina *polj organskih oblik*, organizirana v treh nivojih. Na zgornjih dveh opazimo v delno izravnanih terasah podolgovata

polja, po obliki podobna tistim iz predhodne skupine, vendar so manjših dimenzij zaradi omejenega prostora. Bolj razgibana je slika v obsežnejšem spodnjem platoju, kjer so prisotni ostanki starejših *ovalnih polj*.

Ostanke *polj organskih oblik* opazimo tudi zahodno od osrednjega polja, vendar tu prevladuje poznejša parcelacija. Izstopajoči nasipi v

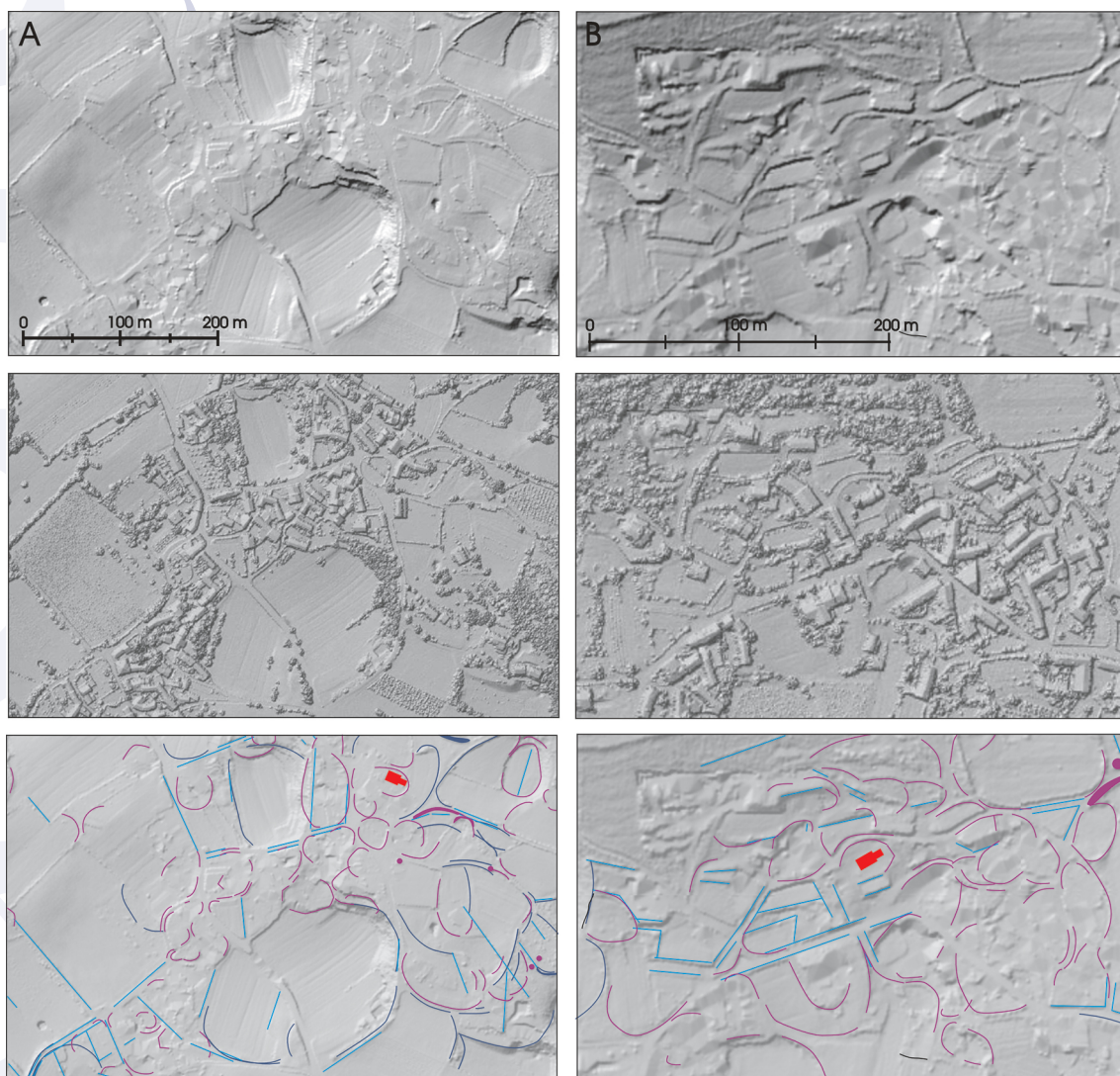

zgoranjem delu osrednje skupine polj izdajajo lego antičnega naselja (slika 4C). Tu lahko opazujemo, na kakšen način je bila nova zasnova, ki sodi v skupino *polj z ravnimi stranicami*, vstavljena v predhodno parcelacijo. Pri zasnovi, ki v osnovnih potezah sledi predhodni organizaciji prostora¹⁴, je opazna dosledna uporaba ravnih črt. Kjer je le možno, so bile tako pri zasnovi objektov kot tudi zasnovi okolice uporabljene vzporednice. Ravne črte in vzporednice se prenašajo

tudi na večje razdalje, kar izdaja enotno zasnovo naselbinskega kompleksa in okoliške obdelovalne zemlje. Ureditev z ravnimi vzporednimi črtami je zelo prisotna na osrednjem polju ter proti vzhodu pod skupino podolgovatih *organskih polj*, znotraj katerih pa je ni opaziti. Zelo opazna je na zahodni strani našega izseka, manj pa severno, na slabšem terenu proti vrhu grebena. Enotna zasnova daje misliti, da gre za posest enega lastnika – z villo rustico v zgornjem delu osrednjega polja, okoli katere je parcelacijska mre-

14 Mišljene so glavne poti in osnovna oblika polj.

Slika 5: Vasi Lipa (stolpec A) in Škrbina (stolpec B). Zgoraj sta posnetka lidar vasi brez stavb in vegetacije, v sredini s stavbami in vegetacijo, spodaj pa so preko posnetka izrisani domnevni ostanki staroveških parcelacij.

ža gostejša, teren je razdeljen v manjše enote, več je zidov in škarp. Posest se je širila proti vzhodu pod skupino *polj organskih oblik* ter proti zahodu, kjer se ureditev širi tudi izven našega izseka. V spodnjih terasah so bili verjetno urejeni vinogradi. Izstopajoče nasipe zahodno od osrednjega polja bi verjetno lahko uvrstili v zadnjo obliko parcelacije *polj z nepravilnimi stranicami*. Zelo podobna je vzorcu parcelacije, ki jo najdemo južno pod gradiščem *Tabor pri Povirju* (slika 3D) in pod gradiščem *Sv. Martin* pri Škrbini (slika 7C).

Vsem, vključno z ogrado pri *Debeli griži*, je skupno to, da obsežni nasipi v grobem sledijo parcelaciji *polj z ravnimi stranicami*, v nekaterih potezah pa tudi starejšima.

Naj opozorimo še na eno zanimivo okoliščino. V parcelnem vzorcu sedanjih vasi so zelo opazne oblike in vzorci parcelacij, ki jih po obliki lahko prištevamo k prvemu civilizacijskemu ciklu. Na sliki 5 sta predstavljeni vasi Lipa na Krasu in Škrbina pri Komnu, vendar so ti vzorci opazni v vseh kraških vaseh. Opazni so v zasno-

vah poti in domačij, ki pogosto oklepajo obode zaobljenih stavbnih parcel, domnevno dele nekdanjih *ovalnih polj*. Opazni so tudi deli zidov, ki se sedaj lahko nahajajo znotraj novejših večjih parcel, zarisujejo pa oblike, značilne za domnevno staroveško parcelacijo. Vtis je, da so sedanje vasi in domačije¹⁵ vstavljene v starejšo parcelno mrežo. Pri njihovi gradnji in zasnovi so se prilagajale starejšim danostim, tako parcelaciji kot reliefu, ki nista bila bistveno spremenjena. Očitno je tudi, da se parcelni vzorec na območjih vasi razlikuje od tistega na drugih površinah. Površine parcel so manjše, znotraj vasi prevladujejo obrisi parcel, ki so značilni za prvo parcelacijo *ovalnih polj*. Njihova izvorna namembnost verjetno ni bila obdelovalna zemlja, saj se kraške vasi navadno nahajajo na bolj skalnatem terenu. Če pogledamo natančneje, opazimo, da v središču posameznih obdelovalnih površin niso gradišča, temveč mesta sedanjih vasi¹⁶. Vasi same so zasnovane kot vozlišče poti, po katerih se dostopa do okoliških obdelovalnih površin. Najverjetneje se zdi, da so bile na njihovih mestih že izvorno enote, okrog katerih se je vrtela kmetijska dejavnost. Po tem lahko sklepamo, da so bile *ovalne ograde* uporabljane znotraj naselij tudi v kasnejših dobah, kar morda potrjujejo tudi sledovi *ovalnih ograd* znotraj gradišč. Na naših primerih je to opazno na gradišču *Tabor* nad Povirjem in *Debeli griži* pri Volčjem gradu (sliki 2 in 3).

Ostanki parcelacij pa so opazni tudi na površinah, ki so se v novem veku uporabljale le kot pašniki. Njihov raster postane jasen šele z označevanjem in izrisovanjem posameznih sledi. Parcelacija je na teh področjih povečini komaj opazna, pogosto jo najdemo na prisojnih pobočjih kraških vrtač in vzpetin. Te so prepredene s komaj vidnimi potmi, ki potekajo med posameznimi enotami, so različnih oblik, spadajo pa v katero od zgornjih oblik polj (slika 6). Vseeno pa so enote največkrat štirikotne z lastnostmi *polj z ravnimi stranicami*. Pobočja so pogosto delno

15 Katerih osnovna enota je štirikotnik. Nizi štirikotnih objektov se prilagajajo zunanjim mejam stavbnih parcel, ki so pogosto zakrivljene.

16 Gradišča so pogosto na odmaknjenih visokih legah, odmaknjena od obdelovalne zemlje in vsaka vas nima gradišče v bližini.

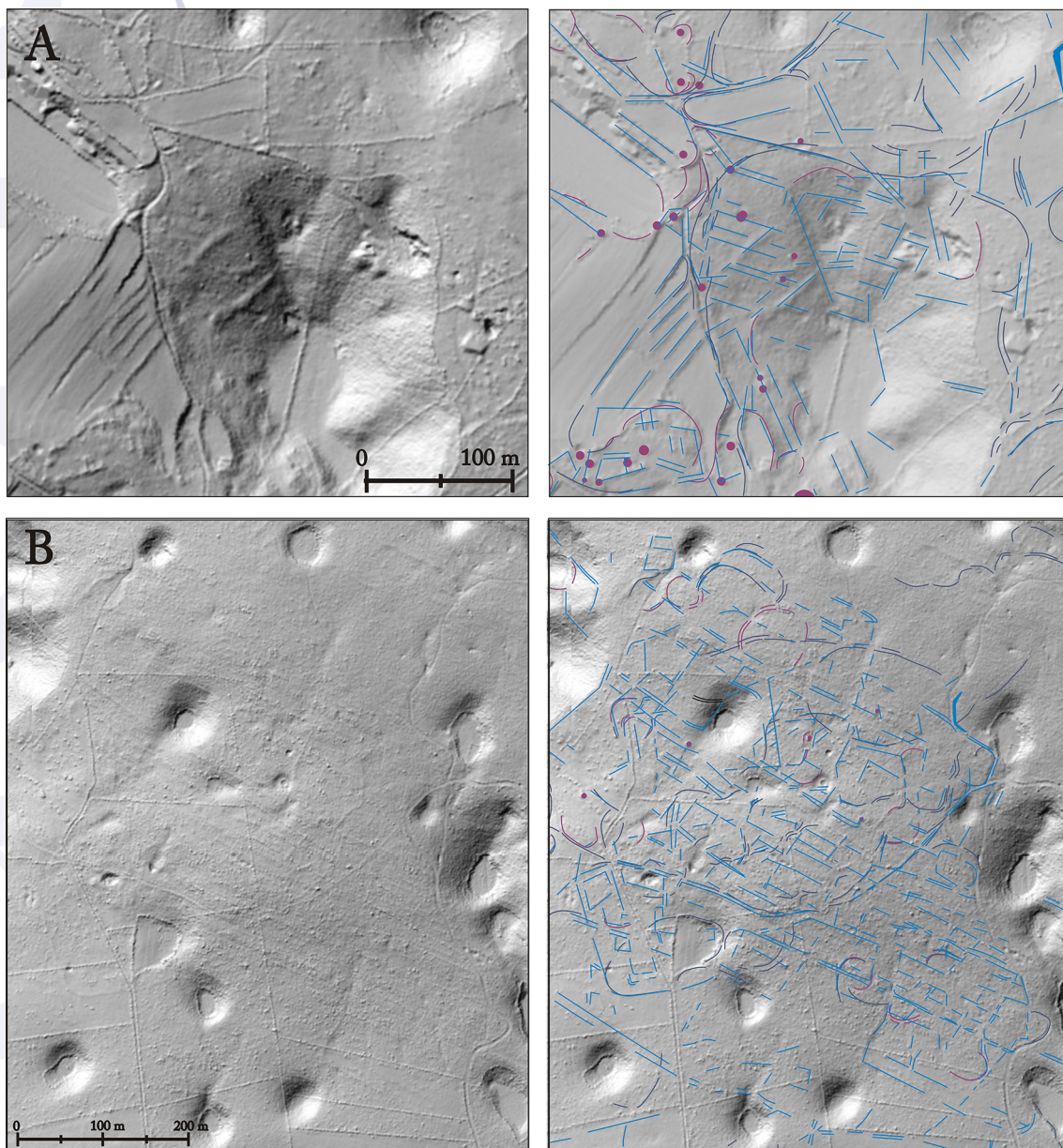
izravnana, predvsem v vrtačah, kjer so površine manjše (slika 6B), in razdeljena v nagnjene terase oziroma ploskve, ki jih delijo izravnane vodoravne poti, ki praviloma tečejo vzporedno. Navpične povezave na strmejših terenih potekajo postrani glede na pobočje – s tem so se načrtovalci izognili prestrmim vzponom. Enote so praviloma manjših mer. Verjetno ne gre vedno za posamezne samostojne parcele, poti imajo lahko le vlogo dostopa do posameznih delov kompleksa. Površino večinoma prekriva tanka plast prsti, ki ni povsod enakomerna, ponekod je ujeta le v žepe med skalami. Iz nje štrlijo kamni in skale, zaradi česar je primerna la za ročno-motično obdelavo. Ker so to prisojna pobočja, verjetno pridejo v poštev predvsem sredozemske kulturne rastline, ki potrebujejo več sonca in manj vode – npr. fige, oljke in predvsem trta. Teren se povsem ujema z opisom Plinija starejšega, ki govori o pridelavi slovečega *pucinskega vina*, ki se je pridobivalo na »*saxoso colle*« (kamnitem griču), »*vina pucina in saxo conquatur*« (vina pucina se kuha v kamnu), pridelava pa je bila količinsko skromna. Opisuje tudi za trte blagodejni vpliv morja¹⁷ (Panjek 2015).

Ostanki te parcelacije so močno razširjeni vsepovsod, predvsem pa po prisojnih pobočjih vrtač in vzpetin. Poglejmo na primer pobočja vrtače *Borečnik* vzhodno od vasi Rubije pri Komnu. V novejšem času neobdelana, strma, prisojna pobočja vrtače (slika 6A) so izravnana in oblikovana v rombaste ter trapezaste ploskve. Opazne so vodoravne poti in dve navpični, ki sta potekali po dveh vzporednih poševnih nasipih. Najverjetneje je bil tu vinograd. Z ravnimi stranicami je zamejeno tudi dno vrtače. Položno zahodno pobočje je razdeljeno v vzporedne njivske terase, ki so bile še do pred kratkim obdelane. Na okroglastem kuclju¹⁸ sredi pobočja so opazne izbokline v terenu in trapezasta zasnova, morda ostanki rimske *ville rustice*.

Kot drugi primer pogledjmo položno prisojno pobočje severno od vasi Mali dol pri Komnu. Opazni so sledovi prvih treh parcelacij. Najob-

17 Ta v okolico Komna prihaja po Brestoviški dolini.

18 Katerega oblika morda izhaja iz starejših obdobj.

Slika 6: Zgoraj: vrtača vzhodno ob vasi Rubije. Preko posnetka na desni so vrisane prve tri faze staroveške parcelacije. Spodaj je izsek položnega pobočja severno od vasi Mali dol pri Komnu. Preko posnetka na desni so vrisane prve tri faze staroveške parcelacije. Že na prvi pogled preseneča nenavadna pravilnost in vzporednost plastnic.

sežnejša je parcelacija *polj z ravnimi stranicami*. Poleg plastnic, za katere zaradi vzporednosti lahko domnevamo, da so bile vsaj delno regulirane, opazimo še vodoravne nasipe, po katerih so vodile poti, ter sesute zidove, morda škarpe. Opa-

zne so tudi poševne poti. Nekatere poti sledijo poteku starejših poti iz faze *polj organskih oblik*. Sodoben mejni zid¹⁹, ki diagonalno prečka po-

¹⁹ Gre za parcelacijo iz 19. stoletja, ko so bila razprodana in razdeljena nekdanja skupna zemljišča. Zanj so značilni zidovi v ravnih črtah, vendar delitev ni tako sistematična kot pri *poljih z ravnimi*

bočje, vsaj deloma sledi parcelaciji *polj z ravnimi stranicami*. Sledi na ravnini kažejo na drugačno razdelitev zemlje in s tem na drugačno rabo prostora.

Za konec pogledajmo še območje severno od vasi Škrbina med gradiščema *Lipovnik*²⁰ in *Sv. Martin*²¹ (slika 7). Gradišče *Lipovnik* skrajno levo zgoraj tvori dva utrjena vrhova, ki sta nadzorovala poti prek dveh prelazov. Na zahodnem vrhu, *Sv. Katarini*, je opazen oval 25 x 20 m. Tudi *Lipovnik* oklepa obzidje, vendar po količini razvaline obzidja izgleda, da to ni bilo v celoti dokončano – oziroma le na njegovi vzhodni strani, ki je obrnjena proti prelazu *Škapce* in *Vipavski dolini*, kjer so znotraj obzidja nepravilne ovalne zasnove tudi otrebljena površina in urejene terase. Oba vrhova je na severni strani povezoval zid, južno stran pa varuje naravni prelom. Med vrhoma so opazne terase in ograde, v vrtači na sredini pa je bila verjetno urejena lokev ali kal. Sledi na grebenu nakazujejo na dolgo posejlenost. Po sledovih ograd lahko sklepamo, da je bilo tu verjetno pastirsko naselje, na obeh vrhovih pa sta bili verjetno manjši utrjeni postojanki, ki sta nadzorovali prelaze, v celoti pa je kompleks verjetno služil kot občasna utrdba. Glede na ostanke domnevnega vinogradniškega kompleksa (slika 7C), ki sega tudi izven obsega nekdanjega gradišča, so bili v antiki verjetno tu zasajeni vinogradi. Na zahodnem delu istega niza vzpetin, na izstopajočem osamelcu, najdemo gradišče *Sv. Martin* nad Škrbino. Lega je zagotavljala izvrsten pregled nad tem delom Krasa in dobro zavarovanost. Notranje je razdeljeno na *akropolo* na nepravilnem ovalnem platoju okoli skalnate-

stranicami.

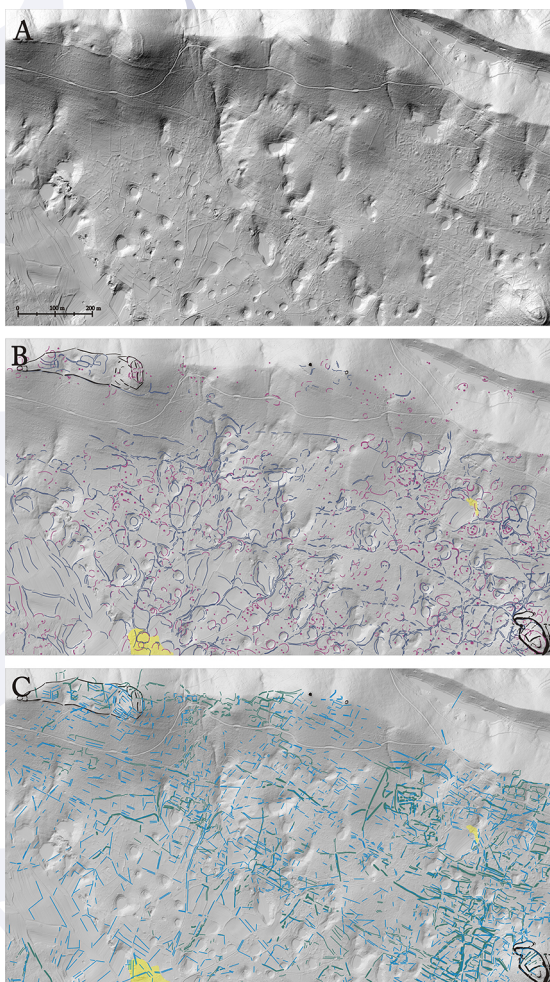
- 20 »Obsežno prazgodovinsko gradišče z monumentalnim obrambnim okopom in dobro ohranjeno kulturno plastjo. Na zahodnem robu gradišča so ruševine romanske cerkvice sv. Katarine, omenjane v vizitacijskih popisih med l. 1650–1750. Datacija prazgodovina, visoki srednji vek, tretja četrtina 17. stol., 1650.« Vir: Register nepremične kulturne dediščine (<http://giskd6s.situla.org/giskd/>).
- 21 »Prazgodovinsko gradišče z dobro ohranjenim obrambnim okopom. Na njegovem jugozahodnem robu so ruševine verjetno romanske cerkve sv. Martina in neke poznosrednjeveške utrdbe. Cerkev je omenjana v vizitacijskih popisih med l. 1570–1750. Datacija prazgodovina, pozni srednji vek, tretja četrtina 16. stol., 1570.« Vir: Register nepremične kulturne dediščine (<http://giskd6s.situla.org/giskd/>).

ga vrha in spodnje naselje na položnem severnem pobočju. Na vzpetini *Mali Ovčnjak*²², med gradiščema, sta dve prazgodovinski groblji, domnevno stolpa, del obrambnega sistema iz 6. stol. pr. n. št. (Teržan in Turk 2005). V spodnjem delu je v rumeni barvi nakazan del vasi Škrbina, severozahodno od *Sv. Martina*, ob večjem polju, pa nekdanji zaselek *Mihajli*, ki je bil opuščen po požigu v drugi svetovni vojni. Prikazano ozemlje lahko razdelimo na tri dele. Spodaj v dolini je najboljša obdelovalna zemlja, višje na bolj zakraseli polici so manj kvalitetne površine, kjer so bile do 20. stoletja njive, travniki in pašniki. Strma južna pobočja hribov so se do 20. stoletja uporabljala predvsem kot skupni pašniki v vasi Škrbina.

Vse štiri oblike parcelacije so vidne po skoraj celotnem izrezu. Na sliki 7B sta prikazani prvi dve obliki parcelacije. Opazne so večje koncentracije grobelj na *Malem vrhu* zahodno od *Mihajlov*, na polici pod *Lipovnikom* in med Škrbino in *Sv. Martinom*. Delno so vidne obzidane poti, ki po obliki sodijo v fazo organskih polj in vodijo od Škrbine proti severu –prelazu *Škapce*, *Lipovniku* in *Sv. Martinu* ter od *Sv. Martina* proti zahodu in severu.

Na sliki 7C sta prikazani parcelaciji *polj z ravnimi stranicami* in *polj z nepravilnimi stranicami*. Tretjo fazo je opaziti na vseh treh delih prikazanega ozemlja. V posameznih potezah je prepoznavna tudi znotraj sedanje parcelacije. Sicer slabo vidni sledovi na pobočjih hribov kažejo iste vzorce, kot smo jih opazovali na prejšnji sliki. Vidni so vzporedne vodoravne delitve (poti, nasipi in plastnice), navpične delitve posameznih parcelnih sklopov ter deli širših poti, ki vodoravno prečkajo pobočja. Kot smo opazili že pri gradišču *Debela griža* (slika 2), tudi pri *Sv. Martinu* parcelacija *polj z ravnimi stranicami* sledi posameznim odsekom obzidja. Pod gradiščem so lepo vidna *škatlasta polja*, ki sledijo usmerjenosti polj z ravnimi stranicami. Lepo viden je tudi masiven zid, ki z jugozahodne strani oklepa bližnjo obdelovalno zemljo, pripadajo-

- 22 »Dve kamniti prazgodovinski gomili, od katerih je tista na koti 385 večja in v celoti ohranjena, druga je delno poškodovana. Verjetno prekrivata obrambna stolpa. Datacija: železna doba.« Vir: Register nepremične kulturne dediščine (<http://giskd6s.situla.org/giskd/>).

Slika 7: Izsek s prisojnimi pobočji med gradiščema *Lipovnik* (zgoraj levo) in *Sv. Martin* (spodaj desno). Z rumeno sta označeni legi naselij Škrbina (spodaj) in nekdanjega zaselka Mihajli. Na sliki 7A je lidar posnetek, na sliki 7B so izrisani ostanki prvih dveh faz parcelacije. Na sliki 7C so izrisani prepoznani ostanki tretje faze parcelacije, *polj z ravnimi stranicami* in *polj z nepravilnimi stranicami*.

čo gradišču. Glede na to, da v nekaterih potezah sledi mejam *polj z ravnimi stranicami*, verjetno tako kot *škatlasta polja* spada v zadnjo skupino *polj z nepravilnimi stranicami*. Poleg že omenjene velike koncentracije grobelj opazimo na Malem vrhu še obsežne nasipe in jarek. Lokacije ni mogoče zadovoljivo razložiti. Glede na velike kupe kamenja in vanje vloženo delo kaže na večji pomen. Glede na podobno lego glede na razmer-

je z bližnjim gradiščem, kot jo imata že omenjena ograda pri *Debeli griži* (slika 2) in obora *Šance* pri gradišču *Tabor pri Vrabčah* (Mlekuž 2015, 684–686), pa lahko predpostavljamo podobno namembnost. Območje prvotnega elitnega grobišča (na vseh treh lokacijah je večja koncentracija grobelj) in verjetno svetega kraja je bilo kasneje uporabljeno za oboro za živino. Vse tri lokacije so na vzpetini v bližini gradišča in na robu obdelovalne zemlje. V primeru Malega vrha je grobelj več in nasipi zidov niso tako jasno razvidni. Morda so bili kasneje razrušeni, njihovo kamenje pa zloženo v groblje.

Zaključek

Kot je bilo že ugotovljeno (Mlekuž 2015, 2017), imamo na Krasu ohranjeno edinstveno prazgodovinsko in antično kulturno krajino, ki pa je vsaj v posameznih potezah prepoznavna povsod in ne samo na obrobni zapuščenih območjih. Predstavlja osnovno ogrodje sedanje prostorske razdelitve, njen temelj. Prepoznamo jo po značilnih oblikah, vzorcih, modelih deljenja in oblikovanja kulturne krajine. Sledovi parcelacij kažejo, da imamo opraviti s številčno²³, celovito in dobro organizirano poljedelsko civilizacijo, ki je z oblikovanjem obdelovalnih površin in kulturne krajine opravila »kiklopsko« delo. Lahko rečemo, da jo je organizirala in simbolno osmislila. Šla je skozi več razvojnih staj. Njena dediščina je zelo opazna še danes. Glede na to, da oblike staroveških parcelacij prepoznavamo vsepovsod, se zdi, da smo po njej podedovali osnovno mrežo naselij, poti in obdelovalnih površin²⁴.

Zanimivo je, da so na področjih ob robu obdelovalnih površin prepoznavnejše sledi iz preteklosti, različne oblike parcelacij se med seboj prekrivajo, v manjši meri pa opažamo soobstoj

23 Kras naj bi bil v železni dobi najgosteje poseljena pokrajina sedanje Slovenije (Bratina 2017). Takrat je bil verjetno opravljen največji vložek v krajino in v prostorsko infrastrukturo.

24 Kot kaže, drži spoznanje, da so »skupnosti pozne prazgodovinske dobe v kraškem prostoru vzpostavile stabilne strukture prostorske organizacije in izrabe prostora in da so razvile kulturne obrazce, ki bodo v dolgem trajanju prepoznavni kot značilni za to regijo«, in da je na »Krasu zaradi omejenosti obdelovalne zemlje in potrebnega velikega vložka odločilna dostopnost in uporabnost infrastrukture« (Slapšak 2003).

elementov parcelacij iz različnih obdobj. To velja tako za sedanjo kot za prejšnje oblike parcelacij²⁵. Na najboljši zemlji v bližini naselij se zdijo meje parcel stabilnejše, prisoten je soobstoj posegov iz različnih obdobj, kar se v današnji parcelaciji kaže kot nekakšna sinteza. To razliko si lahko razložimo tako, da je bila zemlja v bližini vasi vedno obdelovana (površine so bile boljše, vanje je bilo vložena več dela), medtem ko sta se namembnost in lastništvo na bolj odmaknjenih področjih spreminjala, verjetno je prihajalo do valov obdelovanja in opuščanja in s tem do venomer novih parcel ter oblik parcelacije²⁶.

V prvi fazi *ovalnih polj*, ki morda sega v sam začetek poljedelstva, so se gradila posamezna manjša *ovalna ograjena polja*. Ta so bila posejana po celotnem ozemlju. Obzidanih poti verjetno ni bilo, vile so se med polji. Mrtve so pokopavali pod kamnitimi gomilami, obkroženimi z *ovalnimi ogradami*, nekatere so imele morda obzidan obhod. Tej je sledila faza večjih *polj organskih oblik*, ki je v primerjavi s prvo učinkoviteje in bolj organizirano izrabljala dane površine. Poti dobijo stalne trase, so obzidane, parcelne enote postanejo večje. Površine skupnega prostora se zmanjšajo, več je obzidanih, zasebnih površin. Razvidna je močno prisotna reorganizacija prostora iz časa *polj z ravnimi stranicami*, domnevno rimske faze parcelacije. Če ne prej, je bila v tej fazi skoraj vsaka ped zemlje razdeljena in tako ali drugače obdelana. Glavna kmetijska panoga se zdi poljedelstvo, njen obseg je bil skozi prve tri faze parcelacije v porastu na škodo reje živali. Do viška tega razvoja pride v obdobju *polj z ravnimi stranicami*, ko ena glavnih kmetijskih panog postane vinogradništvo z obsežnimi vinogradi²⁷, s katerimi so bila – če je naše razumevanje pravilno – zasajena praktično vsa prisojna pobočja. Omejene posege iz faze *polj z nepravilnimi stranicami* in masivnimi zidovi okoli polj ob gradiščih (slika 7) pa bi lahko razumeli kot krčenje obdelovalnih površin. Obzidana je bila

samo najbližja obdelovalna zemlja, polja in vinogradi za zidovi so bili opuščeni in spremenjeni v pašnike.

Predlagani poskus interpretacije želi biti v pomoč pri prepoznavanju oblik in določanju starosti posegov v prostor. Ni nujno, da so predstavljene trditve pravilne. So opažanja in poskus interpretacije, za katero se bo še pokazalo, ali je pravilna. Potrebno bo še dodatno preverjanje, verjetno tudi reinterpreteracija, ter nadaljnja poglobitev v problematiko. Za boljše razumevanje posameznega ožjega prostora bi bilo posledično treba bolje preučiti posamezne lokalne strukture, za širšo sliko pa preučiti tudi širši prostor.

Povzetek

Prispevek predstavlja analizo posnetkov zračnega laserskega skeniranja z območja slovenskega Krasa. Opravljena je bila analiza ostankov starih parcelacij, domnevno prazgodovinskih in antičnih. Glede na obliko so bile razvrščene v štiri skupine, ki so bile glede na primerjave in predviden logičen potek tudi časovno razporejene:

- 1. parcelacija – ovalna polja,
- 2. parcelacija – polja organskih oblik,
- 3. parcelacija – polja z ravnimi stranicami
- 4. parcelacija – polja z nepravilnimi stranicami.

Za ovalna polja se predvideva, da so bila v uporabi od začetkov poljedelstva in do pojava žganih grobov. Za polja nepravilnih organskih oblik se predvideva nastanek v železni dobi. Polja z ravnimi stranicami, ki dosledno uporabljajo ravne črte in vzporedne črte, pa se uvršča v rimski čas. V to skupino sodijo obsežna oblikovana pobočja na prisojnih bregovih z ostanki poti in teras, za katere se domneva, da so ostanki vinogradov. Za polja z nepravilnimi stranicami se zdi, da so bila v uporabi v pozni antiki. Vse oblike parcelacije so bile ugotovljene na celotnem obravnavanem ozemlju, pri čemer se kaže zanimiva razlika med območjem v bližini vasi, kjer so v sklopu sedanje parcelacije ohranjeni ostanki starejših oblik, in širšo okolico, kjer se oblike parcelacij povečini »prekrivajo« v ločenih slojih, kar bi lahko kazalo na valove obdelave in opuščanja. Opažen je bil soobstoj oblik

25 Zadnja je bila izvedena v 19. stoletju, ko je bila razprodana skupna zemlja, predvsem pašniki (Panjek 2015, 51–52).

26 Kar morda kaže na demografska nihanja.

27 Morda tudi zaradi izločenosti staroselskega prebivalstva iz trgovine (Slapšak, B. 2003).

parcelacij – doslej še ni bilo dobe, ki bi zbrisala vse predhodne sledove.

Summary

The paper contains an analysis and interpretation of LiDAR images and data showing the area in the Slovene Karst region. The starting point for my research were the already known prehistoric settlements. An analysis was carried out of the remains of historic field divisions which could date back to prehistory and antiquity. They have been divided into 4 chronologically sequenced groups (according to what can reasonably be assumed) based on their shape:

- 1st field division - oval fields
- 2nd field division - organically shaped fields
- 3rd field division - fields with straight sides
- 4th field division - fields with irregular sides.

It is most probable that the occurrence of oval fields coincided with the onset of agriculture and cremation burials. Organically shaped fields could have first occurred during the Iron Age whereas fields with straight sides that all contain straight parallel lines probably date from Ancient Rome. Fields with irregular sides were probably in use in late antiquity. All four division methods appear throughout the area. An interesting difference can be observed between areas close to villages, where the present division still contains lines of older shapes, and the periphery where individual divisions are for the most part separately 'layered' on top of each other. This phenomenon could point at different waves of land cultivation and its abandonment in a given area.

Viri in literatura

Bernardini, F., G. Vinci, J. Horvat, A. De Min, E. Forte, S. Furlani, D. Lenaz, M. Pipan, W. Zhao, A. Sgambati, M. Potleca, R. Micheli, A. Fragiaco in C. Tuniz. 2015. »Early Roman Military Fortifications and the Origin of Trieste (Italy).« *Proc. Natl. Acad. Sci.* 112 (13): 1520–29.

Betic, A., F. Bernardini in M. Montagnari Kokelj. 2008. »I castellieri di Trieste tra Carso e mare.« *Karnia, Terre di Mare: L'Archeologia dei Paesaggi Costieri e le Variazioni Climatiche*, ur. Rita Auriemma,

25–37. Trst; Piran: Università degli Studi di Trieste; Pomorski muzej – Museo del mare »Sergej Mašera«.

- Bratina, P. 2018. »Gradišča Krasa.« *Gradišča v zahodni in osrednji Sloveniji*, ur. Dejan Vončina, 91–101. Gorjansko: Zavod Krasen Kras
- Fabec, T. 2012. »Geoarheološke lastnosti zapolnitve vrtač na Divaškem Krasu (Jugozahodna Slovenija).« *V Dolgoročne spremembe okolja 1*, Opera instituti archaeologici sloveniae 25, ur. M. Andrič, 43–54. Ljubljana: Založba ZRC.
- Flego, S., in L. Rupel. 1993. *Prazgodovinska gradišča tržaške pokrajine*. Trst: Založništvo tržaškega tiska, d. d.
- Laharnar, B. 2013. »The Roman Stronghold at Nadleški hrib, Notranjska Region.« *Arheološki vestnik* 64 (1): 123–47.
- Laharnar, B. 2018. »Gradišča med Nanosom in Snežnikom.« *V Gradišča v zahodni in osrednji Sloveniji*, ur. D. Vončina, 26–47. Gorjansko: Zavod Krasen Kras.
- Lozić, E. 2016a. *Arheološka interpretacija lidarskih podatkov za območje Volčji Grad – Arheološko najdišče Debela griža (EŠD 836) Strokovno poročilo o delu in rezultati, strokovno poročilo*. https://www.academia.edu/37228901/Arheolos_ka_interpretacija_lidarskih_podatkov_za_obmoc_je_Volc_ji_Grad_Arheolos_ko_najdis_c_e_Debela_griz_a_ES_D_836_Strokovno_poroc_ilo_o_delu_in_rezultatih. Google. 2018.
- Lozić, E. 2016b. *Arheološka interpretacija lidarskih podatkov za širše območje med Ambrožem (EŠD 765), Grmačo (EŠD 4740) in Cerkvencami (EŠD 17658) ter arheološki območji Vojščica - Tabor (EŠD 4734) in Sela na Krasu - Gradišče Podgrac (EŠD 25710), strokovno poročilo*. https://www.academia.edu/37228949/Arheolos_ka_interpretacija_lidarskih_podatkov_za_s_irs_e_obmoc_je_med_Ambroz_em_ES_D_765_Grmao_o_ES_D_4740_in_Cerkvencami_ES_D_17658

- ter_arheolos_ki_obmoc_ji_Vojs_c_ica_-_Tabor_ES_D_4734_in_Selana_Krasu_-_Gradis_c_e_Podgrac_ES_D_25710_. Google. 2018.
- Marchesetti, C. 1903. *I castellieri preistorici di Trieste e della Regione Giulia*. Trst: Atti Mus. Civ. Stor. Nat.
- Mihovilić, K., B. Hänsel in B. Teržan. 2005. »Moncodogno. Scavi recenti e prospettive future.« V *Carlo Marchesetti e i castellieri, 1903–2003: atti del Convegno internazionale di studi, Castello di Duino (Trieste). 14–15 novembre 2003* (Fonti e studi per la storia della Venezia Giulia), ur. G. Bandelli in E. Montagnari Kokelj, 389–408. Trst: Editreg.
- Mlekuž, D. 2011. »Zmeda s krajinami: Lidar in prakse krajinjenja.« *Arheo* 28: 87–104.
- Mlekuž, D. 2015. »Oblike prazgodovinske poljske razdelitve na Krasu/Shapes of Prehistoric Field Division in the Karst (Slovenia).« *Kronika* 63 (3): 1–16.
- Mlekuž, D. 2017. »Sledovi rimske zemljiške razdelitve na Krasu/Traces of Roman Land Division on the Karst.« https://www.academia.edu/31650010/Sledovi_rimske_zemljike_razdelitve_na_Krasu_Traces_of_roman_land_division_on_the_Karst.
- Mlekuž, D., in M. Črešnar. 2014. »Landscape and Identity Politics of the Poštela Hillfort.« V *Studia Praehistorica in Honorem Janez Dular*, Opera Instituti Archaeologici Sloveniae 30, ur. S. Tecco-Hvala, 197–211. Ljubljana: Založba ZRC.
- Novaković, P. 2005. »The Cultural Landscape of Hillforts.« V *Carlo Marchesetti e i castellieri, 1903–2003: atti del Convegno internazionale di studi, Castello di Duino (Trieste). 14–15 novembre 2003* (Fonti e studi per la storia della Venezia Giulia), ur. G. Bandelli in E. Montagnari Kokelj, 301–24. Trst: Editreg.
- Panjek, A. 2015. *Kulturna krajina in okolje Krasa: o rabi naravnih virov v novem veku*. Koper: Založba Univerze na Primorskem.
- Ruaro Loseri, L. 1993. »*Sepulture dell'eta' di bronzo in Carso e in Istria*«: *Preistoria del Caput Adriae*. Ur. Cesare Russo. Videm: Istituto per enciclopedia del Friuli Venezia Giulia.
- Slapšak, B. 1975. »Sveto.« *Varstvo spomenikov (Monuments Conservation) XVII–XIX* (1): 178–248.
- Slapšak, B., 1995. »Možnosti študija poselitve v arheologiji.« *Arheo* 17: 1–90.
- Slapšak, B. 1999. »Slovenski Kras v poznejši prazgodovini in v rimski dobi.« V *Kras: pokrajina, življenje, ljudje*, ur. A. Kranjc, 145–63. Ljubljana: Založba ZRC.
- Slapšak, B. 2003. »O koncu prazgodovinskih skupnosti na Krasu.« *Arheološki vestnik* 54 (1): 243–57.
- Šašel Kos, M. 1999. »Promet v antiki –trgovci, vojaki in razbojniki.« V *Zakladi Tisočletij*, ur. B. Aubelj, 257–59. Ljubljana: Založba Modrijan.
- Šašel Kos, M. 1999. »Promet v prazgodovini.« V *Zakladi Tisočletij*, ur. B. Aubelj, 254–56. Ljubljana: Modrijan založba:
- Teržan, B., in P. Turk. 2005. »The Iron Age Tower upon Ostri vrh.« V *Carlo Marchesetti e i castellieri, 1903–2003: atti del Convegno internazionale di studi, Castello di Duino (Trieste). 14–15 novembre 2003* (Fonti e studi per la storia della Venezia Giulia), ur. G. Bandelli, in E. Montagnari Kokelj, 339–53. Trst: Editreg.
- Titl, J. 2006. *Kraški toponimi*. Koper: Založba Libris.
- Vinazza, M., M. Črešnar, D. Mlekuž in B. Mušič. 2018. »Gradišče Debela griza in možnosti neinvazivnih integriranih arheoloških raziskav.« V *Gradišča v zahodni in osrednji Sloveniji*, ur. D. Vončina, 103–23. Gorjansko: Zavod Krasen Kras.
- Vinci, G., in F. Bernardini. 2017. »Reconstructing the Protohistoric Landscape of Trieste Karst (North-Eastern Italy) through Airborne LiDAR Remote

Sensing.« *Journal of Archaeological Science: Reports* 12: 591–600.

Spletni viri

Agencija RS za okolje. 2017–2019. »LIDAR.«
http://gis.arso.gov.si/evode/profile.aspx?id=atlas_voda_Lidar@Arso, n.d., 2017-2019.

Ministrstvo za kulturo. 2017–2019. Register nepremične kulturne dediščine: franciscejski kataster. <http://giskd6s.situla.org/giskd/>

Ministrstvo za kulturo. N. d. Vrhpolje pri Kozini – Arheološko najdišče Mandarje, Register nepremične kulturne dediščine <http://giskd6s.situla.org/giskd/>

Udine Today. 2018. »3.000 anni fa in Friuli si beveva già il vino.« <http://www.udinetoday.it/cronaca/vino-beveva-friuli-3000-anni-fa.html>.

hereditati

hereditatis

Preliminary report of archaeological research at the Kastel site in Banja Luka in 2019

Ivana Pandžić

Museum of Republic of Srpska Banja Luka, University of Banja Luka, Republic of Srpska
ivanapandzic@gmail.com

Slaviša Perić

Belgrade Archeological Institute, University of East Sarajevo, Serbia
slavisa.r.peric@gmail.com

Kompleks trdnjave Kastel v središču Banjaluke, na sotočju rek Crkvena in Vrbas, je poligonalne oblike in zajema površino 26.610 m² v notranjosti in 21.390 m² izven obzidja trdnjave. Trdnjavo sestavljajo trije neenaki deli notranjega prostora ali »dvorišča«, devet bastij, štiri stolpi in trije vhodi. Zgrajena je bila iz pravokotnega obdelanega kamna v nepravilnem slogu z dodano apneno malto. Sestavni del obrambnega sistema trdnjave je bil jarek, širok 20–30 m, ki je obdajal Kastel na vseh kopenskih straneh in je danes zasut. Prva arheološka odkritja segajo v leti 1895 in 1924, medtem ko so bila arheološka izkopavanja izvedena v več fazah od leta 1971 do 1988. Do danes so dokumentirani ostanki iz poznega paleolitika (Gravettien), neolitika in eneolitika (badenske in vučedolske kulture) ter pozne bronaste in železne dobe. Ostanki temeljev rimskih zidov, bronaste fibule in številne novčene najdbe iz obdobja od 2. do 4. stoletja najverjetneje pripadajo rimskemu kastrumu, medtem ko so na območju dvorišča III odkrili keramiko iz zgodnjega srednjega veka, ki jo lahko povežemo s slovansko naselbino od 9. do 12. stoletja.

Ključne besede: geofizikalno snemanje, revizijska izkopavanja, multiperiodno najdišče

Situated at the heart of Banja Luka city centre, at the mouth of the river Crkvena in Vrbas, the Kastel Fortress is a complex, polygonal in shape and occupying an area of 26,610 m² inside and 21,390 m² outside the fortification walls. The existing fortress consists of three parts of the inner space of different sizes, the “courtyards”, nine bastions, four towers and three entrance gates. It is constructed of rectangular worked stone, in irregular style, with lime mortar added. An integral part of the defense system of the fort was a 20–30 m wide ditch circling the Kastel fortress and now fully backfilled. The first archaeological discoveries date from 1895 and 1924, while archaeological excavations were carried out in stages from 1971 to 1988. The findings range in date from the Late Paleolithic (Gravettien), Neolithic and Eneolithic (Baden and Vučedol cultures), and the Late Bronze and Iron Age. Remains of Roman walls, bronze fibulae, and numerous finds of coins from the 2nd to 4th century AD probably deriving from the Roman castrum. Pottery recovered from investigations into the Courtyard III was dated to the early medieval period, possibly corresponding to the Slavic settlement from the period between 9th and 12th century.

Keywords: geophysical research, revision excavation, multilayered site

History of Kastel fortress and of archaeological research

The Kastel fortress is located on a small hill on the left bank of the Vrbas river and next to the small river Crkvena

which flows into the Vrbas on the north-western side of the fortress (Figure 1). The small hill was a suitable strategic point and has been inhabited since prehistoric times. The oldest discoveries (flint tools) date back to the Gravettien period, ie. the latest stages of the Upper Palaeolithic

Figure 1 Location of the Kastel fortress.

in northern Bosnia. The pottery recovered from the fortress was dated to the Neolithic, while from the Eneolithic (Copper Age) ceramics from the Baden cultural group and a small number of Vučedol culture pottery fragments were discovered. Within the ramparts, archaeological material dating from the Late Bronze and Iron Age was also found. Based on the discoveries, it was interpreted that during antiquity (Roman period) there was an ancient settlement called *Castra*, in which there was a travel station (*mansio*), a military camp (*castrum*), a civilian settlement adjacent to the camp (*canabae*) and a beneficiary station (*statio*). It belonged to the territory of the Upper Pannonia province, and the area was inhabited by the Oseriates tribe. The settlement of *Castra* was located on communication that departed from Salona (Solín), which in that period used to represent the political centre of the Roman province of Dalmatia, to the Seritius (Bosanska Gradiška), the port on the Sava in the Pannonia province.

In the mid-eighteenth century, according to the travelogue of Evliya Çelebi as well as other travel writers, two cities were mentioned in Banja Luka; one in Gornji Šeher and the other in Don-

ji Šeher (area of the present Kastel). Although the name Banja Luka was firstly mentioned in 1494, it is not known where the fortress of Banja Luka was located. In 1554, Banja Luka became the base of the Bosnian *sanjak-bey* (–commander of the *sanjak* (modern: *sancak*)- the administrative unit area). When the Bosnian Pashaluk (beylerbeylik, eyalet, ajale) was established in 1580, the Pashaluk headquarters was located in Banja Luka. Prior to 1587, a *tophana* (arsenal) was also built and which was later turned into a fortress, during the reign of Sultan Mehmed III (1595–1603) and, unlike the Old Town in Gornji Šeher, it was called the New City. As usual, a mosque was built in the fort and was dedicated to the Sultan. During the reconstruction of Numan - pasha Ćuprić (1712 - 1714), the fortress reaches its final dimensions; it was repaired during the period 1737–1738. From an anonymous description written around 1785, there were 50 cannons in the fort. The last repair of the Fortress was in 1868. During the Austrian occupation, a battalion was stationed in the fort. After World War II, until 1959, Kastel fortress continued to serve military purposes and from the 1960s onwards, it was used for various purposes.

The first archaeological discoveries date from 1895 and 1924, when the votive ara of the consular beneficiary *pannoniae sup.*, together with one more inscription was found along the right bank of the Crkvena river, at the foot of the fort (Patsch, 1895). However, the first sondage excavations were undertaken in the period 1971–1974 at the site of Courtyard III, while successive excavations were conducted in all parts of the Kastel site from 1980 to 1988 (Čermošnik 1972; 1973; Žeravica 1973; 1974; 1983; 1984). The entire series of wall structures and objects from the 16th, 17th and 18th centuries have been excavated or determined, such as the foundations of military structures, underground passages and rooms, sewage system, coastal ramparts along Vrbas, fortress parts towards the neighbourhood, circular protective ramparts, part of the smaller and larger ditch, large water tank, etc. The test excavations in Courtyard II (central space) identified very well preserved remains of a late antique building of larger dimensions, for which researchers remain uncertain of its inter-

pretation, whether it was a late antique basilica, an administrative building or a complex of various contents, mainly because the research has not been completed. All discoveries made so far, their significance and their large size, even then indicated the need for further research (Graljuk 1980; 1983; 1986; 1988).

Preliminary report of works undertaken in 2019

At the end of 2018, we began with preparations to continue excavations at the Kastel fortress site in Banja Luka. The first phase included the necessary preparations for geophysical survey: the survey of the entire Kastel site to determine the current state, the choice of method of the geophysical research and how to apply it. On that occasion, it was determined that radar recording should be used at the Kastel site, and that the recording should be done in stages according to the needs of the reconstruction and conservation of the existing fortification facilities. In order to make a detailed study, it was necessary

Figure 2 Area of the site researched by geophysical methods.

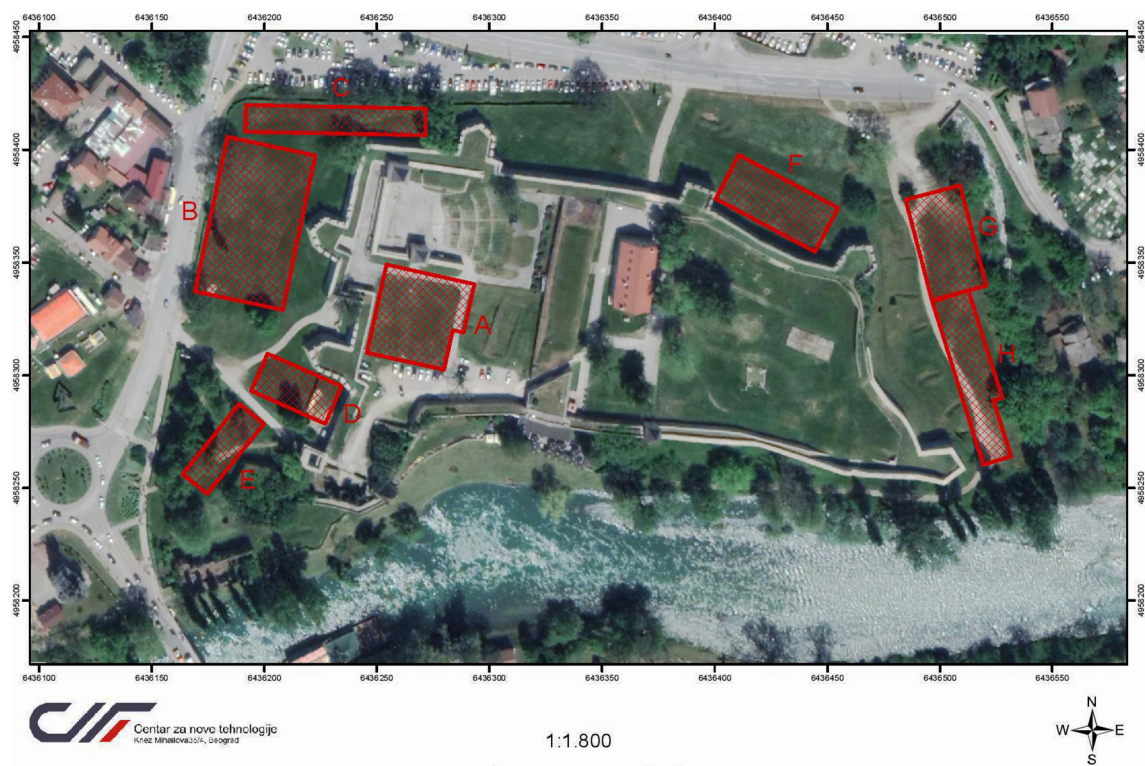

Figure 3 Position of the research fields (from A to H).

to prepare all the existing documentation such as geo-referenced geodetic base in digital form, geo-referenced aerial photographs, published papers as well as all documentation from archaeological research carried out so far on the site, etc. This initial phase of the work was done as part of the project “Application of modern methodology in archaeology (study case: Kastel Banja Luka site)”, implemented by the Association of Archaeologists of the Republic of Srpska in cooperation with the PI Museum of the Republic of Srpska, the Centre for New Technologies Viminacium Belgrade. The implementation included both the recording of the Kastel site by geophysical methods (Figure 2) and the cleaning of the foundations excavated in period 1984 – 1988, within the ramparts of Courtyard II site, which have not been adequately maintained and have over the last 30 years practically become “invisible” under the growth.

*Geophysical testing*¹

Geophysical research conducted by the team of the “Centre for New Technologies Viminacium” from Belgrade as part of the first phase of the Kastel site excavations in Banja Luka, was performed using the geo-radar method (GPR), which allows detailed coverage of the terrain in order to detect and discover any remains of material culture. The research methodology involved the application of a high-resolution geo-radar method with a antenna, suitable for use in conditions presented at the survey sites. The research was carried out within the framework of the projected rectangular grid, where the dimensions of the survey fields were adapted to the conditions in the field. The Georadar (GPR) method was applied using a 270 MHz antenna, along parallel profiles at a distance of 0,5

¹ The geophysical recording project was implemented by Vladimir Miletic, Igor Milosevic, Zeljko Jovanovic and Jelena Miletic from the Center for New Technologies Viminacium Belgrade.

Figure 4 Geophysical research results in the form of electromagnetic anomaly maps.

m and with a resolution of data for every 0.02 m GPR profile. Recording time was 64 ns (depth of about 3m). The antenna made direct contact with the ground during the acquisition. The research was carried out in the framework of 8 research fields (from A to H), and the arrangement of these research fields is given in Figure 3.

Geophysical research results are presented in the form of electromagnetic anomaly maps (Figure 4). Electromagnetic anomaly maps are the product of processing all registered geo-radar profiles, generating 3D models and then extracting horizontal sections at multiple depth levels. In this case, the depth levels were 30 cm, 100 cm, 130 cm, 170 cm, 210 cm and 320 cm. When defining the depth grip, an average velocity of propagation of electromagnetic waves of 10 cm/ns was taken. For example, in Figure 4, at a depth of 170 cm, homogeneous soil is represented in black, while anomalous values are shown in light shades. Anomalous value means inhomogeneities in the soil which can be caused

by the presence of stone, binder material, burials filled with different material, parts of buildings, etc. These anomalies cause increased values of the amplitudes of electromagnetic waves, shown with light shades on the map. Looking at the results of this survey, we can generally conclude that anomalous values of the electromagnetic field (light shades) are observed in each of the survey fields, which indicate the heterogeneity of the ground subsurface and the clear presence of underground objects or infrastructure.

More pronounced anomalies are found on the west side of Kastel site (researched fields B, C, D and E; Figures 3, 5), as well as inside the Kastel (researched field A; figures 3, 5) where anomalies (light shades in the annexes) are observed in shape and geometry and may be caused by the existence of remains of buildings in the subsurface part of the soil. On the east side of Kastel (researched fields G and H; Figures 3, 5) is noticeable the absence of geometric shaped anomalies (which we expected), implying that

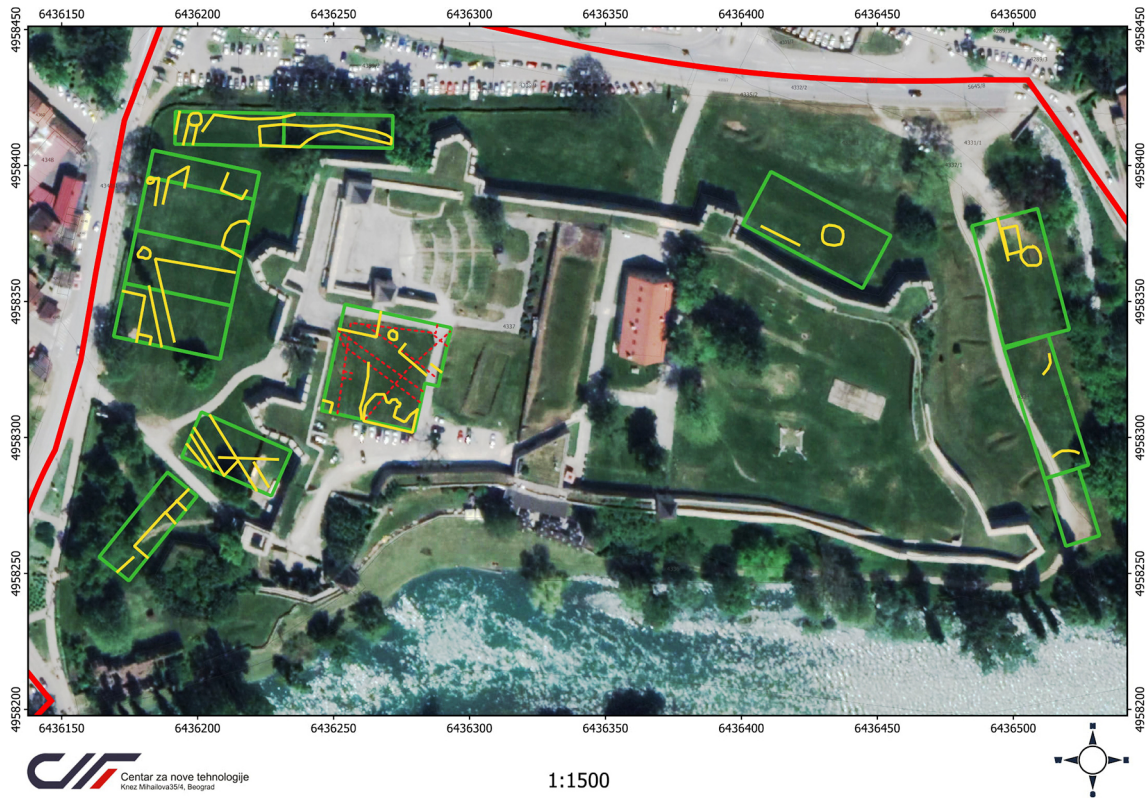

Figure 5 Marking of the electromagnetic anomalies.

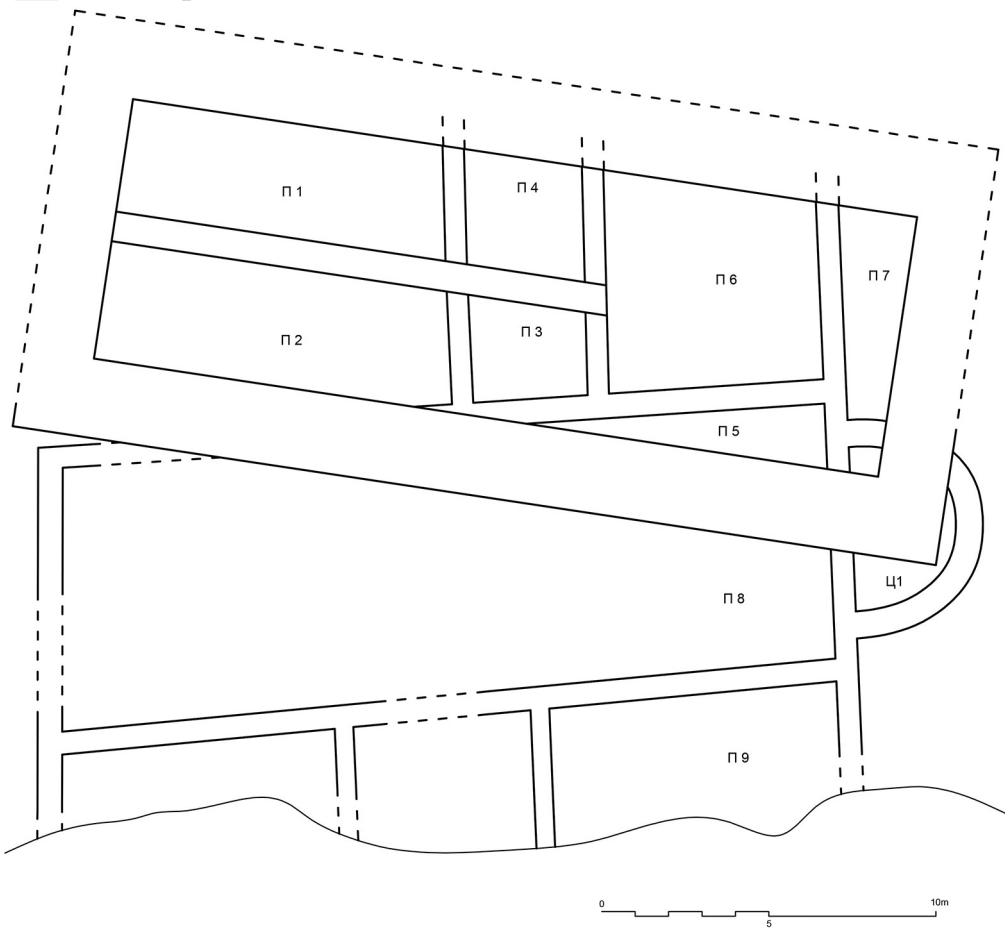
the east side of Kastel was probably susceptible to erosion or other types of devastation, as a probable explanation for the lack of any stratigraphically defined occupation horizon. Also, the most pronounced anomalies are located in the north of the investigated field G (Figures 3, 5), at a depth of more than 2 m, which lead us to the conclusion that this part of the site is filled with recent material and that the possible presence of buildings can be observed only at greater depths. The interpretation of the results was done by marking the electromagnetic anomalies in Figure 5, where the yellow line indicates some of the anomalies that may be caused by the existence of buildings below the ground surface, and the red dashed line indicates the line structures assumed to correspond to contemporary underground installations.

Research on the courtyard II inside Kastel

Alongside the geophysical survey and research, we began to work on cleaning the Courtyard II site within the walls of the ramparts. The last works at this site were completed in 1988 and since then it has been abandoned.; Over time it even served as a soil and overburden disposal area for works undertaken at Kastel. During the spring work² at the Courtyard II site, the eastern part of the building was cleaned, starting from its northeast side. The cleaning was carried out according to the already defined rooms, which we marked with Arabic numerals 1 to 9, moving from the north-western room as the initial one towards the south (Drawing 1). The top layer from 0.20 to 0.30m was evenly removed, while in the southern part in room P7 the thick-

² In addition to the authors, at the excavation also participated: Goran Kalinic (archaeologist), Borisc Radic (archaeologist), Aleksandar Milekic (archeologist), and Jugoslav Jeftic (assistant worker).

Drawing 1 Micro-locations researched in 2019 (By Bojan Popovic, architect).

est layer of soil was deposited, and in order to obtain approximately the same level with other parts, about 0.50 m of soil was removed. To determine the depth of the foundations, two control trenches (KR₁ and KR₂) were opened, one trench for each of the building it was observed that the foundations of the older (late antique?) wall in the northeast corner of the western part of the building is at a depth of about 0.50 m relative to the top of the wall, while the depth of the later (medieval?) wall, measured from the west side of its central part, is about 1.50m deep. During this phase of work, a total of 282 artefacts were collected, of which 251 were pottery fragments, 13 flint and 18 findings classified as “other” (coin, wedges, bullets, etc.). The material was

washed and stored in the depot of the Museum of RS.

The second phase of field works at the Kastel site was realized in the period from October 28 to November 2, 2019, also by the Association of Archaeologists of the Republic of Srpska and the PI Museum of the Republic of Srpska, in cooperation with the Faculty of Philosophy University of Banja Luka³, the Faculty of Philosophy University of East Sarajevo⁴. This stage of

³ Students of the History department, Faculty of Philosophy University of Banja Luka: Neven Rogic, Danilo Ratkovic, Dejan Krkeljas, Nikolina Blagojevic, Bojan Cosic, Goran Kremenovic, Ivona Sever, Goran Bozic, Mladen Niksic, Stefan Vuksic.

⁴ Students of the History and archeology department, Faculty of Philosophy, University of East Sarajevo: Milica Subasic, Bogdan Lazic, Igor Drasko, Milica Lazovic, Luka Bojanic, Milos Nikolic.

Figure 6 Micro-locations researched in 2019 (Photo by Aleksandar Čavić).

research was organized in the form of a *School of Archaeology*. The project represents continuation of the cleaning of the Courtyard II site, which began in March of the same year, which carried on with the previously mentioned works of cleaning the site explored in the late 1980s.

The realization of the project as a School of Archaeology was conceived as a process of field education for students from the above faculties. In addition to the fieldwork during the day, there were a series of public lectures organized in the afternoon at the Museum of the Republic of Srpska for both students and the staff of Republic and City institutions dealing with cultural heritage, as well as those in the non-governmental sector. The project was attended by employees of the Museum of RS, members of the As-

sociation of Archaeologists RS, professors and assistants of both universities and 13 students of the History Department from Banja Luka and six students of the History and Archaeology Department from Pale. A substantial number of artefacts was collected in the field, which is stored in the Museum's depot after washing. The analysis of materials from the 2019 season will be done subsequently in cooperation with colleagues from the Faculty of Humanities, University of Primorska, Slovenia.

During this field season, the works were carried out in parallel at three micro-locations of the western part of the building, in rooms 8 and 9, and in zone 1 (inner zone of the apse) as well as the outer space around the apse (Figure 6; Drawing 1). The work began with the remov-

Figure 7 Remains of the skeleton documented in 2019 (Photo by Aleksandar Čavić).

al of the 0.10–0.30m surface layer.⁵ It contained numerous recent finds, pottery fragments and animal bones as lots of stone pebbles. In room 9, along the western A-D section which was expanded due to later work, remains of two human inhumations were found. By the end of the excavations, one skeleton (Figure 7, Figure 2) with missing cervical vertebrae and skull was investigated, documented (drawn, surveyed and photographed) and removed as a whole. The skeleton was laid on the remains of a probably older stone structure and had no grave goods, except that a fragment of a ceramic vessel was identified at the place where the skull was supposed to be.

The second skeleton, consisting of parts of the spinal column and femur was left *in situ* for the next excavation season. In the continuation of work in room 8, fragmented human bones (fe-

mur and metatarsals) were also identified, randomly scattered across the area.

Along the wall of the A-D profile of the room 8, there is an area of yellow compacted soil 0.80m wide (approximately rectangular in shape), while the northern profile of the “medieval” wall has an area of 1.30 x 0.35m, which probably represents the ‘negative’ of the wall of which only a stone remained. A layer of stone and mortar is probably added to it, most probably a sub-structure of the floor, which was intersected by a layer of darker soil. The later could be the remains of the pit of another burial.

Conclusion

Based on the geophysical research of 10,000 m² and the processing of the data generated from the study, it is clear that in all the investigated areas of Kastel fortress numerous remains of different buildings or features should be expected below the surface. The lack of information from

⁵ Please note that this is not a classical surface layer, because it is a continuation of the research discontinued in 1988.

Drawing 2 Remains of the skeleton documented in 2019 (By Bojan Popovic, architect).

the cadastre of underground installations as well as previous archaeological research has conditioned the interpretation of the results, which is for the time being limited only to the separation of geometrically regular anomalies shown in Figure 5, and which should be considered when planning future research or performing any other work. Based on the results from Courtyard II site, where the current revision archaeological research is in progress, a large number of line anomalies are visible in the exploration field A (Figure 5), extending at depths of 0.30 m to 1.70 m. Most of these anomalies can be assumed, on the basis of geometry, to correspond to underground installations (red dashed lines). The remaining anomalies (yellow solid lines) can be assumed to correspond to parts of features below the ground surface. A zone with elevated electromagnetic wave amplitudes is observed in the southeast corner of researched field A which may correspond to the presence of a larger amount of

the construction waste and other constructing material. A circular anomaly stands out at the depth of about 1.70 m in the northern part of the researched area, which could be appropriate for a pit or burial. The remaining line anomalies within this investigated field possibly correspond to parts of buildings below the ground surface.

As for the continuation of the archaeological work, during the next phase it is planned to complete the excavation in the northwest part of the building at the Courtyard II site. In accordance with the above geophysical survey results, it is planned to extend the excavation to the west, which implies the removal of the existing fence and asphalt access to the summer theatre space as well as providing an alternative route to the same. At the moment, the preparation of the plan and the plan of conservation and restoration works of the existing and future foundations are in progress, in cooperation with the Republic Institute for the Protection of the Cul-

tural, Historical and Natural Heritage of Republic of Srpska. All archaeological works so far are co-financed by the City of Banja Luka through public calls for projects of cultural and artistic creativity co-financing. As much as it was capable of supporting this, for the last two years the City of Banja Luka provided finances for the reconstruction and reconstruction of the walls of Kastel fortress, as well parts of the entrance tower have been reconstructed so far as well as the southern ramparts of the fort, and work is continuing into the current year.

Povzetek

Konec leta 2018 so se začele priprave na nadaljevanje raziskav na trdnjavi Kastel v Banji Luki ter se končno začele leta 2019. Prva faza je vključevala geofizični radarski posnetek 10.000 m² ter obdelavo pridobljenih podatkov. Rezultati so na vsem raziskovanem območju pokazali jasne znake, da je pod površjem pričakovati različne arheološke strukture. Pomanjkanje informacij iz katastra podzemnih vodov in predhodnih arheoloških izkopavanj je pogojevalo razlago pridobljenih podatkov. Pridobljene podatke smo omejili na izolacijo geometrično pravih nepravilnosti, ki jih je treba upoštevati pri načrtovanju prihodnjih raziskav ali izvajanju del katere koli vrste.

Vzporedno z geofizičnimi raziskavami smo začeli čiščenje arheološkega najdišča na Dvorišču II znotraj zidov okopa. Gre za nadaljevanje izkopavanj kompleksa stavb iz poznoantičnega (?) in srednjeveškega (?) obdobja, ki so jih leta 1988 ustavili. Od tedaj je bilo najdišče zapušče-no in prepuščeno propadanju. Čiščenje je potekalo po že opredeljenih prostorih, ki smo jih označili z arabskimi številkami 1 do 8, ter se začelo v severozahodnem delu in potekalo proti jugu. Po odstranitvi vegetacijske plasti debeline od 0,20 do 0,50 m smo odprli dva kontrolna jarka za določitev globine temeljev zidov vsake stavbe. Dela so se nadaljevala v zahodnem delu stavbe, razdeljenem na tri mikrolokacije, kjer je bila odstranjena tudi plast debeline od 0,10 do 0,30 m. Poleg številnih nedavnih najdb ter živalskih kosti, keramičnih fragmentov in kamnitih prodnikov sta bili v prostoru 9 vzdolž zahodnega profila A-D odkriti dve človeški okostji. Do konca raziskav je bilo eno okostje v celoti očiščeno, dokumentirano in odstranjeno, drugo pa je ostalo za nadaljevanje

raziskav. Na zahodnem delu najdišča je bila odkrita površina, ki najverjetneje predstavlja negativ zidu, na katero se nadaljuje plast s kamni in malto. Najverjetneje gre za podkonstrukcijo poda, ki jo seka plast temnejše zemlje, kar kaže na možnost pokopa. Najverjetneje gre za objekt, ki so ga poškodovali kasnejši vkopi.

V naslednji fazi se v skladu z rezultati geofizičnih raziskav načrtuje zaključek izkopavanj na severozahodnem delu stavbe na Dvorišču II. Poteka pa tudi izdelava načrta konservatorsko-restavratskih del na temeljih, kot tudi predstavitev celotnega najdišča.

Summary

At the end of 2018 preparations began to continue the excavations at the Kastel fortress site in Banja Luka, which eventually started in 2019. The first phase of the work involved geophysical radar recording of 10,000 m² as well as the processing of the obtained data, which stated that in all the researched area there are clear indications, that different archaeological objects should be expected below the surface. The lack of information from the cadastre of underground installations and previous archaeological excavations has conditioned the interpretation of the obtained data. We limited the obtained data on isolation of geometrically correct anomalies, which should be taken into account when planning the future research or performing works of any type.

In parallel with the geophysical research, we began cleaning of archaeological site in the Courtyard II within the walls of the rampart. It is considered as the continuation of the excavations of the Late-antique (?) and Medieval (?) complex of buildings, which were discontinued in 1988 since the site was abandoned and left to chance. Cleaning was carried out according to the already defined rooms, which we marked with Arabic numerals 1 to 8, moving from the northwestern room towards the initial south. After removal of the vegetation layer from 0.20 to 0.50 m of the newly formed deposition layer, two control trenches were opened to determine the depth of the foundation zone of the wall from each of the objects. The work continued in the western part of the building divided the three micro-sites where a layer of 0.10–0.30 m was also removed. In addition to a number of recent findings, as well as animal bones, ceramic fragments and stone pebbles, two human skeletons were identified in room 9 along the western A-D

profile. By the end of the excavation period, one skeleton was fully cleaned, documented and removed from the site while the other was left for next excavation season. In the western part of the site, the surface that most likely represents the negative of the wall was noted to which the layer of stone and mortar is continued. Most likely it is a substructure of the floor intersected by a layer of darker earth, which gives the possibility of burial. As a next phase, the completion of excavations in the northwestern part of the building at the Courtyard II is planned, in accordance with the results of geophysical research, and a plan of conservation and restoration works of the foundation is underway, as well as the presentation of the entire site.

References

- Bojanovski, I. 1977. »Bosanska Posavina u antici u svjetlu novih istraživanja.« U *Antički gradovi i naselja u južnoj Panoniji i graničnim područjima*, ur. B. Vikić Belančić, 147–54. Beograd; Varaždin: Antička sekcija SADJ – Hrvatsko arheološko društvo – Gradski muzej u Varaždinu.
- Čremošnik, I. 1972. »Kastel, Banja Luka – gradina sa slojevima od praistorije do danas.« *Arheološki pregled* 14: 133–34.
- Čremošnik, I. 1973. »Otkriveno slovensko gradinsko naselje u Kastelu u Banja Luci.« U *Zbornik krajiških muzeja V*, 193–95. Banja Luka.
- Graljuk, B. 1980. »Pećine – Klačnice – Banja Luka, Paleolitska stanica.« *Arheološki pregled* 21: 9–15
- Graljuk B., 1983. »Novija arheološka otkrića i ispitivanja na području Banja Luke i okolice.« U *Zbornik I, Arheološka problematika Zapadne Bosne*, 23–40. Sarajevo: Arheološko društvo Bosne i Hercegovine.
- Graljuk, B. 1986. »Banja Luka/Kastel.« U *Arheološki pregled (za 1985. godinu)*, 136–37. Ljubljana.
- Graljuk, B. 1988. *10 godina arheoloških istraživanja područja Banjaluke i okoline 1978–1988*, katalog izložbe. Banja Luka.
- Husedžinović, S. 2005. *Dokumenti opstanka*. Zenica: Muzej grada Zenica.
- Patsch, C. 1895. »Epigrafski nagodaji iz godine 1985.« *Glasnik Zemaljskog muzeja VII*, 1895, 573–86; 1895a, 574–77.
- Škarić, V. 1924. »Banja Luka i njena okolina u davnini.« *Otadžbina*, 1924, br. 31–33, 2; 3; 2.
- Ševo, Lj. 1996. *Banjolučka tvrđava Kastel, istorijski pregled i ocjena postojećeg stanja*, 1996, 69–80.
- Žeravica, L. 1973. »Kastel – Banja Luka, kompleksno utvrđenje.« *Arheološki pregled* 15: 112–13.
- Žeravica, L. 1974. »Kastel – Banja Luka, višeslojni naselje unutar turskog utvrđenja.« *Arheološki pregled* 16: 129.
- Žeravica, Z. 1983. »Ostaci badenskog naselja na Kastelu u Banjoj Luci.« U *Zbornik Arheološkog društva BiH I*, 41–53, Sarajevo: Arheološko društvo Bosne i Hercegovine.
- Žeravica, Z., in L. Žeravica. 1984. »Arheološka istraživanja na Kastelu u Banjaluci.« *Naše starine XVI–XVII*: 19–45.

Two stelae from the Egyptian Museum CG: 22018, 22050

Mohamed Rihan
Egypt Ministry of Tourism and Antiquities, Egypt
xrehanx@gmail.com

Gre za objavo dveh stel vrhunske kakovosti, GG 22018 in GG 22050, iz egipčanskega muzeja v Kairu, ki sta bili najdeni v družinski grobnici nekropole El-Hassaia blizu Edfuja. Grob, izklesan iz peščenjaka, z napisi in upodobitvami princa Edfuja prispeva pomemben spomenik k mnogim dosedanjim informacijam o ideoloških in organizacijskih strukturah družbe, znanih iz izredno pomembnega obdobja šestindvajsete dinastije. Eden prinčevih nazivov je bil poveljnik čet v Edfuju. Ti dve steli, ena podarjena s strani njegovega sina in druga s strani njegove matere, opisujeta in razlagata dve generaciji njegove družine z nadaljnjimi člani gospodinjstva, ki so bili eni izmed najpomembnejših uradnikov egipčanskega kraljevega dvora poznega obdobja.

Cljučne besede: stele, nekropola El-Hassaia, pozno obdobje, vojaški nazivi, egipčanski muzej v Kairu

This is the publication of two high quality stelae, GG 22018 and GG 22050, from the Egyptian museum in Cairo, which were found in a family tomb at the El-Hassaia necropolis near Edfu. The tomb cut out from sandstone with inscriptions and depictions of the prince of Edfu adds an important monument to the vast number of acquired information about ideological and organizational structures of the society, known from the very important timespan of the twenty-sixths Dynasty. One of his titles was the Commander of troops in Edfu. This two stelae, one offered by his son and the other one of his mother, describe and explain two generations of his family, with further household members were the most important officials in the Late Period at the Egyptian royal court.

Key words: Stelae, El-Hassaia necropolis, Late Period, Military Titles, Egyptian Museum in Cairo

Description

G 22018 is a round top stela with carved decoration and inscription, delimited by an incised border line. The stela made of sandstone, measuring 729 x 406 mm, has a lunette (A), below the lunette, there are two registers of roughly equal size; (B) the main field shows the standing owner of the stela on the right, on the opposite side are depicted six gods' figures, (C) consists of 10 horizontal lines of text.

Lunette (A)

The lunette is decorated with a winged sun-disk from which descend on each side an uraeus. To the left and right sides of the winged sun-disk there are respectively two jackals recumbent on the sky-sign separates in a straight line and symmetrically arranged, both with a uraeus on their forehead.

Main inscription (B)

In this register, which is higher than the following one, an incised human figure, which exhibits greater detail. On the right side is depicted a

standing woman (*Ht-hr-ii-ti*) (Kamal 1904–1905, 19–20, II, Pl. VII) in walking pose and facing left. Her very thin right arm is raised forward, with straightened hand and thumb upward, in the gesture of recitation. Her left arm hangs straight down holding a piece of cloth. She wears a tripartite wig, which leaves her ear uncovered, and no details of her dress are indicated. In front of *Ht-hr-ii-ti* is a table of offerings with four elongated loaves depicted upright. On the top of the table is the representation of meat, a flower bouquet and a tray with four sealed jars of unguent (two cylindrical *mrht*-type on the sides, two convex at the center).

Opposite to *Ht-hr-ii-ti* and in front of the offering table stand, there are a six figure of gods, the first god is Osiris¹, the great god, lord of the Abydos city and Foremost of the Westerners, standing and facing right as a mummified king with green skin, wearing the *hdt* (the white crown) flanked with two long feathers. His both hands are clenched against his chest, clutching the heqa-scepter and the nekhakha-flail². After Osiris there are five gods, all facing right in walking posture. Their left arms are raised forward, with straightened hand and thumb upward, their right arms hanging straight down and holding the ankh symbol of life. The gods from right to left are Isis, Horus, Nephthys, Thot and Anubis.

The hieroglyphic text begins directly below this scene without any separating line. The texts composed of 10 horizontal lines in sunken relief running from right to left.

(1) An offering that the king gives and Osiris, Foremost of the westerners, the great god, The lord to the ennead lord of *Shn-rhyt* (El-Hassaia necropolis), (2) to the westerners, and to the east-

erners who are in the necropolis, may you lift up the woman to the creator of her body, (3) may those who carry their masters and those who carry their mistresses hide her mummy in the west, (4) may those four mourners for Re lift up the Ba of the Known one to heaven, (5) may the four bearers of offerings, the inert gods and praised gods who are upon her throne heal her body, (6) O Gods of the caverns, gods of the great shrine, the crossing-gods, protection-gods and gods of the hall of the two justices, (7) may you give a beautiful burial on the necropolis of the west of Edfu to the beautiful famous and beneficial lady and may you cause to be live the generations (8) of the wife of the commander of army, the great prince in Upper Egypt, and may make the children useful to her, (and) her equal does not exist, (9) Hathor-iy-ti daughter of the overseer of balance Iours vindicated, she who was born of the Lady of the house Ima vindicated, (10) her house will remain, her offering will be in its place and her children will turn back in front her upon the earth forever.

Textual note

1: *hnt-imntty ntr-^c3 nb-t3-wr-psd.t nb.w-Shn-rhyt*. The Foremost of the westerners, the great god (Erman and Grapow 1926–1961, III, 468.14 - 469.18, ONB 535, Anm. 345), and the lord of the Ennead (a group of nine deities) the lords of *Shn-rhyt* Edfu³. The combination of epithets for Osiris is uncommon. However, (Yoyotte 1969, 134.), it seems, that in this time he was the only attested lord of the cemeteries of Edfu.

2: *Imntyw* and *ʿBbttyw*. This two epithets are for Osiris too, *Imntyw* refers to the dead buried in the necropolis on the west bank of the Nile⁴, while *ʿBbttyw* “the Easterners” refer-

1 Osiris was the judge of the dead and the underworld agency that granted all life see Redford 2003, 302–307, Berkley 2003., and the “Lord of Silence” see Wilson 1951, 302. The Kings of Egypt were associated with Osiris in death – as Osiris rose from the dead so they would be in union with him, and inherit eternal life. Through the hope of new life after death, Osiris was widely worshipped until the decline of ancient Egyptian religion during the rise of Christianity in the Roman Empire see Bury 1958, 371.

2 He is identified as Osiris-Khentyamentiu, the great god, Lord of Eternity.

3 It is one of many different names of the necropolis of Edfou in the Late Period until the Greco-Roman Period in Egypt, now it's Nag^c el-Hassaia about 2 km north-west of Gabel es-Sirag ج ارس لا لاج, this name appeared in the Middle Kingdom and continued to the Greco-Roman Period; it means “Hathor is coming” Ranke 1935, 235. The necropolis remained in use until the Greco-Roman Period. The word *rxyt* may refer to public use of the necropolis as this the word is used as a general term for the Egyptian people.

4 For more of this formal see Sethe 1908–1922, Pyr. 1588c, 1593b, 1598a, 1603b. Goyon 1972, 277; Leitz 2002a, I, 360; Moret 1902, 144–45; Leitz 2002a, I, 360–61; and Sethe 1908–1922, Pyr. 1588c, 1593b, 1598a, 1603b, Wilson 1997, 77.

(1)		<i>htp-di-nsw n Wsir hnt-imntt ntr-3 nb-T3-wrps-dt nb-Shn-rhyt</i>
(2)		<i>Imntyw-i3btyw hnt s3t s r tn st hr wtt dt.s</i>
(1)		<i>F3w-hryw.sn f3w-hryw.sn hr thn s h.s m imntt</i>
(4)		<i>fdwt n nnt h3ywt hr R c s r b3 n rht r nnt</i>
(5)		<i>fdw-hryw-3wt nnyw hfyw hr bhd.s swd3 ht.s</i>
(6)		<i>ntrw-krtyw ntrw-3yt ntrw-mhnt ntrw-gs-dpt ntrw-wsht m3 c ty</i>
(7)		<i>di.tn krst nfrt hr s3t imntt Bhd n st nfrt rht mnht s c nh d3mw</i>
(8)		<i>hnt n imy-r m s c sn-nsw wr m T3-sm c 3h msw n.s n wn mitt.s</i>
(9)		<i>Ht-hr-ii.ti m3 c -hrw s3t n imy-r mh3t Twwrs m3 c -hrw ms(t) n nbt-pr Im3 m3 c -hrw</i>
(10)		<i>pr.s mn.ti ht.s m st.s msw.s wdb m-ht.s hr tp t3 dt</i>

ring to the living on the east bank of the Nile. (Hornung 1971, 118–19; Leitz 2002a, I, 105.) In the Old Kingdom, the IAbtyw are mentioned in the *htp-di-nsw* formulae, they, together with the *Imntyw* help the deceased to ascend to his creator and adore the solar god while he is in his bark (Goyon 1972a, 277).

(c)- *iw wdn n.sn c tp-t3. an offering for them of vase upon earth.* These gods are those of the 8th cavern (Budge 1898, 422 ff.) from the chapter 168 of the Book of the dead⁵. This chapter is called the “Chapter of the offerings” (Goyon 1972a, 72, 120 Nr. 320.). It is a part of the book called “The gods of caverns in the mysterious Netherworld” and starts with “Rise up of Osiris, soul of Re, that gave back your form, and Rise up, those in the sanctuary, Re will lead you toward your boat. And Rise up Osiris, whose heart beats no more, and who praises Re and Rise up

Amon, whose body is hidden, (the eldest son of Re). And Rise up Osiris! Re offers you his hands and Ptah protects you. And Rise up Osiris, your two sisters Isis and Nephtys prostrate themselves before you. Rise up, the one whose mysteries are hidden; who illuminates the Douat with the light of his eyes. Rise up Orion, master of life! Your son Horus gives you his scepter Djam. Rise up child Khepri, the offspring of Nout and Re. Rise up Thou rich in adornments! Temples contain your hidden picture. Rise up eldest of elders, the great, victorious Osiris! Maat is with you; Isis is your protection. Rise up, god of many forms! The earth has your image and your mummy, and the sky is filled with your divine soulstar. Rise up, O Eternal One who surrounds the earth ... All beings are cradled in your arms.” (Goyon 1972, 120, Nr. 320; Petosiris II, 175). For the Chapter 168 see: Barguet 1976, 242–46; Budge 1898, 422 ff.; Naville 1886, Pl. CLXXXVII–CLXXIX.

On papyri such as the Brooklyn Museum Papyrus 47.218.50, these gods are also called “the gods of the 8th cavern, savior(s) sound of judgment, distinguishing truth from falsehood” (Allen 1974, 162.), and most of those gods of the 8th

⁵ This ‘Chapter of Offerings’ has been numbered Chapter 168, but forms a separate composition not found on ‘Going out by day’ manuscripts: it presents a litany of offerings to deities of particular caverns, and the composition is found on a papyrus from the tomb of king Amenhotep II, perhaps contemporary with his reign see Goyon 1972, [Brooklyn Museum Papyrus 47.218.50] 120, Nr. 320, as well as on other manuscript sources and inscriptions from the Ramesside Period to the Ptolemaic Period see Budge 1898, 422 ff., see also Piankoff 1974, Pl. 19; Faulkner 1958, 22.

cavern consist of groups of four deities (Goyon, 1972, Pl. XIII A.).

A short notice about every group of those gods:

- (I) *F3w-hryw.sn* “those who bear their masters” consist of four persons, each bearing another person on his shoulder⁶. They are sometimes represented as one person carrying a child on his shoulder and with the number four written beside him (Allen 1974, 162, Nr. 172, a, S 1.). The role of these gods is described in the Book of the dead “the bearers of their masters to the sky at the prow of the bark of Re” (Budge 1898, 423.), so the deceased wishes that they bear him to the sky to accompany the god Re at his rising and his setting “may they let Osiris (= the Dead) see Re at his rising” (Allen 1974, 162, 168, S 1.).
- (II) *F3w-hryw.sn* “the bearers who bear those who are under them” they are represented at the Osireion of Abydos as a group of four persons, everyone bearing on his shoulder a woman, the text describe them as (Murray 1904, Pl. V.) “those who bear their mistresses” (literally the bearers of those who are under them). The job of the *F3w-hryw.sn* and *F3w-hryw.sn* are to hide the body of the deceased in the necropolis (Leitz 2002b, III, 190.) as stated in the present text *thn s^ch.s*. In the Book of the dead they play the same role as the *F3w-hryw.sn* (Allen 1974, 168.).
- (III) *fdwt nn h3ytw* “those four mourners” the Greco-Roman word *h3ytw* refers to Isis and Nephthys, who mourn for their brother Osiris (Wilson 1997, 611.). The word is usually determined by the two sisters as mourners (Goyon 1972a, 75; Barguet 1976, 243.). Sometimes four goddesses are

6 The same group also appeared on the sarcophagi of the Late Period such as the sarcophagus of see Maspero 1914, CG 29301, 43; Murray 1904, 3.

shown instead of two; the four goddesses are Isis, Nephthys, Nut and Tefnut (Cauville 1997, 292, 9–12, Pl. 154.). In the chapels of Osiris in the temple of Dendara the number of these goddesses increased to eight (Cauville 1997, 213, 5, Pl. 102.). Those gods represented as a woman (or four women) leaning forward, with hands raised to falling lock of hair (Allen, 162, a 3, 168, a 3.). Their job as mentioned here is to lift up the Ba (or the body) of the deceased to heaven to accompany the solar god (Leitz 2002d, V, 9–10.), as well as “they give bread to Osiris (N)” (Allen 1974, 164.) and they “put Osiris (N) with the followers of Re, the gods, lords of the west”.

- (IV) *fdwt hryw-3wt* “the possessors of food offerings” (Murray 1904, 4.) or “the bearers of the offerings” in the Osireion of Abydos this title describes a group of three persons carrying the offerings (Murray 1904, Pl. V.), they are represented as two gods and two goddesses raising their hands holding the bread and beside them was written the number four⁸, it is mentioned that “the four bearers of offerings give the offerings to the gods” (Cauville 1997, 292, 14.), as well as they let Osiris (= the Dead) be like in the Netherworld.⁹
- (V) *Nnyw* the fatigued (Hassan 1944, 314.), in the coffin texts (Faulkner 1962, 134.) they are used as epithet for some gods such as Osiris, Ptah and the sun god (Leitz 2002c, IV, 249.). In the coffin texts the word is written in different forms such as (De Buck 1956, VI, 37n.), (De Buck 1961, VII, 150b.) and (De Buck 1956, VI, 261e.), the last determinative of the word is that the one survived as the Greco-Roman Period, in addition to that of the mummy hence the word *Nnyw*

7 See Goyon 1972, 75; Barguet 1976, 243.

8 Leitz 2002c, IV, 41; Murray 1904, Pl. V. On the sarcophagus of they appeared with another group of deities called see Maspero 1914, 54.

9 For more see Allen 1974, 164.

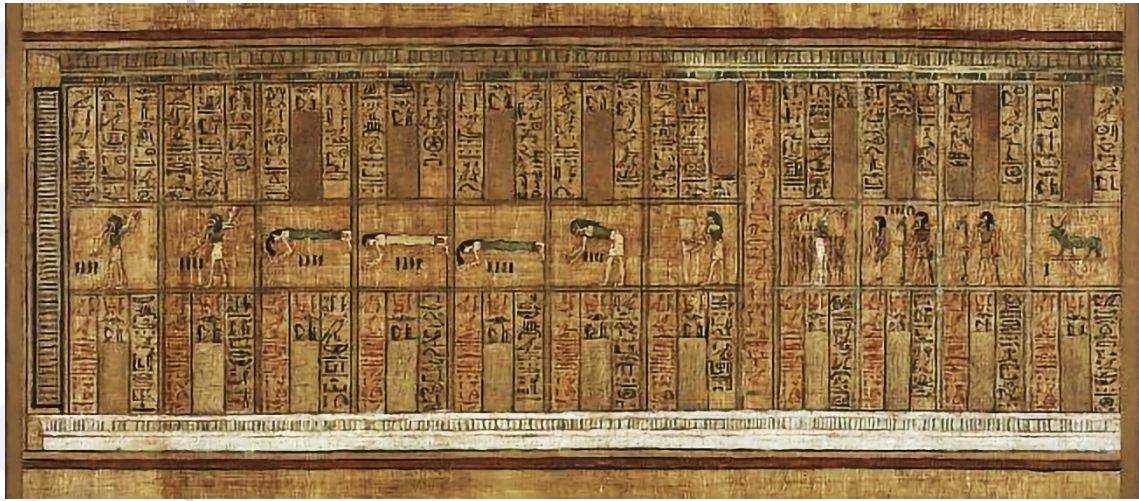

Figure 1 The Vignette of the Chapter 168 A, B and D of the Book of the dead (Barguet 1967, 242.)

became to give the meaning “the dead ones” (Cauville 1997, 202.), we find also the four Nnyw represented as four ladies, all of them sitting on a bed (Cauville 1997, Pl. 94.). Their role according the Book of the dead “*may they put friendliness toward Osiris (N) in the broad hall of the two truths*” (Allen 1974, 164.).

(VI) 𓆎𓆏𓆐 *hf3w* “the gods of reverence” the word derives from the verb 𓆎𓆏 Hf(A) “to praise, to revere” (Wilson 1997, 641.). They are four deities (Leitz 2002d, V, 130.)¹⁰ appearing in the 8th cavern at the Chapter 168 of the Book of the dead¹¹.

6: 𓆎𓆏𓆐 *ntrw krtj* expression referring to the inhabitants of the different (Maspero 1914, 43, 54) zones called *qrrt* (Nagel 1929, 43, 21.). Goyon translated the term as “the gods of the caverns” (Goyon 1972a, 277.) referring to the *kr-*

¹⁰ See Book of the Dead, Chapter 175 (in pBM EA10470); cf. e.g. [Faulkner and Golet 1998, Pl. 29, Cols 16–19]: *iw.k r h h n h h (n) h c w n h h*: [...] *iw.i grt r hd(i) irt n.i nbt; iw t3 pn r iy m Nwn, m h f w h w, mi tp.f-c; ink zp hn c Wsir; ir.n.i hprw.i m [...] hf3w, nn rh.zn rmt, nn m33.zn ntrw*. On another similar passage from the Coffin Texts, see De Buck 1961, VII, 1130, §§ 461c–471g; De Buck 1935–1961, II, 80, §§ 27d–43h. For an analysis, see: Maravelia 2012, 103–1, see also Maspero 1914, 43.

¹¹ In the Book of the dead there is a very characteristic and interesting eschatological passage, where the supreme solar creator, the primeval god Ra-Itum predicts the catastrophic end of the Universe, which will destroy every god and every human on his own, see Barguet 1976, 243. see also Budge 1898, 422, 424; Naville 1886, 185.

rt-caverns in the chapter 168 A-B in the Book of the dead¹² and the Books of afterlife in New kingdom (Murray 1904, Pl. V.; Leitz 2002, VII, 223–24.). They appear in caverns, which look like the boxes, their job was to accompany Re-Osiris who judges the *bas* (Goyon 1976, 169.), they are the inhabitants of the caverns (*qrrt*) of the Netherworld (*dw3t*) and protect them, and they guide the deceased through the Netherworld and lead him to the good road in the west (Herbin 1994, I, 21, VIII, 23–24.).

6: 𓆎𓆏𓆐 *ntrw-c3yt* “the gods of the shrine” (Leitz 2002c, IV, 477.) are mentioned among the gods who give the deceased a beautiful burial at the necropolis of Edfu (Kamal 1904–1905, CG 22018, 19.). The word *aAyt* refers either to the whole or part of a temple building (Wilson 1997, 135; Daumas 1958, 228, Nr. 5.).

6: 𓆎𓆏𓆐 *ntrw-mhnt* “the gods of crossing”, are a group of deities who appeared in the Greco-Roman Period (Leitz 2002c, IV, 494.), they were probably responsible for crossing or passing the deceased through the rivers in the afterworld, so the word sometimes determined with the sign 𓆎 ¹³.

¹² See in Barguet 1976, 242–46; Budge 1898, 422 ff.; Naville 1886, Pl. CLXXXVII–CLXXIX; Faulkner, 1985, 162–66.

¹³ See in Kamal 1904–1905, CG 22049.

6: $\overline{\text{𓂏}} \text{ ntrw-gs-dpt}$ “the gods of protection” are considered a group of the 77 gods of pharbatos and the gods who give the deceased a beautiful burial at the necropolis of Edfu (Leitz 2002c, IV, 549.). They are also mentioned as gods of protection who protect their master Horus (Leitz 2002, VII, 32,17.) and Re (Leitz 2002d, V, 197, 10.).

6: $\overline{\text{𓂏}} \text{ ntrw-wsh-t-m}^3 \text{ ty}$ “the gods of the hall of dual justices” (Leitz 2002c, IV, 482; VIII, 23–24.), this expression refers to the 42 judges of the court of Osiris (Goyon 1972a, 247, Nr. 2.). They appeared in the chapter 186A-B of the Book of the dead (Faulkner 1985, 162–66; Cauville 1997, 145.).

7: $\overline{\text{𓂏}} \text{ d}^3 \text{ mw}$ refers either to a group of young men or children, or to “rising generations” of people (Wilson 1997, 1219; Faulkner 1953, 40–41). In another stela (CG 22021) from the same province the word means “the generations” (Kamal 1904–1905, CG 22021, 22.).

2- Stela CG 22050 of $P3\text{-}\overline{\text{𓂏}}w$ (Ranke 1935, I, 111.) son of $P3\text{-}mn\overline{\text{h}}$ (Ranke 1935, I, 108.) and the lady of the House $Ht\text{-}hr\text{-}ii\text{-}ti$ (Daresy 1895, 116–117, CXXXI.) found in the same tomb as the previous stela, it is a round top stela too with carved decoration and inscription, delimited by an incised border line. The stela of sandstone, measuring 789 x 417 mm, the stela has a lunette (A) Below the lunette, there are two registers of roughly equal size. (B) the main field shows the laying owner of the stela on the in the center of the register. Around him are seven figures of gods. (C) consists of 10 horizontal lines of text.

Lunette (A)

The lunette is decorated as the previous stela with a winged sun-disk from which descend on each a uraeus. To the left and right sides of the winged sun-disk there are respectively the jackals recumbent on the sky-sign separates in a straight line and symmetrically arranged, both with a uraeus on their forehead.

Main inscription (B)

In this register is higher than the following one, in the center of the register shows $P3\text{-}\overline{\text{𓂏}}w$ the owner of the stela laying as the mummy form of Osiris on a bed which has leonine legs and head, and next to $P3\text{-}\overline{\text{𓂏}}w$ the god Anubis in walking pose and facing right. He wears a flaring kilt projecting from below the stomach and reaching down to a point just below his knees. And he making the preserve (a body) by embalming the deceased and wrapping it in cloth. His right arm hangs down and his right hand touching the body of the deceased $P3\text{-}\overline{\text{𓂏}}w$. Anubis’s left arm is raised forward, with straightened hand and thumb upward, and holds a vase with oil¹⁴.

On the left sits of the bed is the goddess Isis in walking pose and facing left. Her left arm is raised forward, with straightened hand and thumb upward, in the gesture of recitation. Her right arm hangs straight down. She wears a tripartite wig, which leaves her ear uncovered, and no details of her dress are indicated. Behind her two sons of Horus are Imsety and Duamutef (Taylor 2018, 201 ff.)¹⁵. Opposite to Isis, on the

14 Anubis was a protector of graves and cemeteries. Several epithets attached to his name in Egyptian texts and inscriptions referred to that role. Khenty-imentiu, which means “foremost of the westerners” and was also the name of a different canine funerary god, alluded to his protecting function, because the dead were usually buried on the west bank of the Nile (Hart 1986, 23–24.). He took other names in connection with his funerary role, such as $\overline{\text{tpy-dw.f}}$ “He who is upon his mountain” (i.e. keeping guard over tombs from above) and $\overline{\text{nb-t3-dsr}}$ “Lord of the sacred land”, which designates him as a god of the desert necropolis. (Vischak 2014, 27, 135; Hart 1986, 23–24; Wilkinson 2003, 188–90.). The papyrus Jumilhac recounts another tale where Anubis protected the body of Osiris from Set. Set attempted to attack the body of Osiris by transforming himself into a leopard. Anubis stopped and subdued Set, however, and he branded Set’s skin with a hot iron rod. Anubis then flayed Set and wore his skin as a warning against evil-doers who would desecrate the tombs of the dead. (Armour 2001) Priests who attended to the dead wore leopard skin in order to commemorate Anubis’ victory over Set. The legend of Anubis branding the hide of Set in leopard form was used to explain how the leopard got its spots (Zandee 1960, 255.). Embalmer $\overline{\text{3s jmy-wt}}$ “He who is in the place of embalming”, Anubis was associated with mummification. He was also called $\overline{\text{nty z-nr}}$ “He who presides over the god’s booth”, in which “booth” could refer either to the place where embalming was carried out or the pharaoh’s burial chamber (Hart 1986, 23–24; Wilkinson 2003, 188–90.).

15 This two sons of Horus are Imsety, in the form of a human, representing the South, who protected the liver of the deceased, protected by his mother Isis, and Duamutef, in the form of a jackal,

(1)		<i>h̄tp-d̄i-nsw n Wsir h̄nt-̄imntt psdt h̄nt Sh̄n-r̄hyt</i>
(2)		<i>̄Imntyw i3btyw h̄nt st3t s̄r.tn h̄rd h̄r wtt dt.f</i>
(3)		<i>f3w-h̄ryw.sn h̄r th̄n s̄st3 n nb-s̄sr̄ i mi-tw sb̄ht (̄imntt)</i>
(4)		<i>fdw nn nt h̄3ywt h̄r R̄c s̄r b3 n 3h̄r nnt</i>
(5)		<i>[ir].tn h̄tp b3 n Wsir i my-r m̄s̄c wr wsr.ti smr w̄c ty</i>
(6)		<i>imy-r ssmwt kn m skyt idnw tpy n hm.f</i>
(7)		<i>ir sh̄rw.f m-̄c rsy hm-n̄tr h̄mt-nw hm-n̄tr sn-nw hm-n̄tr n Wsir hm-n̄tr n ̄Imn</i>
(8)		<i>hm-n̄tr n Hr-sm3-t3wy p3 h̄rd s3 Ht-h̄r hm-n̄tr n Mn hm-n̄tr n Hr Bhdty n̄tr c3</i>
(9)		<i>nb pt nb Msn sn-nsw P3-̄Šw m3̄c-h̄rw s3 n mi-nn P3-mnh̄ s3 n mi-nn P3-̄Šw</i>
(10)		<i>m3̄c-h̄rw h̄r Wsir rn n mwt.f Ht-h̄r-̄īi.ti m3̄c-h̄rw dt</i>

right sits of the bed is the goddess Nephthys in walking pose as Isis but she facing right and behind her two sons of Horus, Hapi and Qebeh-senuf (Aufderheider 2003, 237)¹⁶.

Written register (C)

The hieroglyphic text directly begins below this scene without any separating line. The texts composed of 10 horizontal lines in sunken relief running from right to left.

(1) An offering that the king gives and Osiris the foremost of the westerners, to the ennead in front of *Sh̄n-r̄hyt* (El-Hassaia), (2) to the Westerners and to the Easterners who are in the necropolis, may you lift up the child to the creator of his body, (3) may those who carry their masters hide the secret form of the lord of linen through the portal (of the west), (4) may those mourners upon Re lift up the ba of the beneficent to heaven, (5) may you make satisfying the

representing the East and protected the stomach of the deceased, protected by Neith.

¹⁶ This two sons of Horus are Hapi, in the form of a baboon, representing the North, who protected the lungs of the deceased, protected by his mother Nephthys, and Qebeh-senuf, in the form of a hawk, who was representing the West and protected the intestines of the deceased, protected by Serket.

ba of Osiris, the great commander of the army (= the general), the strong one, the unique courtier, (6) the overseer of the horses (cavalry), the strong in the battle, the first deputy of his majesty (7) who made his plans in the south, the priest of the third Philae, the priest of the second Philae, and the priest of Osiris, the priest of Amon, (8) the priest of Harsomtous son of Hathor, the priest of Min, the priest of Horus of Behdet, the great god, (9) lord of the sky, lord of Edfu, the royal brother Pa-shu the justified, son of the same-titled Pa-menkh son of the same-titled Pa-shu (10) the justified before Osiris, his mother name is Hathor-iy-ti the justified forever.

Textual notes

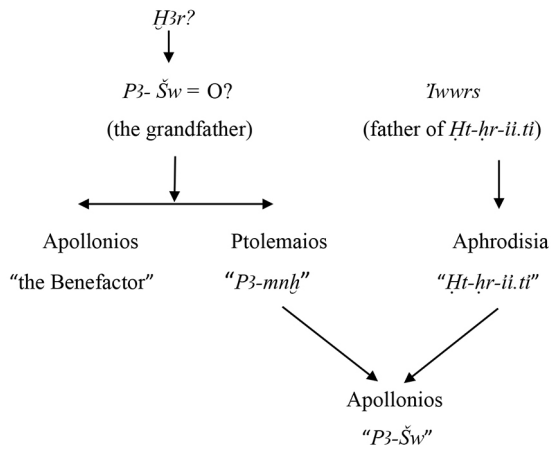
4: *h3yty*. The group of signs is difficult to interpret. A reading would seem to be the only possibility. It is quite extraordinary that as many as three reporters should be attested on one stela. As *P3-̄Šw* worked for the palace guard, he must have had regular contact with people reporting matters from

the inner court circles to the outside world (“rod). For the title ‘reporter’¹⁷.

5: *imy-r ssmwt* “overseer of the horses” or “the commander of the cavalry”, appeared in dynasty 18 as (Erman and Grapow 1926–1961, IV, 276, 18–20, Hannig 2006, 825.), the person bearing this title was responsible of the administration of the chariotary and accountable directly to the king (Al-Ayedi 2006, 114–15.), it is a civil job more than a military job, the king was given it as an honorary title to the high retired officers (Helck 1939, 59–62.).

6: *idnw* “deputy” (De Meulenaere 1993, 135–36, 47.) this word was used firstly as a verb *idn* “serve instead of, replace” from the Middle kingdom onwards (Erman and Grapow 1926–1961, I, 154, 1–5; Faulkner 1953, 35.), *idnw* is equal the Wakel in Arabic (Wild 1954, 182.), meaning literally “representative”, but it appeared in the title *idnw n p3 mšc* “lieutenant-commander of the army” who commands under *imy-r mšc*, the persons who bear the title *idnw* of the army were very high-ranking officers. The *idnw* “deputy” was an administrator rather than an active soldier, yet higher in the military hierarchy was the lieutenant-commander, such as in our stela where the word *idnw* also indicates the deputy of the civil officials (Faulkner 1953, 46; Spiegelberg 1913, 36, lines 9, 14.) when the specific function is clear.

9: *sn-nsw* “the brother of the king”, a honored title bore it the members of the family of *P3-Šw* at Edfu in the second century B.C. (Yoyotte 1969, 135.). This title often accompanies, in hieroglyphic texts, the military title of *imy-r mšc wr* “the great commander of the army”, which equals the greek *στρατηγός* (De Meulenaere 1959, 2.) since the 30th dynasty (De Meulenaere 1959, 22, Nr. 2; Petrie 1909, 13, Pl. 31–32.). The same title did not appear in Greek and Demotic papyri before 120 B.C.

Genealogy

It is difficult to reconstruct all the connections between members of *P3-Šw*’s family with certainty. Several people are mentioned in both stelae from his earlier life. Also the strategic location of Edfu for controlling the trade in elephants and the gold and mineral mining regions in the eastern desert prompted the Ptolemies to make the town an important garrison site (Manning 1997, 8.), the family of *P3-Šw* is the grandfather Pa-Shu and father Pa-Menkh, who was married Hathor-ieie-ti daughter of Iours and begat his son Pa-Shu (Munro 1973, 253.).

P3-Šw was a member of a family army men in the Province of Edfu in the 2nd and 1st centuries B.C., every member of his family carried the title *imy-r mšc wr* the great commander of the army (= the general), the same title mentioned in demotic texts as *p3 srtks*, it is probably that this title refers to the “local strategos” of the nome or as H. de Meulenaere called it “Stratégés indigènes” (De Meulenaere 1959, 2, 5, 7.), but Yoyotte suggests that *imy-r mšc wr* title in the 2nd–1st century B.C. was a military rank for the officers (Yoyotte 1969, 135.)¹⁸.

17 It seems that the scribe wrote the name, and he confused between the word HAYty “two lights (= the sun and moon)” and the word HAYty “the two mourners”.

18 There is another stela from the same province, which bears the name of another *P3-(n)-Šw* son of *H3r* who carries the same title *imy-r mšc* and *imy-r hrp knw* “the commander of the military and the commander of cavalry”. It was probably the grandfather? of the owner, see Kamal 1904–1905, CG 22021, 19–20, II, Pl. VIII; Yoyotte 1969, 135.

In addition of the civil titles P3-Šw had religious titles, he was (like his father and grandfather) a priest for more than one great god such as Osiris, Amon, Horsamotus, Min and Horus of Behdet, this shows his high status in priesthood. If we found a connection between the title imy-r mSa wr and the titles of the priesthood, we could suggest that the family of P3-Šw probably supervised all the southern Nomi of the previous gods such as Dendara (Nome of Osiris and Horusamotus), Coptos (Nome of Min), Thebes (Nome of Amon) and Edfu (Nome of Horus of Behdet).

Povzetek

Članek je objava dveh visokokakovostnih stel, GG 22018 in GG 22050, iz egipčanskega muzeja v Kairu, ki pripadata princu iz Edfuja, znanem do grško-rimskega obdobja. Vsaka od njegovih zgoraj omenjenih funkcij je bila rekonstruirana iz besedil in upodobitev na stelah. Zanimiv je tudi kontekst, v katerem so mu stele postavili in v čigavem imenu so jih uporabljali. Dejansko so bile stele resnično vsestranske monumentalne oblike, ki so jih uporabljali v celotni faraonski dobi vse do koptskega obdobja.

Marca leta 1884 je G. Maspero med vasema El-Qasaa in Er-rimtah izkopal pozno egipčansko nekropolo El-Hassaia, ki ponuja nekaj pomembnih informacij o egipčanskih ekspedicijskih dejavnostih v Zgornjem Egiptu ob koncu zadnjih egipčanskih dinastij.

Zgoraj opisani steli sta del skupine medsebojno povezanih grobnih stel iz nekropole El-Hassaia, ki sta bili napisane v dveh različnih jezikih (v egipčanskem in v starogrškem jeziku) in so za vsakega omenjenega posameznika uporabljali tudi dve različni imeni. Njuni različni vizualni slogi in pogrebna besedila prav tako zagotavljajo dokazano dvojno identiteto med grško-egipčanskimi posamezniki ptolemajske vlade.

G. Maspero je v enem izmed grobov našel mumijo s poslikano kartonažo, prekrito s prizori in hieroglifi, ohranjeno besedilo pa nakazuje, da mumija pripada eni od princčevih hčera, Maspero predlaga »c'était donc le tombeau de la famille du prince d' Edfou Peshou, et le cartonnage avait appartenu à la momie de la fille de ce personnage«. V drugi grobni dvorani iste grobnice je našel ostanke kartonaže z zapisoma dveh nazivov, iz katerih je jasno razvidno, da kartonaža pripada »povelj-

niku vojske in nadzorniku konj Pa(en)shou-ju«. Slednji nosi enake nazive kot naš Pashou, zato je bil verjetno član iste družine kot lastnik stele št. 22050. Po Masperovih besedah je nekropola v uporabi od konca ptolemajskega obdobja do začetka rimskih časov.

H. de Meulenaere opaza, da je to ime egipčanska inačica grškega imena Psais, ki je bil skupaj z družino razvrščen za stratega Apollinopolisa. Sklicevanje na isto osebo z dvema imenoma je dobro znano. Yoyotte potrjuje stališče H. de Meulenaereja v svoji izjavi, da so bila vsa imena, navedena na obeh stelah egipčanske inačice kot grška imena, potrjena na štirih pogrebnih stelah, treh iz kairskega muzeja in četrte iz Grško-rimskega muzeja v Aleksandriji. Po drugi strani so nekatere grške osebe raje pisale svoja imena na svojih kipih v hieroglifih, kot vidimo na primeru kipa Georgesa, sina Ptolemaja, stratega Dendare iz ptolemajskega obdobja.

Summary

This paper is the publication of two high quality stelae, GG 22018 and GG 22050, from the Egyptian museum in Cairo, which both belong to the well known as the prince of Edfu up to the Greco-Roman period. Each of his above mentioned functions was reconstructed from the texts and images of the stelae. Interesting is also the context in which the stelae were erected and on behalf of whom they were used. Indeed, the stelae were a truly versatile monumental form, employed over the whole pharaonic era throughout to the Coptic period.

In March 1884 G. Maspero excavated between the village of El-Qasaa and Er-rimtah the late Egyptian Necropolis El-Hassaia, which provides some important information on Egyptian expeditionary activity in Upper Egypt at the end of last Egyptian dynasties.

The two stelae analysed above are part of a group of interconnected grave stelae from the necropolis of El-Hassaia, which were written in two different languages (in the Egyptian and the Old Greek language) and were also using two different names for each mentioned individual. Their different visual styles and funeral speeches also provide proven evidence of double identity among Greek-Egyptian individuals of the Ptolemaic government.

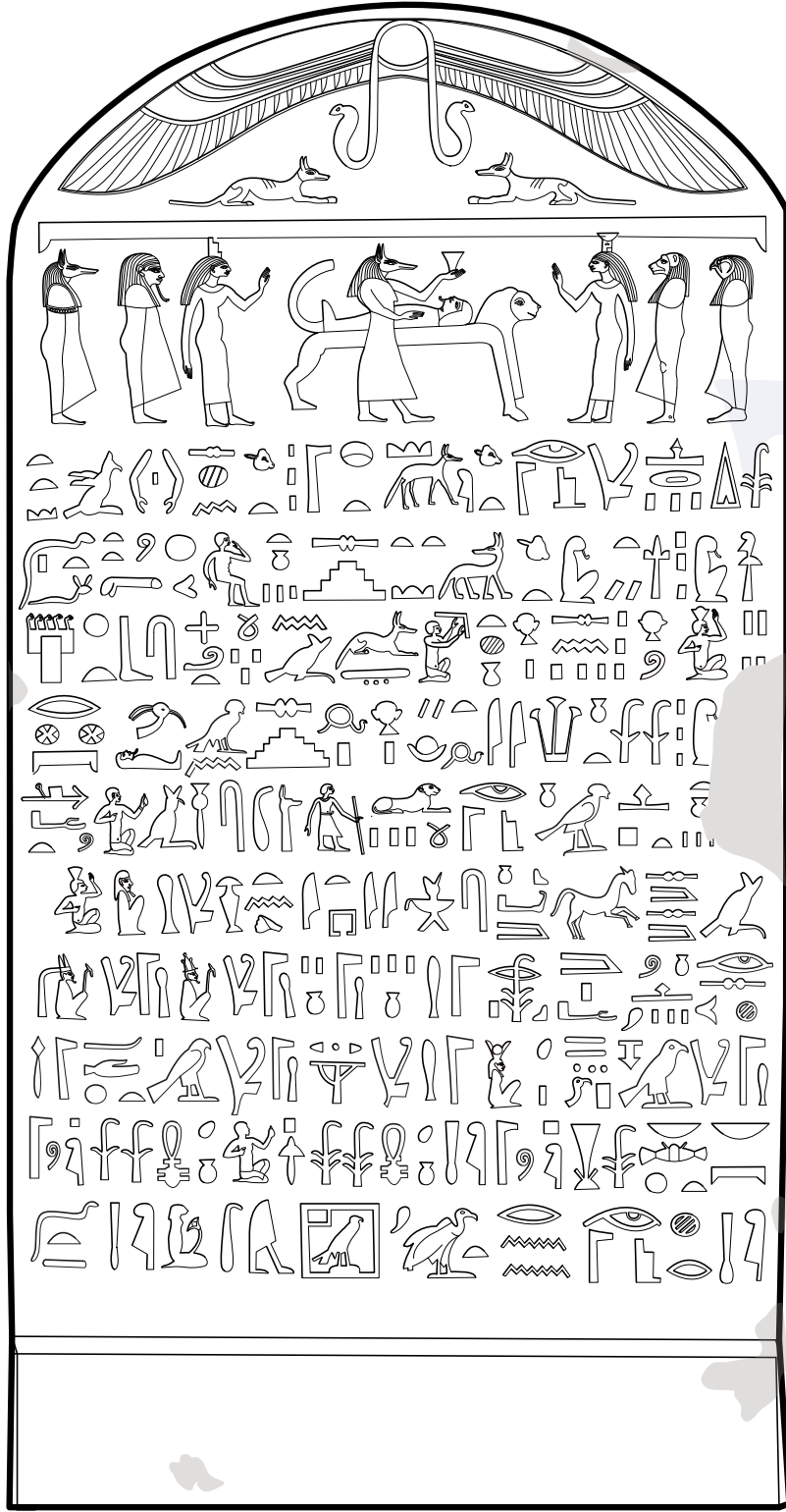
In one of the tombs G. Maspero found a mummy with a painted cartonnage covered with scenes and hieroglyphs, the remaining text indicates that the mummy

hereditati

hereditati

belongs to one of the daughters of the prince, Maspero suggests “c’était donc le tombeau de la famille du prince d’Edfou Peshou, et le cartonnage avait appartenu à la momie de la fille de ce personnage”. In another chamber of the same tomb he found remains of cartonnage, which has two written titles, clearly showing that the cartonnage belongs to “the commander of the army and the overseer of the horses Pa(en)shou”. He bears the same titles as our Pashou, so he was probably a member of the same family as the owner of the stela Nr. 22050. According to Maspero the necropolis dates from the end of the Ptolemaic era to the beginning of the Roman times.

H. de Meulenaere sees that this name is the Egyptian alteration for the Greek name Psais who is, together with his family, classified as the strategos of Apollinopolis. The reference to one and the same person by two names is well known. Yoyotte confirms the position of H. de Meulenaere in his statement that all the names on the two stelae were Egyptian names for Greek names affirmed on four funerary stelae, three from the Cairo Museum and the fourth from the Greco-Roman Museum in Alexandria. On the other hand, some Greek persons seemed to prefer writing their names on their statues in hieroglyphs as we see in the example of the statue of Georges, son of Ptolemy, the strategos of Dendara in the Ptolemaic period.

References

- Allen, T. G. 1974. *The Book of the Dead or Going Forth by Day: Ideas of the Ancient Egyptians Concerning the Hereafter as Expressed in Their Own Terms*. Studies in Ancient Oriental Civilization 37. Edited by E. B. Hauser. Chicago: The University of Chicago Press.
- Al-Ayedi, A. 2006. *Index of Egyptian Administrative, Religious and Military Titles of the New Kingdom*. Ismailia, Egypt: Obelisk Publications.
- Armour, R. A. 2001. *Gods and Myths of Ancient Egypt*. Cairo; New York: American University in Cairo Press.
- Aufderheide, A. C. 2003. *The Scientific Study of Mummies*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Barguet, P. 1976. *Le livre des Morts des anciens Égyptiens, Littératures Ancienne Proche-Orient (Book 1)*. Paris: Éditions du Cerf.
- Budge, E. A. W. 1898. *The Book of the Dead: The Chapters of Coming Forth by Day; The Egyptian Text According to the Theban Recension in Hieroglyphic*. Edited from Numerous Papyri, with a Translation, Vocabulary, etc. Vol. 1–3. London: Kegan Paul, Trench, Trübner.
- Bury J. B. 1958. *History of the Later Roman Empire from the Death of Theodosius I. to the Death of Justinian*. Mineola, NY: Courier Dover Publications.
- Chassinat, É. 2009. *Le temple d’Edfou III, Mémoires publiés par les membres de la Mission Archéologique Française au Caire 20*. Le Caire: Institut Français d’Archéologie Orientale.
- Cauville, S. 1997. *Le temple de Dendara X, Les chapelles osiriennes*. Cairo: Institut français d’archéologie orientale.
- Daressy, G. 1895. "Notes et Remarques." In *Recueil de travaux relatifs à la philologie et à l’archéologie égyptiennes et assyriennes* 17, 113–20.
- Daressy, G. 1916. "Statue de Georges prince de Tentyris." *Annales du Service des Antiquités de l’Égypte* 16: 268–70.
- Daumas, F. 1958. "Les Mammisis des temples égyptiens." In *Annales de l’Université de Lyon, troisième série, Lettres* 32. Paris: Les Belles Lettres.
- De Buck, A. 1935–1961. *The Egyptian Coffin Texts*. 7 Bde, Chicago: The University of Chicago Press.
- De Meulenaere, H. 1959. "Les Stratèges indigènes du Nome Tentyrite à la fin de l’époque ptolémaïque et au début de l’occupation romaine." *Rivista Degli Studi Orientali* 34: 1–25.
- De Meulenaere, H. 1969. "Les steles de Nag el-Hassaia." *Mitteilungen des Archäologisches Institut, Abteilung Kairo* 25: 90–97.

- De Meulenaere, H. 1993. "Trois membres d'une famille sacerdotale thébaine." *Chronique d'Égypte* 68: 45–64.
- Erman, A., and H. Grapow. 1926–1961. *Wörterbuch der Ägyptischen Sprache*. Berlin: Akademie-Verlag.
- Faulkner, R. O. 1953. "Egyptian Military Organization." *Journal of Egyptian Archaeology* 39: 32–47.
- Faulkner, R. O. 1958. *An Ancient Egyptian Book of Horus*. Pap. Brit. Mus. 10569. Oxford: The Griffith Institute at the University Press.
- Faulkner, R. O. 1962. *A Concise Dictionary of Middle Egyptian*. Oxford: Griffith Institute.
- Faulkner, R. O., and C. Andrews. 1985. *The Ancient Egyptian Book of the Dead*. London: Publ. for the Trustees of the British Museum by British Museum Publications.
- Faulkner, R. O., and O. Golet. 1998. *The Egyptian Book of the Dead: The Book of Going Forth by Day*. San Francisco: Chronicle Books.
- Gardiner, A. 1947. *Ancient Egyptian Onomastica I*. Oxford: Oxford University Press.
- Goyon, J.-C. 1972. *Confirmation du pouvoir royal au Nouvel an*, Brooklyn Museum Papyrus 47.218.50, Bibliothèque d'étude 52. Le Caire: Institut français d'Archéologie orientale et Brooklyn Museum.
- Goyon, J.-C. 1972a. "Rituels funéraires de l'ancienne Egypte. Le Rituel de l'Embaumement. Le Rituel de l'Ouverture de la Bouche." In *Les Livres des Respirations, Littératures anciennes du Proche-Orient*, 4. Paris: Les Editions du Cerf.
- Goyon, J.-C., and C. R. de A. Piankoff. 1976. *The Wandering of the Soul*, Bollinger Series XL, 1974, Bibliotheca orientalis 33. Princeton, NJ.
- Hannig, R. 2006. *Die Sprache der Pharaonen, Großes Handwörterbuch Ägyptisch-Deutsch*. Mainz: Philipp von Zabern.
- Hassan, S. 1944. *Excavations at Giza V: 1933–1934, With Special Chapters on Methods of Excavation, the False-Door, and Other Archaeological and Religious Subjects*. Cairo: Government Press.
- Helck, W. 1939. *Der Einfluss der Militärführer in der 18 ägyptischen Dynastie*. Leipzig: Hinrichs.
- Herbin, F. R. 1994. *Le Livre de Parcourir l'Éternité*, Orientalia Lovaniensia Analecta 58. Leuven: Uitgeverij Peeters.
- Jacquet-Gorden, H., and A. Piankoff. 1976. "The Wandering of the Soul." *Bibliotheca Orientalis* 33.
- Kamal, A. B. 1904–1905. *Stèles ptolémaïques et romaines I, Le Caire: Imprimerie de l'Institut français d'archéologie orientale*. Catalogue général des antiquités égyptiennes du Musée du Caire. Nos. 22001–22208.
- Knohl, I. 1995. *The Sanctuary of Silence*. Philadelphia, PA: JPS.
- Leitz, C. 2002a. "Lexikon der ägyptischen Götter und Götterbezeichnungen I." In *Orientalia Lovaniensia analecta* 110, edited by C. Leitz. Leuven: Peeters.
- Leitz, C. 2002b. "Lexikon der ägyptischen Götter und Götterbezeichnungen III." In *Orientalia Lovaniensia analecta* 112, edited by C. Leitz. Leuven: Peeters.
- Leitz, Cristian. 2002c. "Lexikon der ägyptischen Götter und Götterbezeichnungen IV." In *Orientalia Lovaniensia analecta* 113, edited by C. Leitz. Leuven: Peeters.
- Leitz, Cristian. 2002d. "Lexikon der ägyptischen Götter und Götterbezeichnungen V." *Orientalia Lovaniensia analecta* 114, edited by C. Leitz. Leuven: Peeters.
- Manning, J. G. 1997. *The Hauswaldt Papyri, A Third Century Family Dossier from Edfu*,

- Demotische studien 12. Sommerhausen: Gisela Zauzich Verlag.
- Maravelia, A.-A. 2012. "Ancient Egyptian Religion & Monotheism: A Meta-Physical and Quantum-Mechanical Approach." *Journal of the Hellenic Institute of Egyptology* 2: 103–5.
- Maspero, G. 1885. "Notes sur quelques points de grammaire et d'histoire." *Zeitschrift für Ägyptische Sprache und Altertumskunde* 23, 3–4.
- Maspero, G. 1914. *Sarcophages des époques persane et ptolémaïque I*. Catalogue Général des Antiquités Égyptiennes du Musée du Caire, Nos. 29301–29306.
- Moret, A. 1902. "Le rituel du culte divin journalier en Egypte d'après les papyrus de Berlin et les textes du temple de Sêti Ier à Abydos." *Annales du Musée Guimet, Bibliothèque d'Études* 14: 144–45;
- Munro, P. 1973. "Die Spätägyptischen Totenstelen." *Ägyptologische Forschungen* 25: 252.
- Murray, M. A. 1904. *The Osireion at Abydos*. British School of Archaeology in Egypt and Egyptian Research Account 9 (9th year). London: Bernard Quaritch.
- Nagel, M. 1929. "Un papyrus funéraire de la fin du Nouvel Empire." *Bulletin de l'Institut français d'archéologie orientale* 29.
- Naville, E. 1886. *Das Ägyptische Totenbuch der XVII bis XX Dynastie*. Berlin.
- Petrie, W. M. F. 1909. *Memphis I*. London.
- Piankoff, A. 1974. *The Wandering of the Soul, Egyptian Religious Texts and Representations* 6, Bollingen Series. Princeton, NJ: Princeton University Press.
- Ranke, H. 1935. *Die Ägyptischen Personennamen*. Bd. 1: *Verzeichnis der Namen*. Glückstadt: J. J. Augustin.
- Redford, D. B. 2003. *The Oxford Essential Guide to Egyptian Mythology*. New York: Berkley Books.
- Rochemonteix, M. de, and É. Chassinat 1984. *Le temple d'Edfou I, Mémoires publiés par les membres de la Mission Archéologique Française au Caire* 10. Le Caire: Institut français d'archéologie orientale.
- Sethe, K. 1908–1922. *Die altaegyptischen Pyramidentexte' nach den Papierabdrücken und Photographien des Berliner Museums*, Vols. 1–4. Leipzig.
- Spiegelberg, W. 1913. "Das Kolophon des liturgischen Papyrus aus der Zeit des Alexander IV." *Recueil de travaux relatifs à la philologie et à l'archéologie égyptiennes et assyriennes: pour servir de bulletin à la Mission Française du Caire* 35: 35–40.
- Taylor, J. H., and M. Vandenbeusch, eds. 2018. *Ancient Egyptian Coffins: Craft Traditions and Functionality*. Leuven: Peeters.
- Vischak, D. 2014. *Community and Identity in Ancient Egypt: The Old Kingdom Cemetery at Qubbet el-Hawa*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Yoyotte, J. 1969. "Bakhthis: Religion égyptienne et culture grecque à Edfou." In *Religions en Égypte hellénistique et romaine*, edited by Ph. Derchain, 127–41. Paris.
- Weigall, A. 1910. *A Guide to the Antiquities of Egypt*. London.
- Wild, H. 1954. "Statue de Hor Néfer au Musée des Beaux-Arts de Lausanne." *Le Bulletin de l'Institut français d'archéologie orientale* 54: 173–222.
- Wilson, J. A. 1951. *The Burden of Egypt: An Interpretation of Ancient Egyptian Culture, Oriental Institute Essay*. Chicago: University of Chicago Press.
- Wilson, P. 1997. *A Ptolemaic Lexikon: A Lexicographical Study of the Ptolemaic Texts in the Temple of Edfu*, *Orientalia Lovaniensia Analecta* 78. Leuven: Peeters Publishers. Wilson.
- Zandee, J. 1960. *Death as an Enemy: According to Ancient Egyptian Conceptions*. Brill Archive.

hereditati

hereditatis

Helenistični nagrobni steli Decima Fulvija Doroteja v Kopru in Pole Orcivije v Mestnem muzeju starožitnosti »J. J. Winckelmann« v Trstu

The Hellenistic Grave Stelae of Decimus Fulvius Dorotheus in Koper and Pola Orcivia in the J. J. Winckelmann Museum in Trieste

Andrej Mečulj
samostojni raziskovalec
andrej.meculj@gmail.com

Članek je podrobna analiza nagrobnih stel Decima Fulvija Doroteja v Kopru in Pole Orcivije v Mestnem muzeju starožitnosti »J. J. Winckelmann« v Trstu. Analizirani so motivi stel in z epigrafskega vidika je obrazložen pomen grškega napisa na reliefih. Izpostavljene so konkretne teorije izvora stel in upodobljencev, ter krajše obnovitve preteklih raziskav. Po Marie-Thérèse Le Dinahet-Couilloud nagrobna stela v Kopru izvira z grškega otoka Reneja, deloške nekropole, kar je razvidno že iz primerjave s številnimi stelami z Reneje, ki imajo enake značilnosti, tako slogovne kot epigrafske. Zato članek zagovarja tudi domnevo o steli Pole Orcivije v Trstu, ki bi tudi lahko izvirala z Reneje, in na podlagi primerjav izpostavlja teorijo njenega izvora kot precej verjetno.

Ključne besede: nagrobna stela, epigrafika, helenistična umetnost, Delos, Reneja, Koper, Trst

This article is a detailed analysis of the funerary stelae of Decimus Fulvius Dorotheos in Koper and Pola Orcivia kept in the Municipal Museum of Antiquity J. J. Winckelmann in Trieste. Motifs on the stelae are analyzed and the meaning of the Greek inscriptions is provided from an epigraphic view. Specific theories are proposed about the origins of the stelae and the persons depicted, besides that also short resumptions of rare past researches are mentioned. According to Marie-Thérèse Le Dinahet-Couilloud, the stela in Koper originates from the Greek island of Rheneia, the necropolis of Delos, which is evident from the comparison with numerous stelae from Rheneia, that have the same characteristics, both stylistic as epigraphic. Therefore, the theory about the stela of Pola Orcivia in Trieste as possibly originating from Rheneia is advocated here; based on comparisons this theory seems plausible.

Keywords: funerary stela, epigraphy, Hellenistic art, Delos, Rheneia, Koper, Trieste

V starem mestnem jedru Kopra v Gallusovi ulici, je na pročelju palače Elio že več stoletij vzdana nagrobna stela z reliefno podobo bojevnika in grškim napisom (Degrassi 1933, 31) iz 2. oziroma 1. stol. pr. n. št. (sl. 1, 2, 5, 6 in 10). Pokrajinski muzej Koper si je prizadeval, da bi se spomenik premestilo v muzej in da bi se ga nadomestilo s kopijo, saj je stela že precej uničena, razjedena od dežja in od vlage, obraz bojevnika je povsem uničen, napis je danes skoraj v celoti neberljiv. Poleg tega se stela nahaja zelo visoko, okoli 6 metrov med prvim in dru-

gim nadstropjem, tako da je ni mogoče videti od blizu. Pokrajinski muzej Koper je dal relief tridimenzionalno skenirati¹ in sredi junija leta 2017 je pod notranjim stopniščem palače Belgramoni-Tacco odprl novo stalno zbirko, antični lapidarij z naslovom *V kamen vklesan spomin*, kjer so bili prvič razstavljeni najstarejši ohranjeni kamniti napisi iz severozahodnega dela Istre, med njimi je tudi natančna kamnita kopija helenistične nagrobne stele z reliefom bojevnika (slika 1).

1 Stelo je skeniralo podjetje Gnom, d. o. o., leta 2017: <http://www.gnom.si/hellenistica-stela-v-kopru>.

Slika 1. Stela Decima Fulvija Doroteja na pročelju palače Elio v Kopru, marmor, frontalni pogled v senci (foto: Andrej Mečulj)

ka 93 cm in široka 53 cm, narejena je iz marmorja grškega izvora. Ima obliko edikule ali naiskosa: ob straneh sta dva pilastra, med katerimi je podoba bojevnika ali vojščaka izklesana v visokem reliefu. Nad reliefom vojščaka je polkrožni lok, ki povezuje pilastra. Nad vrhnjem delu je običajni timpanon, okrašen s preprostimi akroteriji. Stranska akroterija, ki sta veliko manjša od centralnega, sta nagnjena navzven, torej na levo in na desno. Stela je ohranjena skoraj cela, nekaj majhnih kosov na dnu, na timpanonu in na desni strani loka ter na delu gorjače je odlomljenih.

Obenem je nagrobni spomenik precej razjeden oziroma preperel, uničen od dežja in vlage, napis je zato danes skoraj izginil. Površina je zato zelo groba ali hrapava. Na nekaterih delih, še posebej na desni polovici notranjega roba loka in desnega pilastra, na kapitelih, na levem delu glave, na gorjači ter na zgornjem desnem delu ščita je kamen obarvan temnorjavo in rdečkastorjavo. Skratka, stela je v slabem stanju, na desnem delu loka, kjer so kosi so že odpadli, je tudi več razpok (vidno na sliki 2). Vzidana je v steni, obrnjeni na zahod, tako da je glede na večino patine na delih stele, ki so obrnjenih proti severu, videti, da jo v ozki Gallusovi ulici najbolj prepriha veter, ki piha z juga proti severu. Poševna zgornja robova timpanona imata na notranjem delu obliko, pri kateri je zgornja polovica konveksna in spodnja konkavna, torej t. i. rastoči venec (*cyma reversa*, Koch 1999, 449; Robertson 2004, 37; Marquand 1906, slika 2), enako je okrašen še spodnji rob loka.

Slika 2. Stela Decima Fulvija Doroteja na pročelju palače Elio v Kopru, marmor, zgornji del reliefa vojščaka (foto: Andrej Mečulj)

Mestni muzej starožitnosti »J. J. Winckelmann« v Trstu,² v zbirki *Sala della Scrittura nell'Antichità* (slov. *Soba pisave starožitnosti*) hrani kamnito nagrobno stelo (inv. št. 2218), ki je v mnogih vidikih zelo podobna koprski, med dru-

² Od leta 1909 do 8. junija leta 2018 se je tržaški muzej imenoval Mestni muzej zgodovine in umetnosti (Civico Museo di Storia ed Arte).

Slika 3. Stela Pole Orcivije, Mestni muzej starožitnosti »J. Winckelmann« (Civico Museo d'Antichità "J. J. Winckelmann"), inv. št. 2218 (foto: A. Mečulj)

gim ima enako obliko: edikula ali naiskos s pilastri in lokom ter timpanonom z akroteriji. Zato sem jo vključil v raziskavo, saj menim, da je istega izvora. Stela je pripadala ženski, ki je upodobljena skupaj z moško figuro in pomanjšano figuro služabnice. Visoka je 60 cm in široka 32 cm, ima bolj ohranjeno površino kot koprška stela, obraza večjih figur sta malo poškodovana, stranska akroterija sta odlomljena in manjši manjkajoči kosi so še na kapitelih pilastrov. Lok je nekoliko manjši ali nižji kot pri koprski steli, vse ostale značilnosti so enake, grški napis na spodnjem delu je še vedno viden in v celoti berljiv. Izvor stele uradno ni znan, tako kot stela bojevnika v

Kopru je bila vzdana v steno vrta zasebne hiše, muzeju jo je 13. oktobra leta 1875 podaril gospod Krausenek-Rovelli (Mainardis 2004, 34). V sledečih delih poleg podrobnih analiz predstavljam še zelo očiten izvor obeh stel, po mojem mnenju sta zelo verjetno z grškega otoka Reneja in tudi iz istega obdobja.

Stela Decima Fulvija Doroteja v Kopru

Relief na sredi stele prikazuje moškega z glavo, obrnjene na svojo levo stran, ki v levi roki drži ščit ovalne oblike in v desnici, dvignjeni nad glavo, drži kij ali gorjačo. Levo nogo ima upognjeno v kolenu, zato položaj deluje še dinamičneje, tako, kot če bi bil sredi boja. Bojevnik je precej skopo oborožen, je brez čelade, bos in oblečen v oblačilo, ki je videti kot značilna grška tunika, ki razkriva desni del prsi, na spodnjem delu pa sega skoraj do kolena. Na desnem ramenu je neke vrste pas, ki poteka do levega boka. Morda naj bi bilo na to pritrjeno orožje, ko ga vojščak ni uporabljal. Kljub močno načeti površini je na levem delu glave še vedno vidnega nekaj lasišča. Lasje so videti dokaj kratki, a je površina preveč preperelela, da bi natančneje opisal frizuro. Grški napis v treh vrsticah je izklesan pod figuro bojevnika in danes se komaj razloči katera izmed črk, besedilo je najidneješe na sliki 2. Koprski učenjak Gian Rinaldo Carli (1720–1795) je prvi preučil ta antični spomenik in grški napis na spodnjem delu je delno napačno prepisal kot:

ΔΕΣΜΕΧΟΛΟΧΥΕ
 ΔΩΡΟΘΕΕ
 ΧΡΗΣΤΕ ΧΑΙΡΕ
 (Carli 1788, 245)

Razkriva nam, da se je upodobljenec imenoval Dorotheos, slov. Dorotej, in njegovo ime, natančneje *cognomen*, dobesedno pomeni »Božji dar«. Gian Rinaldo Carli je bojevnika Doroteja zmotno opisal kot gladiatorja. Uvrstil ga je v kategorijo gladiatorja, ki se je boril proti tipu gladiatorja *retiarius*, ki je bil oborožen z mrežo in trizobom. Carli je prvo vrstico napačno prepisal kot ΔΕΣΜΕΧΟΛΟΧΥΕ in izraz interpretiral kot naziv, ki ga prevaja kot »vincitore nelle

Slika 4. Monacova ilustracija Dorotejeve stela v Carlijevi knjigi *Delle antichità italiane. Parte seconda* (Carli 1788, 244)

insidie delle Reti« (slov. zmagovalec zahrbtnosti mrež, Carli 1788, 245). Mreže se seveda navezujejo na tiste mreže, ki so jih uporabljali gladiatorji tipa *retiarius*.

Kasnejše raziskave so pokazale, da koprška stela ne upodablja gladiatorja, ampak vojščaka. Če je bila zgornja vrstica napisa v 18. stoletju napačno prebrana, nam kaže na to, da je bil napis morda že takrat težko berljiv. Šele italijanski zgodovinar in epigrafik Attilio Degrassi (1887–1969) je s pomočjo prof. Güntherja Klaffenbacha iz berlinske Akademije znanosti v celoti pravilno

razbral napis, ki pravi, da je bojevniku ime Decimus Fulvius Dorotheus (Degrassi 1933, 31), slov. Decim Fulvij Dorotej:

ΔΕ(Κ)ΜΕ (Φ)ΟΛΟΥΤΙΕ
ΔΩΡΟΘΕΕ
ΧΡΗΣΤΕ ΧΑΙΠΕ
(Degrassi 1933, 31)

Potemtakem gre za latinsko ime. Oblika ΦΟΛΟΥΤΙΟΣ namesto ΦΟΥΛΟΥΤΙΟΣ v različnih vrstah besedil ni redka Dorotheus (Degrassi 1933, 31). Napis na steli je zelo formulaičen, po imenu pokojnika sledita izraza ΧΡΗΣΤΕ ΧΑΙΠΕ. Zaključni del napisa ΧΡΗΣΤΕ ΧΑΙΠΕ je ustaljena oblika slovesa na antičnih nagrobnikih. Izraz ΧΑΙΠΕ se kot pozdravna formula na nagrobnikih pojavlja od druge polovice 3. stoletja pr. n. št. dalje, ΧΡΗΣΤΕ ΧΑΙΠΕ postane ustaljeno od 2. stol. pr. n. št. dalje (Couilloud 1974, 255). Prevod: »Odlični Decim Fulvij Dorotej, zbogom« oziroma »Odlični Decim Fulvij Dorotej, živijo«.

Na gravirani risbi Francesca Monaca, objavljeni v Carlijevi knjigi *Delle antichità italiane. Parte seconda* iz leta 1788, je stela malo drugačna (slika 4). Vidnih je več detajlov, a težko je sklepati, če je bila stela že takrat v tako slabem stanju kot danes in si je detajle avtor izmislil ali ne. Baze pilastrov in mnogi detajli so na tej ilustraciji drugačni, zato ni povsem zanesljiva. Akroteriji imajo drugačno obliko, spodnji del timpanona tudi, oblačilo je drugače nagubano, stopala štrlijo čez rob. Tako da je v primerjavi s sedanjim stanjem očitno, da si je Monaco določene detajle izmislil oziroma jih spremenil. Gian Rinaldo Carli je opazil podobnost s figurami na Trajanovem stebru (Carli 1788, 245), zgrajenem leta 113 n. št. Attilio Degrassi, ki je prvi natančneje raziskal stelo in opaža, da stela ni narejena iz italijanskega marmorja, je glede podobnosti z reliefi na Trajanovem stebru nekoliko natančneje utemeljil, da je vojščak zelo podoben upodobitvam t. i. *symmachiarijev*, ki so bili germanskega izvora, Dorotej pa bi lahko bil germanskega porekla (Degrassi 1933, 31–32). Vendar je Degrassijeva teza preveč pomanjkljiva, da bi jo sprejeli, saj

Slika 5 Stela Decima Fulvija Doroteja na pročelju palače Elio v Kopru, marmor, frontalni pogled s sončno svetlobo od zgoraj (foto: A. Mečulj)

je zelo nenavadno že to, da bi bil German oblečen v grško tuniko, sploh pa, če bi služil v rimski vojski. Duhovnik in zgodovinar Pietro Stancovich (1771–1851) je zapisal, da ima koprski bojevnik ščit tipa parma (Stancovich 1828, 148–49). A ščit, imenovan parma ali parmula, je bil okrogel (Polito 1998, 39–41) in ne elipsast/ovalen kot pri Dorotejevem reliefu.

Stela Pole Orcivije v Trstu

V tržaškem Muzeju starožitnosti »J. J. Winckelmann« je razstavljena podobna nagrobna stela v obliki edikule ali naiskosa. Stela pripada Poli

Orciviji in ima grški napis, izklesan v petih vrsticah pod reliefom s podobo pokojnice, kot tudi timpanon, okrašen z akroteriji, polkrožni lok, pilastra s kapiteli, vse komponente edikule oziroma naiskosa so enake oblike, akroteriji so enaki, v tem primeru sta stranska akroterija odlomljena. Vsi arhitekturni elementi so tudi proporcionalno gledano enaki Dorotejevi steli, notranja zgornja dela timpanona in lok imajo enako konveksno-konkavno obliko kot Dorotejeva stela. Spodnji rob timpanona je pri obeh stelah enak, le da ima tržaška nad spodnjim robom timpanona dodan še venec *cavetto*. Izključujoč poškodovana akroterija je stela Pole Orcivije zelo dobro ohranjena in ni tako zlizana kot tista v Kopru. Napis v grščini poudarja, da je Pola Orcivia, ki je upodobljena na steli, rimskega državljanstva, tako kot njen mož Gaj Turpilij, lat. Gaius Turpilius (slika 3). Datirana je v 2.–1. stol. pr. n. št. in muzejska oznaka pravi še, da je verjetno z območja, kjer je bilo pretežno grško govoreče prebivalstvo, slogovno, epigrafsko gledano morda iz Srednjega vzhoda. Polina stela je bila prav tako kot Dorotejeva dokaj redko raziskana, zato v osnovi izhajam iz prispevka Pietra Pervanogluja ter kratkega opisa Fulvie Mainardis. Pietro Pervanoglu je kmalu po tem, ko je bila stela podarjena muzeju, zapisal, da je izdelana iz belega grškega marmorja (Pervanoglu 1877, 4), prav tako danes Fulvia Mainardis opisuje, da je material marmor (Mainardis 2004, 34). Na notranjem delu edikule pod lokom je površina svetlejšje barve, z mnogimi temnejšimi lisami nepravilnih oblik. Reliefna podoba na tržaški steli prikazuje na levi strani sedečo žensko na oblazinjenem stolu brez naslonjala (*diphros*), Polo Orcivijo, ki za roko drži soproga na desni. Z glavo sta obrnjena drug proti drugemu. Ob Poli Orciviji, ki ima noge položene na podstavek ali pručko, stoji še pomanjšana figura ženske (Mainardis 2004, 34). Gre za sužnjo oziroma služabnico, ki gospodarici v levi roki prinaša šatuljo z nakitom Pole Orcivije, ki naj bi ga vzela na poti v onostranstvo (Pervanoglu 1877, 5). Služabnica ima oblečeno dolgo oblačilo *peplos* in lase ima spete skupaj. Pola Orcivija ima oblečeno dolgo nagubano obleko *hiton* in

himation, ki ji delno zakriva lase, mož je oblečen v *himation* (Mainardis 2004, 34). Noge stola, na katerem sedi Pola Orcivija, imajo na zgornjem delu zaključke v obliki krogel, tako kot mnogi primeri, upodobljeni na renejskih stelah. Končni del teksta ima prav tako kot koprška stela zaključni izraz ΧΡΗΣΤΗ ΧΑΙΠΕ. Celoten grški napis pravi:

ΠΩΛΑ ΟΡΚΕΒΙΑ [ΠΟ]-
ΠΟΠΛΙΟΥ ΡΩΜΑΙΑ
ΓΑΙΟΥ ΤΟΡΠΙΛΙΟΥ
ΡΩΜΑΙΟΥ ΓΥΝΗ
ΧΡΗΣΤΗ ΧΑΙΠΕ
(Inscr. It. X, 4, 389; Benndorf 1878, 169)

Slovenski prevod napisa se torej glasi: »Odlična Pola Orcivija, hči Publija, rimska državljanka, žena Gaja Turpilija, rimskega državljana, živio«. ³ Gentilicij Orcivius, slov. Orcivij, je eden izmed pogostih plebejskih rimskih gentilicijev, v obdobju, v katerega datira Polina stela, je imel, denimo, eden izmed Ciceronovih kolegov pretorjev iz leta 66 pr. n. št. gentilicij Orcivij, pretor Gaj Orcivij, lat. Gaius Orcivius (Salomies 1996, 80; Crawford 1984, 73; Smith 1873, 41). Pripadniki Orcivijcev so se v mestu Praeneste (danes Palestrina) ukvarjali z izdelovanjem keramike v 3. in v 2. stol. pr. n. št. ter s pridelavo vina v 1. stol. pr. n. št. (Nonnis 1999, 74, 78–79).

Podrobna analiza stel in njun izvor

Izvor Dorotejeve stele je bilo dolgo časa težko ugotoviti, saj je napis v grščini, kamen, iz katerega je izklesana, ni lokalen, kot ugotavlja Degrassi (1933, 33), podobnih primerov z območja Istre ni na razpolago, severno od Kopra je en tak primer seveda Polina stela. Francoska zgodovinarica Marie-Thérèse Couilloud, članica arheološkega inštituta École française d'Athènes, je leta 1974 objavila publikacijo *Les Monuments funéraires de Rhénée*, Exploration Archéologique de Délos 30, ki vsebuje najnatanejši in najboljse-

³ Uradna muzejska oznaka v italijanščini ima, kot omenjeno, malenkost drugačen prevod: »Pola Orcivia, figlia di Publio, cittadina romana, moglie di Gaio Turpilio, cittadino romano. Sta' bene.« Po slovensko: »Pola Orcivija, hči Publija, rimska državljanka, žena Gaja Turpilija, rimskega državljana, bodi dobro.«

žnejši katalog nagrobnih spomenikov z Reneje. Zato njeno publikacijo uporabljam kot temeljno literaturo o renejskih nagrobnikih. Na grškem otoku Reneja ali Rinia blizu Delosa je bilo v zadnjih dveh stoletij pr. n. št. postavljenih na stotine marmornatih nagrobnih stel, ki imajo tako kot Dorotejeva in Polina stela enake značilnosti: edikulo/naiskos, nad katero je timpanon z akroteriji (Couilloud 1974, 262, 263), ter zaključno frazo ΧΡΗΣΤΗ ΧΑΙΠΕ, kapiteli in baze pilastrov so tudi v večini primerov enaki (Blouet 1838, pl. 14. f. III., pl. 17. f. I. in III; Couilloud 1974, 53–202, pl. 24, n° 101, pl. 25, n° 106, pl. 48, n° 222, 223, 225, pl. 66, n° 338, pl. 67, n° 341 in 343, pl. 68, n° 346; Couilloud 1975, 313–315, fig. 1 in fig. 13; Vatin 1983, sl. 6). Na otoku Reneja se je nahajala nekropola prebivalcev Delosa. ⁴ Leta 167 pr. n. št. je Rim ukinitel plačevanje davkov na otoku Delos, ki je postal svobodno pristanišče pod kontrolo Aten (Roussel 1987, 7–8; Duncan-Jones 2002, 37; Rawson 2001, 60; Hornblower, Spawforth in Eidinow 2012, 426). Iz teh razlogov se je prebivalstvo na Delosu znatno povečalo, Delos je postal zelo kozmopolitsko mesto in veliko je bilo trgovcev z italskega polotoka ter heleniziranega vzhoda, Delos je postal najpomembnejši trg s sužnji (Hornblower, Spawforth in Eidinow 2012, 426–27; Couilloud 1974, 308–11). Zaradi prisotnosti Rimljanov je bil Delos dvojezično območje, o čemer nam pričajo številni, tako latinski kot grški, epigrafski ostanki in latinska imena v zapisana grščini (Adams 2003, 642–686). Mnogo renejskih stel hranijo tudi grški muzeji na Delosu, Mikonosu, v Egini in Atenah. V katalogu iz leta 1974 Couilloud med stele z Reneje uvršča tudi Dorotejevo stelo v Kopru (Couilloud, 1974, 178/*EAD* XXX 359bis). Ob tem omenja, da je bil gentilicij Fulvius dobro poznan na Delosu in da sta tam živela oče in sin ali osvobojenec z imenom Decimus Fulvius (*ID* 1730 in *ID* 1733). Častila sta boga Apolona in Hermesa, spadala sta med t. i. apoloniaste in hermaiste (gr.

⁴ Leta 426 pr. n. št. so Atene preselile vse grobove z Delosa na bližnji otok Reneja in od takrat naprej so bili na Delosu prepovedana rojstva in smrti. Otok Delos je namreč veljal za rojstni kraj Apolona in Artemide (Hornblower, Spawforth in Eidinow 2012, 426).

Slika 6. Stela Decima Fulvija Doroteja na pročelju palače Elio v Kopru, marmor, frontalni pogled z direktno sončno svetlobo (foto: Andrej Mečulj)

Ἀπολλωνιασταὶ in Ἑρμαιοσταὶ)⁵ ali častilce Apolona in častilce Hermesa (Couilloud 1974, 178, 247; Salviat 1963, 258). O Decimu Fulviju, sinu Kvinta, častilcu Apolona, nam priča zapis o posvetitvi kipa Apolonu iz okoli 125 pr. n. št. na cilindričnem kamnu iz marmorja, ki je še danes

⁵ Apoloniasti, hermaisti, serapiasti, pozejdoniasti so bili člani nekakšnih zasebnih verskih, trgovskih združenj collegia, kjer so častili posamezne bogove. Ta združenja so imela tako družbene kot verske namene (Dodds, 1951, 243). Pri tem naj bi šlo tudi za iskanje skupne identitete izoliranih ljudi v velikih mestih, preko skupinskega čaščenja bogov (Green 1993, 589). Trgovci iz Tira so iskali zaščito pri Heraklu, trgovci iz Bejruta pri Pozejdonu (Dichl 1890, 161).

na Agori lompetalistov (Dürnbach 1921, 167).⁶ O Decimu Fulviju, sinu Decima, častilcu Hermesa, pa nam priča marmornata plošča s posvetilom Hermesu, prav tako na Agori kompetalistov (Dürnbach 1921, 165), njegovo ime je tako kot ostala imena v tem besedilu zapisano v latinski in v grški pisavi (ID 1733). V latinski verziji je zapisano D. FOLVIVS D. F. (Adams 2002, 119; Jouguet 1899, 56–57). Z Delosa je znanih okoli 8 omemb apoloniastov ali častilcev Apolona (ID 1730, ID 1753, ID 1754, ID 1755, ID 1757, ID 1758, ID 2634, ID 2857) in znanih je več kot deset omemb hermaistov ali častilcev Hermesa (ID 1731, ID 1732, ID 1733, ID 1735, ID 1736, ID 1737, ID 1753, ID 1754, ID 1755, ID 1757, ID 1758, SEG 23: 514), vsega skupaj je vsaj 30 napisov pripisanih hermaistom, pozejdoniastom in apoloniastom, mnogo izmed teh napisov je dvojezičnih, v latinščini in grščini (Adams 2002, 113–14). Skratka, hermaisti so na Delosu okoli leta 150 pr. n. št. zgradili agoro ali trg tik ob pristanišču (Stewart 2014, 100), kjer so med drugim postavili majhno dorsko svetišče Hermesu (Ling 1984, 176).

Z Delosa je izmed Fulvijcev znan še Avel Fulvij, sin ali osvobojenec Decima Fulvija. Avel Fulvij je bil eden izmed naročnikov Serapejona C⁷ na Delosu (Couilloud 1974, 247; ID 2616). Postavil je tudi nagrobno stelo, ki je danes v muzeju v Eginu. Datirana je v konec 2. stol. pr. n. št. ali v začetek 1. stol. pr. n. št. (Couilloud 1974, 130/ EAD XXX 186). Poleg teh treh so med letom 100 in 75 pr. n. št. znani še trije Fulvijci na Delosu: [Ἀπολλώνιος Φολού[ιος — —] (ID 2618), — — — ωρος Φολούιος Μαά[ρ]κου (ID 2618bis) in Μαάρκος Φολού[ιος — — —] (ID 2623). Tako imamo torej poleg Decima Fulvija Doroteja znanih še vsaj šest Fulvijcev na Delosu: ΑΥΛΟΣ ΦΟΛΟΥΙΟΣ (Avel Fulvij) s konca 2. stol. pr. n. št., ΔΕΚΜΟΣ ΦΟΛΟΥΙΟΣ ΔΕΚΜΟΥ (Decim Fulvij, Decimov sin) iz okoli 125 pr. n. št.,

⁶ Agora kompetalistov je znana tudi kot Agora hermaistov in je bila posvečena rimskim božanstvom, hermaisti so bili svobodni ljudje in osvobojenci (Mavrogiannis 1995, 89–123).

⁷ Serapejon je svetišče, posvečeno helenističnemu božanstvu Serapisu, ki izvira iz ptolemajskega Egipta. Na Delosu so bili postavljeni kar tri Serapejoni (danes so znani pod imeni Serapeum A, B in C). Serapejon C ima tudi kapelo egipčanskega boga Anubisa in tempelj boginje Izide (Kater-Sibbes 1973, 59; Bruneau 1970, 457–63).

ΔΕΚΜΟΣ ΦΟΛΟΥΙΟΣ ΚΟΙΝΤΟΥ (Decim Fulvij, sin od Kvinta) iz druge polovice 2. stol. pr. n. št. (Hatzfeld 1912, 36/*ID* 1730), [ΑΠΟΛΛ] ΩΝΙΟΣ ΦΟΛΟΥ [ΙΟΣ — —] (Apolonij Fulvij) in — — — ΩΡΟΣ ΦΟΛΟΥΙΟΣ ΜΑΑ[P] ΚΟΥ (Fulvij sin Marka) ter ΜΑΑΡΚΟΣ ΦΟΛΟΥ [ΙΟΣ — — —] (Mark Fulvij) iz 1. stoletja pr. n. št. Na območju Grčije je poleg sedmih primerov imena Fulvij z Delosa (zapisanih v grški pisavi, v obliki ΦΟΛΟΥΙΟΣ in ne ΦΟΥΛΟΥΙΟΣ) znan le še en primer iz Delfov (*Syll.*³ 61), kar pomeni, da je ime Fulvij na območju Grčije dokaj redko in je ponovno v prid teoriji, da je Dorotejeva stela z Delosa. Gentilicij Fulvius je bil prisoten na Apeninskem polotoku v mestih Capua in Tusculum ter dobro poznan tudi v Rimu (Couilloud 1974, 331). Drugače je Fulvius eden izmed najpogostejših rimskih gentilicijev (McLean 2002, Table 8), v taistem obdobju, iz katerega izvira Dorotejeva stela (1. ali 2. stol. pr. n. št.), je v 2. stol. pr. n. št. živel in bil vojaško aktiven v Grčiji, v etolski vojni, poveljnik in konzul Mark Fulvij Nobilior (Gruen 1986, 120). Leta 189 pr. n. št. je služil kot konzul (Gruen 1986, 215). *Praenomen* Decimus je tudi eno izmed zelo pogostih rimskih imen (McLean 2002, Table 9). V Grčiji je največ primerov Decimov ravno na Delosu (*ID* 1523, *ID* 1713, *ID* 1730, *ID* 1733, *ID* 1735, *ID* 1753, *ID* 1754, *ID* 1755, *ID* 1758, *ID* 1760, *ID* 1761, *ID* 1763, *ID* 1764, *ID* 1955, *ID* 2082, *ID* 2112, *ID* 2124, *ID* 2157, *ID* 2303, *ID* 2441, *ID* 2612, *ID* 2616, *ID* 2618, *ID* 2622, *ID* 2628; *EAD* XXX 124, *EAD* XXX 186, *EAD* XXX 187, *EAD* XXX 479, *EAD* XXX 489; *SEG* 28: 674). Glede imena Dorotej, torej ΔΩΡΟΘΕΟΣ, je na Delosu znanih še mnogo takih imen, več kot deset poleg koprskega Doroteja (*ID* 91, *ID* 290, *ID* 1519, *ID* 1754, *ID* 2125, *ID* 2234, *ID* 2248, *ID* 2603, *ID* 2611, *ID* 2616, *ID* 2618, *ID* 2619, *ID* 2628, *EAD* XXX 126, *EAD* XXX 404), le en primer izmed teh je zapisan v latinici (*ID* 1754).

Izmed približno petstotih stel z Reneje jih le nekaj upodablja vojščake, vključno s koprsko stelo jih je poznanih le dvanajst. V katalogu M.-T. Couilloud je opisanih 11 stel z vojščaki, sku-

Slika 7. Renejski nagrobni steli z reliefi vojščakov. Arheološki muzej, Delos: inv. št. A 46 in Narodni muzej, Aten: inv. št. EM 1294 (Couilloud 1974, pl. 69, št. 355 in 354)

paj s stelo v Budimpešti (inv. št. 2009.1.A) jih je dvanajst. Za razliko od Doroteja so vsi ostali vojščaki upodobljeni na ladjah, nosijo okrogle ščite v levici in majhne meče v desnici, dvignjene nad glavo (Couilloud 1974, 176–178/*EAD* XXX 351–59). Edina izjema brez ladje poleg Doroteja je stela vojščaka Kosmiadesa s konca 3. stol. pr. n. št., v muzeju na Delosu, a spodnji del stele manjka. Upodobljenec ima le meč in je brez ščita ter čelade.⁸ Dorotej ima za orožje gorjačo in je brez čelade, v levici drži ovalen ščit. Vsak izmed vojščakov na drugih stelah (razen stele Kosmiadesa) ima glavo obrnjeno na svojo levo stran, leva noga je v kolenu upognjena, orožje je dvignjeno nad glavo, tako da je celoten način upodobitve vojščakov povsem enak koprskemu Doroteju, zaključni stavek je vedno ΧΡΗΣΤΗ ΧΑΙΠΕ ali samo ΧΑΙΠΕ (sliki 7 in sl. 9, primerjaj upodobljenca na sliki 1). Motiv vojščakov na ladjah sodi v atiški model upodobitev (Couilloud 1974, 293). Vsi vojščaki z renejskih stel imajo na sebi eksomido; bilo je značilno oblačilo ravno za vojake, pa tudi za obrtnike in delavce (Lee 2015, 112).

Stele vojščakov z Reneje so različnih velikosti, manjše in večje od Dorotejeve stele v Koprju, taka variacija dopušča možnost uvrstitve Dorotejeve stele mednje. Natančne dimenzije ostalih stel v katalogu so 66 cm, dva primera 70

⁸ Stelo hrani Arheološki muzej na Delosu, inv. št. A 1508 (Couilloud 1974, 158/*EAD* XXX 220).

cm, dva primera 110 cm, en primer 37,5 cm, dva primera 17 cm, en primer 30 cm in še en primer 52 cm (Couilloud 1974, 176–77). Dva primera, visoka 70 cm, in dva primera, visoka 110 cm, sta najbližja Dorotejevi 93 cm visoki steli. Skoraj enake višine je vojščakova stela v Budimpešti s 94 cm (inv. št. 2009.1.A).

M.-T. Couilloud je ob številnih podobnostih (način upodobitve vojščakov s kratko eksomido, kjer je razkrit desni del prsi, z enako držo) in prisotnosti Fulvijcev na Delosu domnevala, da koprška stela izvira z Reneje. A v katalogu ni fotografije za Dorotejevo stelo, saj takrat ni bilo objavljenih še nobenih fotografij tega spomenika, za lokacijo je zapisala le: Capodistria, Iстриe (slov. Koper, Istra). M.-T. Couilloud je imela na razpolago le Monacovo risbo iz Carljeve knjige in meni, da je možno, da je avtor risbe zaradi velike razdalje Doroteja pomotoma upodobil z gorjačo namesto s kratkim mečem (Couilloud 1974, 378), čeprav očitno drži gorjačo (prim. slike 1, 2, 5, 6 in 10). Četudi je M.-T. Couilloud uporabila publikacijo Degrassija za vir, kjer je vojščakovo ime iz vokativne oblike (slov. zvalnik) ΔΩΡΟΘΕΕ, v nominativu zapisano v rimski različici Dorotheus, opažam, da ga je v prevodu zapisala v grški različici kot Dorotheos, ki ima predzadnjo črko »o« in ne »u« kot pri rimski različici tega imena, kot ga je v prevodu zapisal Degrassi (Couilloud 1974, 178). Tisti primeri imena Dorotej na Delosu, ki so zapisani v nominativu, so zapisani kot Δωρόθεος (ID 91, ID 1754, ID 2616, ID 2618, ID 2628), medtem ko je rimska različica s črko »u« uporabljena le takrat, ko je uporabljena rimska pisava, DOROTHEVS (ID 1754). Iz tega je jasno, da je bilo Dorotejevo ime v grški različici, s črko »o« (Dorotheos), tako kot pravi M.-T. Couilloud, in je zapis v Degrassijevi publikaciji v nominativu s črko »u« (Dorotheus) netočen. Glede deklinacije na renejskih stelah nam M.-T. Couilloud omenja, da je v primeru uporabe izraza za pozdrav (XAIPE) praviloma uporabljena vokativna oblika imena (Couilloud 1974, 256) in pri zaključnem delu napisa so bile mnogokrat izpuščene črke I, Σ ali T (Couilloud 1974, 260), nekatere črke so bile tudi napač-

ne.⁹ M.-T. Couilloud navaja primer, kjer je bila uporabljena črka C namesto E in Ξ namesto E (Couilloud 1974, 260), prav tako kot je na Monacovi ilustraciji napisano ΔCΣΜΕ ΧΟΛΟΧΥΞ namesto ΔΕΚΜΕ ΦΟΛΟΥΞ (ponovno glej sliko 4, kot opisano na začetku je G. R. Carli epitaf prepisal malo drugače kot Monaco: ΔΕΣΜΕΧΟΛΟΧΥΞ). Če to drži, se je Monaco zmotil le pri črkah K, Φ in Υ. Pri moških imenih na renejskih stelah je sprva zapisano rojstno ime, nato patronim in po možnosti še poreklo (Couilloud 1974, 257).

Za dodatno primerjavo z našim primerom Dorotejeve stele v Kopru bom na kratko opisal še stelo z Reneje, ki je danes v Muzeju lepih umetnosti v Budimpešti in ni vključena v katalog M.-T. Couilloud, saj je bila muzeju podarjena leta 2008 (inv. št. 2009.1.A). Marmornata stela iz okoli 100 pr. n. št., le en centimeter višja od Dorotejeve stele, upodablja več vojakov. Vojak na levi je v tem primeru oblečen v enako oblačilo, drži ovalni ščit in meč, stoji na ladji. Tudi njegova drža ali način upodobitve je podoben, zraven je še en vojak v oklepu, ki sedi na skali. Upodobljenca se imenujeta Ptolemaios in Aulos Granios Antiohos, čigar delno rimsko ime slednjega kaže na to, da bi lahko bil rimskega državljanstva, Ptolemaos ali slov. Ptolemaj pa je bil morda njegov suženj. Napis na steli se zaključuje z istim ustaljenim stavkom kot pri koprski in tržaški steli, le da je v množini: ΧΡΗΣΤΟΙ ΧΑΙΠΕΤΕ. Poleg tega ima stela enako obliko kot Dorotejeva stela, (Dági 2009, 174–78).¹⁰ Kot novo tezo postavljam, da je tudi stela Pole Orcivije v tržaškem muzeju verjetno z Reneje in ne z območja Srednjega vzhoda, kot pravi muzejska oznaka. Podobnost s kikaladskimi nagrobnimi spomeniki opaža že Fulvia Mainardis leta 2004, ki meni da so sorodnosti z deloškimi spomeniki tako po sintaksi kot po motivih (Mainardis 2004, 36), a to ni bilo podrobneje raziskano. Številne izmed deloških, torej renejskih stel ali stel s

9 Pri zasebnih napisih so bile tovrstne napake pogostejše kot pri javnih, saj so bile osebe, ki so pripravljale privatne napise, manj pismene kot javni uradniki (McLean 2002, 15).

10 Muzej lepih umetnosti, Budimpešta: <https://www.mfab.hu/artworks/funerary-stele-from-rhencia/>.

Slika 8. Renejske nagrobne stele z motivom dexiosis. Narodni muzej, Atene: inv. št. EM 1311, Arheološki muzej, Delos: inv. št. A 254 in Arheološki muzej, Krf: inv. št. 194 (Couilloud 1974, pl. 1, št. 3 in 5, pl. 9, št. 51)

kikladskih otokov, so po motivih sedeče in stoječe figure, ki se rokujeta z desnico, tako imenovani *dexiosis*, ter po slogu skoraj identične steli Pole Orcivije (sl. 8, Blouet 1838, pl. 17. f. I.; Couilloud 1974, 60, 61, 91, 92, pl. 1, n° 3 in 5, pl. 17, n° 78).¹¹ Podobnih stel z Reneje ali stel, ki se jih uvršča med renejske, z enakimi motivi in slogovnimi značilnostmi ter dekoracijami, je še veliko več (npr. Couilloud 1974, pl. 15, n° 69, pl. 16, n° 66, pl. 17, n° 77, pl. 18, n° 79).

Vse navedene stele imajo upodobljene enak prizor kot stela Pole Orcivije (prim. Couilloud 1974, pl. 9, n° 49 in 51, pl. 35, n° 147 in 148, pl. 36, n° 154, 157, 158, pl. 82, n° 469 in 470). Zato ob številnih podobnostih poleg rimskih imen, zapisanih v grščini, po mojem mnenju stela Pole Orcivije izvira z Reneje, tako kot Dorotejeva stela v Kopru. Dimenzije tovrstnih stel z Reneje iz is-

tega obdobja, z enakimi arhitekturnimi elementi in motivom *dexiosis* oziroma s sedečimi in stoječimi figurami, so visoke večinoma okoli 57 cm, 55 cm, 52 cm in točno take višine kot Polina stela – 60 cm, ter še malo večje, 70 cm in 90 cm (Couilloud 1974, 60–66). Podobno stelo z območja Delosa (z enakimi arhitekturnimi elementi, kot sta postavitev v naiskos s pilastroma z enakima bazama in kapiteloma ter zaključek v obliki timpanona z akroteriji) iz okoli 100 pr. n. št. hrani Umetnostnozgodovinski muzej na Dunaju (inv. št. I 1054).¹² Visoka je 89 cm in prav tako kot Polina stela upodablja osebi, ki se držita za roke, le da v tem primeru sedi moški in ne ženska. Napis omenja ime pokojnika v nominativu: »Demetrios, sin Ktetosa«, seveda sledi še ΧΡΗΣΤΗ ΧΑΙΡΕ. Na loku so dobro ohranjeni sledovi rdeče barve, gre za dekoracijo v obliki 23 rdečih pik, napis ima tudi sledove rde-

¹¹ Stele na sl. 8 danes hranijo Narodni muzej v Atenah, Arheološki muzej na Delosu in Arheološki muzej na Krfu (Couilloud 1974, 60, 61, 80).

¹² Umetnostnozgodovinski muzej, Dunaj: <https://www.khm.at/objektdb/detail/50077/>.

če barve (Couilloud 1974, 70, pl. 5, n° 27/*EAD XXX 27*). Kot omenjeno v opisu Poline stele, je na Polini steli poudarjeno njeno rimsko državljanstvo (ΡΩΜΑΙΑ). Ta značilnost je prisotna tudi na drugih renejskih stelah (*ID 1950, ID 1957, ID 2296, ID 2596, EAD XXX 48, EAD XXX 52, EAD XXX 58, EAD XXX 145, EAD XXX 150, EAD XXX 187, EAD XXX 484a in EAD XXX 150*), v vseh primerih je uporabljena črka Ω kot pri Poli Orciviji, razen enega primera, ki ima črko O. Stela z omikronom pri izrazu za rimsko državljanstvo upodablja sedečo žensko na levi strani, s služabnico s šatuljo, in je le osem centimetrov višja od Poline stele. Seveda je zaključni del napisa zopet ΧΡΗΣΤΗ ΧΑΙΠΕ, izdelana je iz marmorja, v preteklosti je bila premeščena na Mikonos (Couilloud 1974, 117/*EAD XXX 150*). Ime ali *praenomen* Pola je na renejskih epitafih večkrat prisotno, skupno je znanih šest takih imen, polovica jih je zapisanih enako kot na Polini steli (ΠΩΛΑ), ostala tri imajo še dodatno črko Λ, torej ΠΩΛΛΑ (*ID 2437; EAD XXX 20, EAD XXX 34; Couilloud 1974, 335*). Na Polini steli sta omenjena njen mož Turpilij in oče Publij, pri renejskih stelah žensk je poznanih šestnajst primerov, kjer je omenjen mož, in od tega je devet primerov, kjer je poleg moža omenjen še oče (Couilloud 1974, 258). Na podlagi očitnih podobnosti (motiv, tip stele, dimenzije, material, epigrafske značilnosti) s številnimi stelami z Reneje menim, da stela Pole Orcivije najverjetneje res izvira z Reneje. Epitafi z latinskimi imeni na Delosu omenjajo med drugim gentilicije Granius, Marcius, Petronius, Plotius, Sehius in seveda Fulvius iz leta 150–140 pr. n. št. (Couilloud 1974, 246). Pola Orcivija je bila, kot rečeno, žena Gaja Turpilija in na Delosu je bil prisoten tudi gentilicij Turpilij, lat. Turpilius, natančneje oseba z imenom ΛΕΥΚΙΟΣ ΤΟΡΠΙΛΙΟΣ iz okoli 100 pr. n. št. (Hatzfeld 1912, 86; *ID 1763*). Na bližnjem otoku Paros, južno od Delosa, je še en zapis, ki omenja Turpilija (*IG XII, 5 144*). Ta dejstva dodatno podpirajo teorijo o izvoru tržaške stele. Gentilicij Orcivius ali Orcivij je bil prav tako prisoten na Delosu (Solin 1982, 66, 112; Nonnis 1999, 95), med drugim je znan zapis L.

Orceius (Hatzfeld 1912, 62; Hesnard in Gianfrotta 1989, 421; *ID 2638; ID 2638*). Kot omenjeno, so se člani rodbine Orcivijcev na Apeninskem polotoku v mestu Praeneste ukvarjali s pridelavo vina, tako kot npr. pripadniki gentilicija Saufeius, kar izpostavljam zato, ker so bili slednji tudi prisotni še na Delosu. Tako so na Delosu s prisotnostjo teh gentilicijev dokazi o ekonomskih interesih za Delos s strani trgovcev (gentilicija Fulvius in Saufeius) iz mesta Praeneste ravno od 2. stol. pr. n. št. dalje (Nonnis 1999, 74, 78–79), v istem obdobju, v katerega je datirana Polina stela. Morda je bila njena družina le ena izmed trgovskih družin, ki so se priselile z Apeninskega polotoka na Delos, Polin oče Publij bi bil najverjetneje rimski trgovec na Delosu in njihova družina morda izvira iz mesta Praeneste. Tako se lahko iz te razprave sklepa, da je možno, da Polina stela izvira z Reneje.

Večina stel z Reneje naj bi bilo narejenih med letoma 167/166 in 69 pr. n. št. (Couilloud 1974, 243), kasnejše stele iz cesarskega obdobja je težje datirati (Couilloud 1974, 245–46). Vsi nagrobni spomeniki z Reneje so izdelani iz paroškega marmorja¹³ in iz naksoškega marmorja, redki primeri stel imajo še ohranjene sledove barve (Couilloud 1974, 261). Mnogi spomeniki kažejo umetniške vplive Atike, Aten in atiški kiparji so tudi živeli na Delosu, motivi stel ikonografsko segajo v 4. stol. pr. n. št. (Ridgway 2000, 199; Couilloud 1974, 249). Nekatere izmed stel iz izkopavanj niso bile odkrite na deloški nekropoli na Reneji, ampak na Delosu, kjer so jih kasneje uporabili za gradbeni material, oziroma so po drugi razlagi ostale v kiparskih delavnicah (Couilloud 1974, 193–195). Leta 130 pr. n. št. je prišlo do upora sužnjeva na Delosu, leta 88 pr. n. št. je v prvi mitridatski vojni Delos oplnil pontski kralj Mitridat VI., pobitih naj bi bilo 20.000 Rimljanov (Ῥωμαῖοι) in trgovina na Delosu nikoli več ni bila tako cvetoča kot poprej. Leta 69 pr. n. št. so Delos oplnili še pirati, ki jih je vodil Atenodoros (Roussel 1987, 315–40; Wilson 1966, 99–

13 Paroški marmor je veljal za zelo kakovostno in cenjeno vrsto marmorja (Attanasio 2003, 186), iz njega so narejene nekatere izmed najbolj slavni umetnin, kot npr. Miloška Venera in Samotraška Nike, ki sta sedaj v muzeju Louvre (Gagarin 2010, 341, 196, 65).

Slika 9. Renejske nagrobne stele z reliefi vojščakov. Arheološki muzej, Mikonos in Arheološki muzej, Delos (Couilloud 1974, pl. 70, št. 353 in 357)

101). Tako je možno, da je Dorotej umrl v enem izmed teh spopadov.

Renejske stele vojščakov nam pričajo, da so bili nekateri vojščaki v resnici sužnji: vojščak Timokrates Raecius je bil suženj Nemerija, lat. Nemerius, nam razkriva grški napis na njegovi 110 cm visoki steli v muzeju na Delosu (Couilloud 1974, 177, fig. 7, pl. 70, n° 357/*EAD* XXX 357). Ime vojščaka je jasno delno grško in delno rimsko. Znano je, da je imel Nemerius na Delosu še več sužnjev.¹⁴ Na podlagi tega, da so bili med vojaki tudi sužnji, bi lahko kot možnost izpostavili, da je bil Decim Fulvij Dorotej morda nekdanji suženj ali osvobojenec enega izmed rimskih prebivalcev Delosa, torej rimskih Fulvijcev. Nekaj primerov je tudi stel sužnjev, kot je, denimo, marmornata stela sužnje z imenom ΠΟΔΩ ΣΟΛΦΙΑ, sužnja osebe ΑΠΠΙΟΣ (lat. Appius), za katero je poudarjeno rimsko državljanstvo, tako kot pri Poli Orciviji. Datirana je v 1. ali 2. stol pr. n. št., hrani jo Narodni arheološki muzej v Atenah in v primerjavi s Polino stelo je le centimeter nižja. Tako kot Polina stela upodablja se-

dečo žensko z manjšo figuro sužnje, le da je v tem primeru sedeča ženska na desni strani, oblačila so enaka (Inv. št. EM 1253, Couilloud 1974, 116).

Dorotejevo rimsko ime nam pojasni le domneva, da je bil Dorotej nekdanj suženj Fulvijcev in je rimsko, torej latinsko, ime kot osvobojenec tudi obdržal. To je možno potrditi tudi z epigrafskega vidika. Pri epigrafiki renejskih stel Couilloud razlaga, da če *cognomen* ni bil zapisan, sploh ni mogoče ločiti med imeni osvobojenec in med imeni svobodno rojenih oseb (Couilloud 1974, 257). Osvobojenec je običajno prevzel najprej rojstno ime lastnika in njegov gentilicij, ki mu je dodal še svoje (običajno grško) ime, ki ga je imel, ko je bil še suženj (Couilloud 1974, 332). Torej je morda Dorotej kot osvobojeni suženj prevzel ime lastnika, natančneje njegovo rojstno ime ali praenomen Decim in nomen gentilicium ali gentilicij Fulvij (dva Decima Fulvija sta bila prisotna na Delosu, kot sem omenil), in ob tem kot svoboden človek dodal še svoje bivše suženjsko ime kot cognomen, v tem primeru Dorotheos ali slov. Dorotej: Decim Fulvij Dorotej. Tako so imeli običajno osvobojenci na Delosu poleg rimskega, latinskega, rojstnega imena in gentilicija grški cognomen. Značilni primeri imen osvobojenec na Delosu so denimo imena Γάιος Σαλούστ(τ)ις Διοσκουρίδης (Couilloud 1974, 335 d, n° 349/*EAD* XXX 349), Αὔλος Ἐγνάτιος Ἀλέξανδρος (Couilloud 1974, 335 d, n° 106/*EAD* XXX 106), Κοῖντος Καστρίκιος Αὔλου Ἀντίοχος (Couilloud 1974 335 d, n° 440/*EAD* XXX 440) in Τερτία Αὔφιδία Ἀρίστιον (Couilloud 1974, 335 d, n° 85/*EAD* XXX 85) ter Μάαρκος Γράνιος Μάαρκου Ἡρακ(λέων) (*ID* 1771). Tovrstni sistem zapisovanja imen, torej rimski tria nomina, je pri deloških napisih veliko pogostejši na nagrobnih epitafih kot v drugih besedilih (Couilloud 1984, 349). Če je bil posameznik na Delosu osvobojenec Rimljana, ni enostavno določiti, ali je bil dejansko *libertus* ali *filius*, torej osvobojenec ali sin, saj so osvobojenci pogosto skušali prikriti, da so bili nekdanj sužnji (Sanders 2001, 35). Tako da so bili mnogi Ῥωμαῖοι, torej Rimljani na Delosu, s dejansko osvobojenci grškega in sirske-feničanskega porekla (Kay 2014, 201).

¹⁴ Poznan je Damas Raecius (*ID* 1769, 1.9) iz okoli 100 pr. n. št. in osvobojenec Aleksander Raecius (*ID* 1629; Couilloud 1974, 177).

Slika 10. Stela Decima Fulvija Doroteja na pročelju palače Elio v Kopru, marmor, pogled od spodaj (foto: A. Mečulj)

Zaključek

Koprska stela bojevnika Decima Fulvija Doroteja je bila redkokdaj predmet natančnejših znanstvenih raziskav. Aldo Cherini in Paolo Grió sta leta 2001 v knjigi o epigrafskih in heraldičnih spomenikih Kopra objavila prvo risbo stele, kot je videti danes, a kljub Degrassijevim odkritjem je na risbi napačen napis iz grških črk, prepisanih iz Carljeve objave. Prav tako sta zapisala staro domnevo, da gre za gladiatorja (Cherini in Grió 2001, 139). Kljub domnevi M.-T. Couilloud o izvoru sta zapisala še, da morda izvira iz Male Azije. Ob primerjavi z nagrobnimi stelami z Reneje, ob velikih podobnostih pri motivih, slogu, dekoracijah in besedilu ter prisotnosti Fulvijcev sklepam, da Dorotejev spomenik najverjetneje

Slika 11. Kopija helenistične stele Decima Fulvija Doroteja, marmor, Pokrajinski muzej Koper, zbirka V kamen vklesan spomin (foto: Andrej Mečulj)

res izvira z Reneje, kar je že v sedemdesetih letih prejšnjega stoletja domnevala M.-T. Couilloud. Iz iste nekropole prihaja tudi stela Pole Orcivije v tržaškem muzeju, saj se z njimi ujema tako v tipologiji stel kot upodobitvi, sicer značilni za atiške stele, temu v prid pa govori tudi prisotnost rimskih državljanov in gentilicijev Orcivij in Turpilij. Submediteranska obmorska klima Kopra več kot dva tisoč let stari marmornati steli škodi, fasada palače Elio, kjer je stela vzdana, je danes v precej slabem stanju, z načetega zidu od-

pada omet in veliko je razpok. Po mojem mnenju bi bilo nujno potrebno, da Zavod za varstvo kulturne dediščine Slovenije oziroma Ministrstvo za kulturo Republike Slovenije poskrbi za ta neprecenljivi ostanek kulturne dediščine antike in ga premesti v muzej, da se ohrani za prihodnost, torej da se stelo nadomesti z že razstavljeno kopijo, ki je zelo natančna in prav tako iz marmorja. Če ne, pa bi stela morala biti deležna vsaj restavratorsko-konservatorskih posegov in postavitve zaščitnega nadstreška/zasteklitve. Če ne bo zanjo čim prej poskrbljeno, bo na veliko škodo v nekaj desetih letih še v veliko slabšem stanju, del stele na vrhu naiskosa kjer so razpoke, bo tako prej ali slej odpadel. Podobnosti Dorotejeve in Poline stele z renejskimi, kot tudi slogovne in epigrafske značilnosti, način upodobitve, dimenzije, material ter sama latinska imena v grški pisavi in datacija kažejo na zelo verjeten skupni izvor: Kikladi, najverjetneje deloška nekropola, otok Reneja. Motiv na Polini steli je zelo pogost za nagrobne spomenike z Reneje oziroma atiške stele, medtem ko je motiv na Dorotejevi steli edinstven zaradi neobičajnega orožja, gorjače. Tržaška stela Pole Orcivije je bila tudi sprva vzdana v zasebno stavbo, a po drugi strani jo je za razliko od Dorotejeve v Koprju lastnik že davno podaril muzeju, kamor tudi spada.

Povzetek

Helenistična nagrobna marmornata stela Decima Fulvija Doroteja v Koprju v obliki edikule ali naiskosa, vzdana v palačo Elio iz 17. stoletja, je bila redkokdaj raziskana. Upodobljen je bojevnik, oborožen z gorjačo in ovalnim ščitom. Grški napis omenja ime pokojnika: Decimus Fulvius Dorotheos. Datira v 1. ali 2. stoletje pr. n. št., po mnenju Attilia Degrassija je bil bojevnik pomožni vojak v rimski vojski ali *symmachiarius* barbarskega izvora, ker je podoben germanskim plačancem, upodobljenim na Trajanovem stebri. Po mojem mnenju to ni mogoče. Natančen izvor stele je bil že predlagan leta 1974 s publikacijo Marie-Thérèse Couilloud *Les Monuments funéraires de Rhénée*, Exploration Archéologique de Délos 30, kjer je Dorotejeva stela vključena v katalog. Tako sem skušal potrditi njeno teorijo, da stela izvira z grškega otoka Reneja, nekropole prebivalcev Delosa. De-

los je bil s strani Rimljanov razglašen za svobodno pristanišče leta 167/166 pr. n. št. in je bil poseljen z Rimljani kot tudi z mnogimi drugimi ljudstvi iz vzhodnega sredozemlja in Bližnjega vzhoda. Gentilicij Fulvius je bil prisoten na Delosu, kot opaža M.-T. Couilloud ob opisu Dorotejeve stele v Koprju. Stela ima enake značilnosti kot stela z Reneje, ki upodablja vojščake. Mestni muzej starožitnosti »J. J. Winckelmann« v Trstu hrani podobno stelo, enakega sloga, iz istega obdobja, z grškim napisom, ki opisuje Polo Orcivijo, hči Publija in ženo Gaja Turpilija, kot rimskega državljana. Relief prikazuje Polo Orcivijo, ki sedi in drži za roko moža, ki stoji ob njej (*dexiosis*). Ob Poli stoji manjša ženska figura, služabnica s šatuljo. Izvor Poline stele je formalno neznan, a podobnosti s kikladskimi nagrobnimi spomeniki je že opazila Fulvia Mainardis leta 2004; tako sem v tej raziskavi skušal potrditi, da tudi ta stela izvira z Reneje, tako kot Dorotejeva stela v Koprju. Slog, material, dimenzije, napis in motiv so enaki kot pri številnih stelah z Reneje, kar lahko dokazuje, da izvira z otoka Reneja. Gentilicija Orcivius in Turpilius sta bila tudi prisotna na Delosu, kar podpira teorijo o njenem izvoru. Stela v Koprju je v precej slabem stanju, preperela je od dežja in vlage, prisotne so razpoke, napis je skoraj povsem izginil, obraz vojščaka je popolnoma uničen. Fasada palače, kjer je vzdana stela, je tudi v slabem stanju. Menim, da bi lahko Zavod za varstvo kulturne dediščine Slovenije oziroma Ministrstvo za kulturo Republike Slovenije ustrezno poskrbelo za ta spomenik in ga premestilo v muzej, drugače bo v naslednjih desetletjih stela v še veliko slabšem stanju. Stela v Trstu je bila tudi vzdana v zasebno stavbo, a za razliko od stele v Koprju jo je lastnik podaril lokalnemu muzeju že leta 1875.

Summary

Hellenistic funerary marble stela of Decimus Fulvius Dorotheos in Koper, in the shape of an aedicula or naiskos, immured in the facade of the 17th century Elio Palace, has been rarely researched by scholars. It depicts a warrior armed with a club and an oval shield. The inscription in Greek mentions the name of the deceased: Decimus Fulvius Dorotheos. It dates to the first or second century BC. According to Attilio Degrassi, the warrior was an auxiliary in the Roman army or a *symmachiarius* of barbaric origins, as it resembles the Germanic auxiliaries depicted on the Trajan's Column. But

in my opinion, this is not possible. Its precise origin has actually already been suggested in 1974 with the publication *Les Monuments funéraires de Rhénée. Exploration Archéologique de Délos* 30 by Marie-Thérèse Couilloud, where the stele of Dorotheos in Koper is included in the catalogue of Rheneian stelai. So, I attempted to confirm her theory, that stele comes from the Greek island of Rheneia, the necropolis of the island of Delos. Delos was declared a free port by the Romans in 167/166 BC and was inhabited by Romans as well as many other peoples from the Mediterranean and the Middle East. The gens Fulvius was present at Delos, as Marie-Thérèse Couilloud noticed while describing the stele in Koper. The stele has the same characteristics as the stelai from Rheneia depicting warriors. The Municipal Museum of Antiquity "J. J. Winckelmann" in Trieste has a similar stele on display, of the same style, from the same period and with a Greek inscription, that describes the deceased Pola Orcivia, daughter of Publius and wife of Gaius Turpilius, as a Roman citizen. The relief depicts Pola Orcivia seated, holding the hand of the man standing next to her (*dexiosis*). A smaller figure of a woman, a servant with a casket, stands besides Pola. The origin of the stele of Pola Orcivia is officially unknown, however the similarities with Cycladic funerary monuments have already been noticed by Fulvia Mainardis in 2004, therefore I tried to confirm in this research that it also originates from Rheneia, like the stele of Dorotheos in Koper. Its style, material, dimensions, inscription and motif, that are the same as the numerous stelai from Rheneia, could prove that it originates from the island of Rheneia. The gens Orcivius and Turpilius were also present at Delos, which supports the theory of its origin. The stele of Dorotheos in Koper is in very poor condition, very corroded by rain and humidity, cracks are present, the inscription is almost completely deteriorated, the face of the figure is completely destroyed. The facade of the building where the stele is located is also in a poor condition. In my opinion, the Institute for the Protection of Cultural Heritage of Slovenia or the Ministry of Culture of the Republic of Slovenia could take proper care of the stele and relocate it to the museum, otherwise the condition of the stele will be much worse in the next few decades. The stele in Trieste was also immured in the wall of a private building, but unlike the stele in

Koper, it was donated to the local museum by its owner already in 1875.

Viri in literatura

- Adams, J. N. 2002. »Bilingualism at Delos.« V *Bilingualism in Ancient Society. Language Contact and the Written Text*, ur. J. N. Adams, M. Janse in S. Swain, 103–28. Oxford: Oxford University Press.
- Adams, J. N. 2003. *Bilingualism and the Latin Language*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Attanasio, D. 2003. *Ancient White Marbles: Analysis and Identification by Paramagnetic Resonance Spectroscopy*. Rim: L'Erma di Bretschneider.
- Benndorf, O. 1878. »Archäologischer Bericht aus Oesterreich.« *Archäologisch-epigraphische Mitteilungen aus Österreich-Ungarn* 2: 166–67.
- Blouet, A. 1838. *Expedition scientifique de Morée, ordonnée par le Gouvernement Français: Architecture, Sculptures, Inscriptions et Vues du Péloponèse, des Cyclades et de l'Attique*. Troisième volume. Paris: Firmin Didot.
- Bruneau, P. 1964. »Apotropaia déliens. La massue d'Héraclès.« *Bulletin de correspondance hellénique* 88: 159–68.
- Bruneau, P. 1970. *Recherches sur les cultes de Délos à l'époque hellénistique et à l'époque impériale*. Pariz: De Boccard.
- Carli, G. R. 1788. *Delle antichità italiane, Parte seconda*. Milano: Tipografia del Monastero S. Ambrogio Maggiore.
- Cherini, A., in P. Griot. 2001. *Bassorilievi araldici ed epigrafi di Capodistria dalle origini al 1945*. Trst: Fameia Capodistriana.
- Couilloud, M.-T. 1974. *Les Monuments funéraires de Rhénée. Exploration Archéologique de Délos* 30. Pariz: De Boccard.
- Couilloud, M.-T. 1975. »Autels et stèles des Cyclades.« *Bulletin de correspondance hellénique* 99 (1): 313–29.

- Couilloud, M-T. 1984. »Nécropole délienne et épitaphes: Problèmes d'interprétation.« *Bulletin de Correspondance Hellénique* 108 (1): 345-53.
- Crawford, J. W. 1984. *M. Tullius Cicero: The Lost and Unpublished Orations*. Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht.
- Dági, M. 2009. »Highlighted Works of Art: Chamber Exhibitions Organized by the Collection of Classical Antiquities.« *Bulletin du Musée Hongrois des Beaux-Art* 110-11, 174-78.
- Degrassi, A. 1933. *Abitati preistorici e romani nell'agro di Capodistria e il sito dell'antica Egida*. Poreč: Coana e Figli.
- Diehl, C. 1890. *Excursions archéologiques en Grèce: Mycènes, Délos, Athènes, Olympie, Eleusis, Epidaure, Dodone, Tirynthe, Tanagra*. Pariz: Armand Colin.
- Dodds, E. R. 1951. *The Greeks and the Irrational*. Berkeley; Los Angeles: University of California Press.
- Donnegan, J. 1840. *A New Greek and English Lexicon; Principally on the Plan of the Greek and German Lexicon of Schneider; The Words Alphabetically Arranged*. Boston, MA: Hilliard, Gray.
- Duncan-Jones, R. 2002. *Structure and Scale in the Roman Economy*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Dürnbach, F. 1921. *Choix d'Inscriptions de Délos*. Hildesheim: Georg Olms Verlag.
- Gagarin M., ur. 2010. *The Oxford Encyclopedia of Ancient Greece and Rome*, Volume 1. Oxford: Oxford University Press.
- Green, P. 1993. *Alexander to Actium: The Historical Evolution of the Hellenistic Age*. Berkeley; Los Angeles: University of California Press.
- Gruen, E. S. 1986. *The Hellenistic World and the Coming of Rome*. Berkeley; Los Angeles; London: University of California Press.
- Hatzfeld, J. 1912. »Les Italiens résidant à Délos mentionnés dans les inscriptions de l'île.« *Bulletin de correspondance hellénique* 36: 5-218.
- Hesnard, A., in P. A. Gianfrotta. 1989. »Les bouchons d'amphore en Pouzzolane.« *V Actes du colloque de Sienna (22-24 mai 1986)* 114: 393-441. Rim: De Boccard.
- Hornblower, S., A. Spawforth in E. Eidinow. 2012. *The Oxford Classical Dictionary*. Oxford: Oxford University Press.
- Jouguet, P. 1899. »Fouilles du port de Délos. Inscriptions.« *Bulletin de correspondance hellénique* 23: 56-85.
- Kater-Sibbes, G. J. F. 1973. *Preliminary Catalogue of Sarapis Monuments*. Leiden: Brill.
- Kay, P. 2014. *Rome's Economic Revolution*. Oxford: Oxford University Press.
- Koch, W. 1999. *Umetnost stavbarstva: veliko standardno delo o evropskem stavbarstvu od antike do danes*. Ljubljana: Mladinska knjiga.
- Lee, M. M. 2015. *Body, Dress, and Identity in Ancient Greece*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Ling, R. 1984. *The Cambridge Ancient History. Plates to Volume VII, Part 1*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Mainardis, F. 2004. *Aliena saxa. Le iscrizioni greche e latine conservate nel Friuli-Venezia Giulia ma non pertinenti ai centri antichi della regione*. Rim: Accademia nazionale dei Lincei.
- Marquand, A. 1906. »On the Terms Cyma Recta and Cyma Reversa.« *American Journal of Archaeology* 10 (3): 282-88.
- Mavrojannis, T. 1995. »L'aedicula dei Lares Compitales nel Compitum degli Hermaistai à Delo.« *Bulletin de Correspondance Hellénique* 119: 89-123.
- McLean, B. H. 2002. *An Introduction to Greek Epigraphy of the Hellenistic and Roman Periods from Alexander the Great Down to the Reign of Constantine (323 B.C.-A.D. 337)*. Ann Arbor, MI: University of Michigan Press.
- Nonnis, D. 1999. »Attività imprenditoriali e classi dirigenti nell'età repubblicana.

- Tre città campione.« *Cahiers du Centre Gustave Glotz* 10: 71–109.
- Pervanoglu, P. 1877. »Lapide sepolcrale greca esistente nel Museo Civico di Trieste.« *Archeografo Triestino* IV: 1–6.
- Polito, E. 1998. *Fulgentibus armis. Introduzione allo studio dei fregi d'armi antichi*. Rim: L'Erma di Bretschneider.
- Rawson, E. 2001. »The Expansion of Rome.« In *The Oxford History of the Roman World*, ur. J. Boardman, J. Griffin in O. Murray, 50–73. Oxford: Oxford University Press.
- Ridgway, B. S. 2000. *Hellenistic Sculpture, II. The Styles of ca. 200–100 B.C.* Madison, WI: The University of Wisconsin Press.
- Robertson, D. S. 2004. *Greek and Roman Architecture*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Roussel, P. 1987. *Délos, colonie athénienne*. Pariz: De Boccard.
- Salomies, O. 1996. »Senatori oriundi del Lazio.« *Acta Instituti Romani Finlandiae* XV: 23–127.
- Salviat, F. 1963. »Dédicace d'un ΤΡΥΦΡΑΚΤΟΣ par les Hermaïstes déliens.« *Bulletin de correspondance hellénique* 87: 252–264.
- Smith, W., ur. 1873. *A Dictionary of Greek and Roman Biography and Mythology*. London: Murray.
- Solin, H. 1982. »Appunti sull'onomastica romana a Delo.« In *Opuscula Instituti Romani Finlandiae* 2, ur. F. Coarelli, D. Musti in H. Solin, 101–17. Rim: Bardi.
- Stancovich, P. 1828. *Biografia degli uomini distinti dell'Istria del canonico Pietro Stancovich. Tomo primo*. Trst: Marenigh.
- Stewart, A. 2014. *Art in the Hellenistic World*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Vatin, C. 1983. »Une épigramme funéraire grecque de Cherchel.« *Antiquités africaines* 19: 65–74.
- Wilson, A. J. N. 1966. *Emigration from Italy in the Republican Age of Rome*. Manchester: University of Manchester Press.

Internetni viri

- <http://www.gnom.si/helenisticna-stela-v-kopru>.
- <https://www.mfab.hu/artworks/funerary-stele-from-rheneia/>.
- <https://www.khm.at/objektdb/detail/50077/>.

hereditati

hereditatis

Napis Vergerijev v koprski stolnici – kratka zabeležka in rekonstrukcija napisnega polja The Inscription of Vergerii from the Koper Cathedral: a Short Epigraphic Note with the Reconstruction of the *Damnatio Memoriae*

Gregor Pobežin
Univerza na Primorskem, ZRC SAZU, Slovenija
gregor.pobezin@fhs.upr.si

Pričujoče kratko besedilo prvič prinaša razlago napisa Vergerijev, ki se je vse do nedavne obnove nahajal v koprski stolnici. Napis, ki ga je zakrivalo obzidano stopnišče na kor, je posvečen Aureliju Vergeriju, najstarejšemu bratu koprskega škofa in odpadnika Petra Pavlja Vergerija. Zaradi odpadništva je Petra Pavla in njegovega brata Giovannija Battista zadel preklic spomina. Preklic spomina – *damnatio memoriae* je najbolj izstopajoča značilnost pričujočega napisa.

Ključne besede: Peter Pavel Vergerij, Giambattista Vergerio, Aurelio Vergerio, Antonio Elio, cerkev Marijinega vnebovzvetja, epigrafika, *damnatio memoriae*

This short article is the first treatise on the hitherto little-known inscription of the Vergerii, which until recently has been located in the Koper Assumption Cathedral. Hidden from sight in the walled staircase leading to the choir, the inscription commemorates Aurelio Vergerio the oldest of the three Vergerii brothers, the youngest of whom was Pier Paolo Justinopolitan bishop and famous apostate. Because of his apostasy, Pier Paolo suffered the fate of *damnatio memoriae* shared by his older brother Giovanni Battista. The *damnatio memoriae* is a striking feature of the inscription.

Keywords: Pier Paolo Vergerio, Giambattista Vergerio, Aurelio Vergerio, Antonio Elio, the Koper Assumption Cathedral, epigraphy, *damnatio memoriae*

Koprška stolnica je vse do nedavnega »skrivala« napisa, posvečen Avreliju Vergeriju, tajniku papeža Klemna VII. Napis, ki ga je pred pogledi obiskovalcev zakrivalo (naknadno) obzidano stopnišče na kor, se je do obnovitvenih del, povezanih z vgradnjo novih orgel, nahajal na desni strani vhoda v stolnico; omeniti je treba podatek, ki za zgodovino napisa Vergerijev ni nepomemben, in sicer, da se je na levi strani vhoda v stolnico nahajal napis, posvečen koprskemu škofu med letoma 1572 in 1576 Antoniu Eliu. Napis Vergerijev meri v višino 92,5 cm in v širino 177 (plošča je debela od 8,5 do 10,5 cm); ko so ploščo med obnovo stolnice odstranili z njenega ležišča, kamor je bila vzdana, se je po-

kazalo, da gre za recikliran del nekdanjega pluteja, ki morda izvira še iz 6. stoletja.

Razen izjemnega odkritja, da gre morda za ploščo bistveno starejšega izvora, je napis, ki je doslej požel zelo malo znanstvene pozornosti (gl. Cherini, 2001), zanimiv tudi z epigrafskega stališča. Napisno polje namreč zaznamujeta dve globoki vrzeli (*damnatio memoriae*), ki sta popolnoma razobličili peto in šesto vrstico napisa.

Odklesani dve vrstici vsebujeta vsaka po pet besed. Ker je napis izjemno kakovosten (črke so globoko vklesane, pravilne in zaključene s serifi), je nekatere odklesane besede mogoče prepoznati brez večjih težav, pri nekaterih drugih pa smo v večji zagati, zlasti v peti vrstici. Ker sta napis Aureliju dala postaviti brata (*fratres posuere*), ni tež-

Napis Vergerijev – plošča na svojem prvotnem mestu; delno jo prekriva konstrukcija stopnišča na kor.
Foto: G. Pobežin

Koprška stolnica med obnovo. V ospredju plošča z napisom Vergerijev. Foto: T. Primožič, FPA

Napis Vergerijev, napisno polje. Foto: T. Benedik, Restavratorski center.

ko rekonstruirati njunih (odklesanih) imen: *Ioannes Bap(tista)* in *Pet(rus) Paulus*. Pri drugem delu pete vrstice si je treba pomagati s širino oziroma številom črk v besedi, na podlagi česar je mogoče sugerirati naslednjo rekonstrukcijo napisa:

Aurelio Vergerio Iacobi f(ilio)
 Ro(mani) pont(ificis) a secr(etis) Romae mortuo
 dum id munus cum summa omnium
 laude et admiratione obiret
 [Ioannes Bap(tista) pius (?) beneficio Polae]
 [et Pet(rus) Paulus Iust(inopolitanus) episc(opus)]
 fratres posuere
 MDXLVIII
 Vita Christus et mors lucrum

Prevod

Aureliu Vergeriu, Jakobovemu sinu, papeškemu tajniku, ki je umrl v Rimu, medtem ko je svojo službo opravljal na vsesplošno hvalo in občudovanje. Napis sta mu postavila brata Giovanni Battista, ki sveto službo vestno opravlja v Puli, in Peter Pavel, justinopolitanski škof. 1548. Življenje je Kristus, smrt je dobiček.

Zadnja vrstica (*vita Christus et mors lucrum*) je parafraza misli iz Pavlovega pisma Filipljanom *mihi enim vivere Christus est et mori lucrum* (Flp 1, 21), ki je bila v takšni ali drugačni obliki popularen zaključek nagrobnih napisov (prim. DI 85, št. 431).

Okoliščine, v katerih je napis nastal, so izjemne, napis pa morebiti nekoliko pomaga k njihovi natančnejši rekonstrukciji in tudi dopolnitvi kronologije dogodkov v letih 1548 in 1549. Napis namreč omenja tri brate družine Vergerio, tj. Aurelia, Giambattista in Petra Pavla (Pier Paola). Aurelio Vergerio je leta 1532 umrl v Rimu, na mestu papeškega tajnika (*a secretis Romani pontificis*) pa ga je nadomestil najmlajši od treh bratov Peter Pavel, ki je do ženine smrti sicer opravljal laično advokaturu. Giovanni Battista (r. ok. 1492) je bil v začetku leta 1532 imenovan za puljskega škofa in je na tem mestu ostal do svoje smrti sredi leta 1548 v Kopru. Na položaju puljskega škofa ga je še istega leta nasledil Antonio Elio, s katerim je imel najmlajši od treh bratov Peter Pavel neprijetno skupno preteklost: ko je bil namreč Peter Pavel septembra leta 1536 imenovan za škofa v Kopru, je podedoval tudi finančno obveznost do Elia v obliki pre-

bende, ki mu je ni mogel izplačevati in je zaradi tega tudi sprožil sodni spor. Za Vergerijevo usodo – in usodo napisa Vergerijev v koprski stolnici – je to pomenilo kretnico, ki ga je dobro desetletje kasneje kot domnevnega heretika pregnala iz Kopra in iz Italije (za historiat Vergerijevega izobčenja gl. Schutte 1977, od 114, Pobežin v Vergerij 2018, 181–84; Pobežin 2018, 75–76). Elio, ki je imel močne zaveznike v družini Farnese in papežu Pavlu III., je Vergeriju povzročil veliko mnenjske škode in po vsej verjetnosti tudi sprožil govorice o njegovem spogledovanju z odpadniškimi idejami (Štoka 2019). Vergerij je bil kot nekdanji nuncij na Ferdinandovem dvoru v tem pogledu priročna tarča (sploh zaradi kontroverznih stališč o diplomatsko sprejemljivem kraju prihodnjega pravega koncila), vendar njegovo udejstvovanje v Contarinijevi komisiji, s katero se je Vergerij leta 1541 tudi udeležil zбора v Regensburgu, onemogoča sklep, da je Eliovo rovarjenje v Rimu načelo njegov ugled; njegovo mnenje je bilo upoštevano tudi pri sestavi memorandum, ki je bil podlaga za papeško bulo *Ad dominici gregis curam* (Pastor 1923, 78).

Zgodba o Vergerijevem odpadništvu oziroma izobčenju ni neznanka (npr. Cavazza 2013; Schutte 1977, 173ss.; Pobežin v Vergerij 2018, 183–84) – o lastnem procesu je tudi Vergerij obsežno poročal v svojem zagovoru *Otto difesioni*. Leta 1544 ga je gvardijan samostana sv. Ane Bonaventura Hieronimo ovadil pri nunciju Giovanniju della Casa, ki je proti Vergeriju odprl primer. Vergerij je svoj položaj tudi sam poslabšal: namesto da bi se odzval vabilu v Rim, se je 21. i. 1546 raje odpravil v Trent, kjer je ravno takrat zasedal koncil, ki ga je sam pomagal organizirati in kjer so bili navzoči njegovi stari prijatelji, med njimi kardinal Gonzaga in Reginald Pole; ker je bil proti njemu uradno odprta inkvizicijski postopek, na koncil ni smel. Proces se je vse do druge polovice leta 1548 vlekel zelo počasi, nato pa so prišle nove obtožbe iz njegove škofije; nuncij della Casa je 12. januarja 1549 izdal odlok za Vergerijevo aretacijo, ki pa se mu je Vergerij izognil tako, da je najprej šel v ilegalo in nato zapustil Italijo (o njegovi poti v Val Bregaglia gl. npr.

Zuliani 2013). Ostanek življenja je preživel kot izobčenec.

V prvi polovici leta 1548 še ni kazalo na to, toda nato je julija ali morda avgusta umrl njegov brat, puljski škof Giovanni Battista; na njegovo mesto je konzistorij imenoval srditega nasprotnika Petra Pavla – Antonia Elia. Tu zgodba usode Vergerijev po izobčenju Petra Pavla postane tudi zgodba napisa iz koprške stolnice. Napis je bil postavljen leta 1548, vprašanje pa je, ali pred smrtjo Giovannija Battiste ali po njej. Glede na zgoraj opisane okoliščine izobčenja Petra Pavla ter njegove okoliščine in pa glede na domnevano formulacijo *pius beneficio Polae* (ki jo kaže razumeti v prezentu) »ki vestno opravlja sveto službo v Puli«, se kaže odločiti za domnevo, da je bil napis postavljen v prvi polovici leta 1548. Toda kdaj je prišlo do preklica spomina – *damnatio memoriae*? Peter Pavel je v Istri in severni Italiji zapustil skupnost privržencev, ki je ostala aktivna še celo po njegovi smrti; njegov prenoviteljski žar, s katerim je želel odpraviti vraževerja in čaščenja svetnikov namesto Kristusa (Schutte 1977, 174–75), je sledilec ponujal alternativno obliko čaščenja Kristusa, po njegovem izgonu pa se je v tej skupnosti utrdilo tudi spoznanje o njegovem vizionarstvu; celo po njegovi smrti so privrženci Petra Pavla še zbirali njegove spise in morebiti celo relikvije (Pierce 2003, 192–93). Peter Pavel je bil že l. 1549 izobčen – ali je bil takrat uničen tudi njegov napis, ki je prizanesel le omembi Aurelia? Morda ne, a alternativna domneva ni zaenkrat nič več kakor – domneva. Antonio Elio je bil 30. julija 1572 imenovan za koprskega škofa, tega leta pa naj bi tudi izkopali kosti pokojnega Giovannija Battista, ki je bil pokopan v koprski stolnici, ter jih vrgli v morje (Stankovich 1828, 295). Razlog za to *synodus horrenda* je bilo seveda odpadništvo Petra Pavla, zaradi katerega je sum herezije padel tudi na njegovega pokojnega brata, a kakor je pokazal že Stankovich (Stankovich 1828, 313ss.), je bil ta sum neutemeljen in se je širil predvsem po zaslugi njegovih nasprotnikov, med njimi ravno Antonia Elia in Girolama Muzia (slednji je mnenje o odpadništvu Giovannija Battista izrazil šele v korespondenci l. 1554). Kakor

koli že, če zgodba o skrunjenju kosti Giovannija Battista drži, morda ni nemogoča domneva, da je bil ob istem času oskrunjen tudi napis Vergerijev v stolnici oziroma da je takrat Petra Pavla, po krivem pa tudi Giovannija Battista, zadela *damnatio memoriae*.

Povzetek

V koprski stolnici je bil vse od nedavne obnove skrit napis, posvečen Aureliu Vergeriu, papeškemu tajniku, ki je umrl v Rimu leta 1532, »med opravljanjem službe, ki je žela vsesplošno hvalo in slavo«. Misel o vzorni Aureliovi službi je prepisana neposredno z napisa, ki ga je po vsem sodeč sestavil najmlajši od treh bratov Peter Pavel Vergerij (1498–1565). Napis, ki ga je pred očmi morebitnih opazovalcev skrila kasnejša gradbena intervencija, namreč obzidano stopnišče na kor, poleg Aurelia Vergeria omenja še oba posvetitelja: Aureliovega mlajšega brata Giovannija Battista (ok. 1492–1548) ter najmlajšega Petra Pavla, koprskega škofa, ki je moral le kakega pol leta po postavitvi napisa v izgnanstvo, da bi se izognil aretaciji in obtožbam herezije. Zaradi odpadništva Petra Pavla Vergerija je, če gre verjeti pričevanjem, njegovega starejšega brata Giovannija Battista prizadela najsrამotnejša pa tudi krivična kazen: njegove kosti so bile leta 1572 izkopane in vržene v morje. Ali je to dejanje (v kolikor je do njega res prišlo) mogoče neposredno povezati z Antoniom Eliom, ki je do Vergerijev gojil zamero in je tega leta postal koprski škof, ni mogoče vedeti z gotovostjo; a če ta domneva drži, nam morda lahko pomaga h kronologiji uničenja napisa, ki je v tem primeru v nedotaknjeni obliki preživel le do Eliovega ustoličenja v Koprju leta 1572, čeprav ni mogoče izključiti domneve, da je bil napis uničen že prej – ali morda celo dvakrat.

Damnatio memoriae je prizanesla imenu Aurelia Vergeria in omembi obeh »bratov« (fratres posuerunt), zato ne gre za totalno dejanje – kljub uničenju pete in šeste vrstice je napis (nahaja se celo na hrbtni plošče, ki je domnevno del nekdanjega pluteja iz 6. stoletja) še vedno izjemno lep primerek renesančne epigrafike. Odklesani dve vrstici sta deloma še berljivi, kajti serifi so dovolj globoki, da jih klesarsko dleto ni moglo odstraniti. Večji del pete vrstice pa je bilo treba rekonstruirati s pomočjo meritev širine črk in filološko metodo izločanja izrazov, ki ne sodijo v shemo napisa.

Summary

Until the recent restoration, the Assumption Cathedral in Koper concealed an inscription dedicated to Aurelio Vergerio, the papal secretary who died in Rome in 1532 “while performing his services to the universal praise and honour”. The idea of the exemplary service of Aurelio is copied directly from the inscription, most probably written by the youngest of three Vergerii Pier Paolo (1498–1565). The inscription, which was hidden from the eyes of potential observers by a later construction, i.e. the walled staircase to the choir, mentions two dedicators: Aurelio’s younger brother Giovanni Battista (ca. 1492–1548) and the youngest of the three Pier Paolo Bishop of Koper, who had to go into exile at the latest six months after the inscription was erected in order to escape arrest and accusation of heresy. According to testimonies, his elder brother Giovanni Battista suffered the most shameful and unjust punishment for the apostasy of Pier Paolo: his bones were exhumed and thrown into the sea in 1572. Whether this act (if it really took place) can be directly related to Antonio Elio who resented the Vergerii and became bishop of Koper that year cannot be said with certainty; but if this assumption is correct, it can help us to determine chronologically the destruction of the inscription, which thus survived intact only until Elio’s appointment in Koper in 1572 (although it cannot be excluded that the inscription was destroyed earlier – or perhaps even twice).

The *damnatio memoriae* spared the name Aurelio Vergerio and the mention of the two “brothers” (*fratres posuerunt*), so it was not a totalitarian act: despite the destruction of the fifth and sixth lines, the inscription (possibly on the back of a plate which could have been a part of the 6th century pluteus) is nevertheless an extremely beautiful example of Renaissance epigraphy. The destroyed two lines are still partially legible: the serifs are so deep that the stonemason could not have removed them with his chisel. Most of the fifth line, however, had to be reconstructed using letter measurements and a philological method of eliminating improbable expressions.

Viri in literatura

Cavazza, S. 2013. »Nenavadna osebnost. Profil Petra Pavla Vergerija.« *Stati inu obstatu*,

revija za vprašanja protestantizma 17–18:
10–26.

- Cherini, A. 2001. *Bassorilievi araldici ed epigrafi di Capodistria dalle origini al 1945*. Trst: Fameia Capodistriana.
- Pastor, L. 1923. *The History of the Popes, from the Close of the Middle Ages*. Vol. XI. London: Kegan Paul, Trench, Trubner & Co.
- Pierce, R. A. 2003. *Pier Paolo Vergerio the Propagandist*. Rim: Edizioni di storia e letteratura.
- Pobežin, G. 2018. »*Magna enim est spes de pace – Vergerijev spis Duae actiones secretarii pontificii* in njegova stališča do Tridentinskega koncila.« V *Secretarii actiones Petri Pauli Vergerii*, ur. P. Štoka in G. Pobežin, 59–89. Koper: Osrednja knjižnica Srečka Vilharja Koper.
- Schutte, A. J. 1977. *Pier Paolo Vergerio: The Making of an Italian Reformer*. Ženeva: Librairie Droz.
- Stankovich, P. 1828. *Biografia degli uomini distinti dell'Istria*. Trst: Marenigh.
- Štoka, P. 2019. »Elio, Antonio.« Leksikon Primorci.si. <http://www.primorci.si/osebe/elio-antonio/1321/>.
- Vergerij, Peter Pavel. *Dopisi papeškega tajnika*. Kritično izdajo pripravil, prevedel in spremna besedila napisal G. Pobežin. Ljubljana: Založba ZRC SAZU.
- Zuliani, F. 2013. »Pier Paolo Vergerio e Pietro Bembo in Val Bregaglia: della circolazione, della ricezione e di qualche problema.« *Quaderni grigionitaliani* 82 (4): 76–91.

Studia universitatis hereditati je humanistična znanstvena revija za raziskave in teorijo kulturne dediščine z mednarodnim uredniškim odborom. Objavlja znanstvene in strokovne članke s širšega področja kulturne dediščine (arheologija, arhitektura, etnologija, jezikoslovje, literarna, kulturna, glasbena, intelektualna, religijska, vojaška zgodovina, zgodovina idej itn.) in pregledne članke ter recenzije tako domačih kot tujih monografij z omenjenih področij. Revija izhaja dvakrat letno. Izdajata jo *Fakulteta za humanistične študije (Oddelek za arheologijo in dediščino)* in *Založba Univerze na Primorskem*.

Poglavitni namen revije je prispevati k razvoju raziskav kulturne dediščine v najširšem in k topoglednemu interdisciplinarnemu pristopu k teoretičnim in praktičnim raziskovalnim vprašanjem. Tako revija posebno pozornost namenja razvoju slovenske znanstvene in strokovne terminologije, konceptov in paradigem na področju raziskovanja kulturne dediščine v okviru humanističnih ved.

Naslov uredništva

Studia universitatis hereditati, uredniški odbor / editorial board
Fakulteta za humanistične študije Univerze na Primorskem, Titov trg 5,
SI-6000 Koper
suh.editorial@fhs.upr.si

Navodila za avtorje

Guidelines for authors

Norme redazionali

Založba Univerze na Primorskem
www.hippocampus.si
ISSN 2350-5443

